

मानवका लागि मानवअधिकार
मानवअधिकारका लागि उपयुक्त संस्कृति

प्राची

संचेतना पत्रिका

पूर्णाङ्क ११०, मङ्सिर, २०८१

**नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्याय :
आगामी कार्यभार**

अनुसन्धानकर्ताहरू

विद्यार्थीहरू

विद्वत वर्ग

कार्यकर्ताहरू

इन्सेक पुस्तकालयको प्रयोग गरौं।
मानवअधिकारसम्बन्धी सूचना र जानकारीका लागि

पुस्तकालयमा उपलब्ध मानवअधिकारसंग सम्बन्धित पुस्तक तथा प्रकाशनहरू

- ० बालअधिकार
- ० महिला अधिकार
- ० कानून, अधिकार र राजनीति
- ० द्वन्द्व र शान्ति अध्ययन
- ० समाजशास्त्र
- ० सञ्चार
- ० अर्थशास्त्र
- ० पत्रपत्रिकाहरू
- ० प्रतिवेदनहरू
- ० फोटोहरू
- ० भिडियो क्लिप्सहरू

सुविधाहरू

० फोटोकपी ० इन्टरनेट ० कम्प्युटर

मानवअधिकारसम्बन्धी
राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय
समाचारपत्र, जर्नल

मानवअधिकार र सामाजिक न्यायका निमित्त

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) द्वारा प्रकाशित

पत्र मञ्जुषा : २७२६ काठमाडौं

टेलिफोन : ५२१८७७०, फ्याक्स : ५२१८२५१, इमेल : prachi@insec.org.np

वेबसाइट : www.inse.org.np; www.inseonline.org

मानवका लागि मानवअधिकार
मानवअधिकारका लागि उपयुक्त संस्कृति

प्राची

संघेतना त्रैमासिक पत्रिका

वर्ष २०, अङ्क ११०, मङ्सिर २०८१

संस्थापक
सुशील-प्रकाश

सल्लाहकार
डा. कुन्दन अर्याल
अध्यक्ष, इन्सेक
विजयराज गौतम
कार्यकारी निर्देशक, इन्सेक

सम्पादक
मदन पौडेल

व्यवस्थापक
शैलेश शर्मा

मुद्रक
ट्रिम ग्राफिक्स प्रेस
काठमाडौं

आवरण फोटो
सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा बेपत्ता
पारिएकाहरूको सम्भनामा
आयोजित दीप प्रज्वलन कार्यक्रम

यथावत	२
सम्पादकीय	३
इतिहासको पानाबाट : सशस्त्र द्वन्द्वमा इन्सेकको...	५
इतिहासको पानाबाट : सङ्क्रमणकालीन न्याय...	१३
इतिहासको पानाबाट : नेपालमा बलपूर्वक ...	१९
द्वन्द्व पीडितका दृष्टिमा.../सुमन अधिकारी	३९
सङ्क्रमणकालीन न्याय .../खिमलाल देवकोटा	४६
सशस्त्र द्वन्द्व, नेपाल प्रहरी .../प्रकाश अर्याल	५२
नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वमा .../लेनिन बिष्ट	६०
द्वन्द्वमा यौनजन्य हिंसा पीडित .../देवी खड्का	६६
नेपालको सङ्क्रमणकालीन.../डा. विष्णुराज उप्रेती	६९
नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्याय.../चरण प्रसाई	७६
सङ्क्रमणकालीन न्यायका अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरू/शोभाकर बुढाथोकी	८४
सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियामा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको भूमिका/ यज्ञप्रसाद अधिकारी	९४
विस्तृत शान्ति सम्झौता र नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्याय/डा. गणेशदत्त भट्ट	९८
सङ्क्रमणकालीन न्याय: पीडितलाई न्याय र आरोपितको अभिलेख/ सुबोधराज प्याकुरेल	१०७
सङ्क्रमणकालीन न्याय .../ विजयराज गौतम	१०९
सशस्त्र द्वन्द्व, बालबालिका.../ तारक धिताल	११२
अन्तरवार्ता /प्रदीप ज्ञवाली	११७

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) द्वारा प्रकाशित

नागार्जुन नपा-१०, स्यूचाटार, पत्र मञ्जुषा : २७२६ काठमाडौं

टेलिफोन : ०१-५२९८७७०, फ्याक्स : ०१-५२९८२५९

इमेल : prachi@insec.org.np

वेबसाइट : www.insec.org.np; www.inseconline.org

मानव संघेतना पत्रिका / १

यथावत

“सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानबिनसम्बन्धी कानूनलाई शान्ति प्रक्रियाको अन्तिम किस्ताका रूपमा लिएका छौं।” “राजनीतिक कार्यदल र संसदको सम्बन्धित समितिबाट पीडित केन्द्रित हुने गरी सर्वसम्मत पारित भइसकेको छ। यस अर्थमा म खुसी व्यक्त गर्छु।”

केपी शर्मा ओली, प्रधानमन्त्री

“यो विधेयक कानून बनेपश्चात् द्वन्द्वका सबै पीडितहरूले न्यायको अनुभूति गर्नेछन् भन्ने मैले विश्वास लिएको छु, अब एकअर्कालाई शङ्का वा आरोप लगाउनुभन्दा आयोगको प्रभावकारी छनोट र प्रभावशाली कार्य प्रणालीप्रति सजग हुन आवश्यक छ।

शेरबहादुर देउवा, पूर्व प्रधानमन्त्री तथा सभापति नेपाली कांग्रेस

“पछिल्लो सहमतिसँगै शान्ति प्रक्रियाले पूर्णता पाएको छ। इतिहासलाई न्याय गरेको छ।” “शान्ति प्रक्रियाको पूर्णतासँगै राजनीतिक आन्दोलनको एउटा अध्यायले समेत पूर्णता पाएको छ र अब हामीलाई परिवर्तनका उपलब्धि संस्थागत गर्दै समृद्धिको महान् यात्रातर्फ अघि बढने ढोका खुलेको छ।”

पुष्पकमल दाहाल, पूर्व प्रधानमन्त्री एवम् अध्यक्ष, नेकपा (माओवादी केन्द्र)

द्वन्द्वका बेला राजनीतिक आस्थायकै कारणले कतिपय मान्छे आक्रमणमा परेका र कतिपयले ज्यानसमेत गुमाएका छन्। “अब त्यस्तो स्थिति कसैले बेहोर्न नपरोस् भन्ने कुराको सुनिश्चितता हामीले गर्नुपर्छ।

राजेन्द्र लिङ्देन, अध्यक्ष, राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी

कार्टून

सामार : फलानी डट कम

प्रिय पाठक !

तपाईंलाई प्राचीको यो अड्क कस्तो लाग्यो ?
प्राचीमा कस्ता सामग्री आऊन् भन्ने तपाईंको अपेक्षा छ ?
कृपया प्रतिक्रिया लेख्न नभुल्नु होला।

email : prachi@insec.org.np

सम्पादक

सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रकृयाः खाँचो निगरानी र खबरदारीको

सङ्क्रमणकालीन न्याय नेपालको शान्ति प्रक्रियाको अभिन्न अङ्गको रूपमा रहेको छ। शान्ति सम्झौताले द्वन्द्व पीडितलाई न्यायको सुनिश्चितता गर्ने र गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनमा संलग्न पीडकहरूलाई न्यायोचित प्रक्रियाद्वारा जिम्मेवार बनाउने उल्लेख गरेको छ। यसलाई सुनिश्चित गर्नका लागि शान्ति सम्झौताको धारा ५.२.५ मा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्न प्रतिबद्धता गरिएको छ। सोही प्रावधान अनुरूप नेपाल सरकारबाट बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ जारी गरेको छ, जसको तेस्रो संशोधन, २०८१ गत भाद्र महिनामा संसदबाट पारित भएको छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउनका लागि विगतमा दुईपटक दुवै आयोगहरू गठन भए पनि निष्कर्षमा पुऱ्याउन नसकेको यथार्थ हाम्रा सामु स्पष्ट छ। सोही असफलता र अन्यौलताका बाबजुद सरकारले देशका तीन मुख्य दल नेपाली काँग्रेस, नेकपा (एमाले) र एनेकपा (माओवादी) को सहमतिमा तेस्रो संशोधन संसदबाट पारित भएको हो।

मानव अधिकारका गम्भीर उल्लङ्घन बाहेकका मानव अधिकार उल्लङ्घनका दोषीलाई माफी दिएर पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउने व्यवस्था विधेयकमा उल्लेख छ। जबरजस्तीकरण वा गम्भीर यौनजन्य हिंसाका घटनाबाहेकका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका अन्य घटना वा मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनामा प्रचलित कानुनबमोजिम २५ प्रतिशत सजायको माग दाबी लिन सक्ने व्यवस्था विधेयकमा छ। यो विषयलाई कसरी निरूपण गरिन्छ यसको सुक्ष्म निगरानी आवश्यक छ। आयुक्तहरूको नियुक्तिको विषय सबैभन्दा पेचिलो रूपमा आउन सक्छ।

ऐनको तेस्रो संशोधनले विगतका केही अन्यौल मुख्यतया: मानव अधिकार उल्लङ्घन र गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका विषयमा देखिएका विवादलाई समाधान गर्ने प्रयत्न गरे पनि पीडित तथा यसका सरोकारवालाहरू पूर्णतया सन्तुष्ट छैनन्। तथापि वर्तमान संशोधनले सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियालाई चलायमान बनाउन तथा द्वन्द्व पीडितलाई न्याय र परिपूरणका लागि आधार तयार गरेकोमा संयुक्त राष्ट्र लगायत राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार समुदाय सहमत भएको देखिन्छ। यसको सफल कार्यान्वयनका लागि आम चासोको विषय भनेको सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया पारदर्शी एवं पीडित तथा यसका सरोकारवालाहरूको सहभागितामा हुनुपर्दछ भन्नेमा आम सहमति देखिन्छ। तसर्थ सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियामा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय

मानव अधिकार मापदण्ड, ऐनको उद्देश्य र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको चासोलाई सम्बोधन गर्नका लागि यसको समस्त प्रक्रियाको नागरिक स्तरबाट प्रत्यक्ष अनुगमन अपरिहार्य हुन्छ।

सात राजनीतिक दल र माओवादीबीच देशमा शान्ति र पूर्ण लोकतान्त्रिक व्यवस्थाको स्थापना गर्ने उद्देश्यले २०६१ मङ्सिर १२ मा हस्ताक्षरित १२ बुँदे समझदारीबाट नेपालको शान्ति प्रक्रियाको थालनी भएको थियो। दिगो शान्ति स्थापनाका लागि नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच २०६३ साल मङ्सिर ५ गते सम्पन्न बृहत् शान्ति सम्झौता, जुन नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को अनुसूचीमा समेत समावेस गरिएको थियो।

शान्ति सम्झौताले परिकल्पना गरेका संविधान सभा निर्वाचन, राज्यको पुर्नसंरचना र माओवादी लडाकुको व्यवस्थापन सम्पन्न भए पनि देशमा दिगो एवम् न्यायपूर्ण शान्तिको महत्त्वपूर्ण पक्ष पीडितहरूका लागि न्याय र परिपूरणको सवाल सम्बोधन हुन सकेको छैन। फलतः पीडितहरू थप पीडित हुने र पीडकहरूले उन्मुक्ति पाइरहेको अवस्था विद्यमान छ।

शान्ति सम्झौताको अभिन्न पाटोका रूपमा रहेको सङ्क्रमणकालीन न्यायको निरूपण पीडितलाई केन्द्रमा राखेर मात्रै हुनसक्छ भन्ने विषय लामो समयदेखि नेपालका राजनीतिक दलले नजरअन्दाज गरेजस्तो देखियो। पीडितमुखी ऐन कानून बनाउन, न्याय निरूपणको संयन्त्रमा पीडितलाई केन्द्रमा राख्न सर्वोच्च अदालत, मानव अधिकार संस्था, अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय, पीडितले सरकारलाई गरेको पटक पटक गरेको आग्रह सरकारले बेवास्ता गरिहेको थियो। सर्वोच्च अदालतको परमादेश विपरीत तयार पारिएका सङ्क्रमणकालीन ऐन र ऐनमा गरिएको व्यवस्था अनुसार गठन भएका संयन्त्रप्रति पीडित तथा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाले सकारात्मक धारणा बनाएका थिएनन्।

दुई कार्यकाल पूरा गरेका गरेका सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोगले उनीहरूको जिम्मेवारीमा रहेको द्वन्द्वपीडितका उजुरीउपर छानबिन गरी सत्य निरूपण गर्ने, दोषी पहिचान गरी कारबाहीका लागि सिफारिस गर्ने, पीडितको सुरक्षा तथा परिपूरणको व्यवस्था गर्नेलगायतका कार्य पूरा गर्न सकेनन्। यी दुई आयोगका थपिएकोसमेत गरी चार वर्षे म्याद पीडितका उजुरी सङ्कलनमै बितेको थियो।

पारित ऐनले यसअघि पेश भएको विधेयकका धेरै गम्भीर त्रुटिहरू मेटाउनुका साथै अन्तर्राष्ट्रिय मञ्च तथा सर्वोच्च अदालतका फैसलाहरू अन्तर्गत रहेको देखिन्छ। तर, आयोगको गठन वा आयुक्तहरूको चयन, कार्यविधि र सरकारबाट अपेक्षित आर्थिक-प्रशासनिक सहयोगजस्ता विषयहरूमा अबका दिनमा सुक्ष्म तरिकाले अध्ययन गर्नुपर्ने विषय हुन सक्छ।

सशस्त्र द्वन्द्वमा इन्सेकको अभिलेख

दश वर्ष लामो सशस्त्र द्वन्द्व र त्यसपछिका सङ्क्रमणकालीन अवस्थामा भएका गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादतीका विषयहरू आजपर्यन्त राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार समुदायको सरोकार र चासोको विषय बनिरहेका छन्। त्यसबेला युद्धरत दुवै पक्षको दबाव वा त्रासका कारण वा चेतनाको कमी भएकाले मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादतीका कैयन् घटनाहरू तत्कालै प्रकाशमा आउन सकेनन्। तिनको विषयमा जानकारी गराउन भयदोहित पीडितपक्षहरू सक्षम भएनन्। अद्यापि यो अवस्थामा खासै परिवर्तन हुन सकेको छैन। शान्ति सम्झौता भएलगत्तै इन्सेकले पीडितहरूको थातथलोमा पुगी द्वन्द्वका क्रममा मारिएका, बेपत्ता पारिएका र अङ्गभङ्ग भएकाहरूको विवरण सङ्कलन गरेको थियो। यसरी सङ्कलित विवरण द्वन्द्व पीडित पार्श्वचित्रमा सङ्ग्रहित छ। द्वन्द्वका क्रममा बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका

मानिसहरूको विवरण समेटेर 'उनीहरू कहाँ छन् ?' भाग-३ मा प्रकाशित गरिएको छ। सशस्त्र द्वन्द्व र विस्तृत शान्ति सम्झौता पछिका दिनमा भएका केही घटनाहरूको इन्सेकले विस्तृत अध्ययन गरेको थियो। तिनै अध्ययन तथा स्थलगत अनुपरीक्षणबाट प्राप्त तथ्यहरूका आधारमा प्राप्त केही घटनाको विवरण यहाँ संलग्न छ। यी विवरणहरू यतिबेला प्रकासन गर्नुको एउटामात्रै कारण विगतमा कस्ता अपराध भएका थिए भनेर जानकारी गराउनु हो। विगतलाई बिर्सने हो भने वर्तमान र भविष्य राम्रो हुन सक्दैन। विगतका गल्तीबाट पाठ सिक्दै त्यस्ता गल्ती भविष्यमा नदोहोरिउन भनी सुनिश्चित गर्नु राज्यको दायित्व हो। पीडितले सत्य थाहा पाउनुपर्छ र गम्भीर अपराधमा संलग्नलाई कानुनी दायरमा ल्याइनुपर्छ भन्ने मान्यतामा इन्सेक अडिग छ। यस्ता विवरणले राज्यलाई फक्कक्याउने र विगतलाई निविर्सन सचेत गराउने अपेक्षा गरेका छौं।

बाँदरमुढे घटना : न्यायको आशामा पीडितहरू

चितवन जिल्ला सदरमुकाम भरतपुरदेखि ४५ किलोमिटर दक्षिण माडी क्षेत्रको कल्याणपुर गाविस-१ र ४ को सिमानामा पर्ने बाँदरमुढे खोलामा ना. १ ख. ४५३२ नम्बरको यात्रुवाहक बसमा २०६२ साल जेठ २३ गते माओवादीले विद्युतीय धराप विस्फोट गराउँदा ३५ सर्वसाधारण र तीन सुरक्षाकर्मीसहित ३८ जनाको मृत्यु भएको थियो भने ७५ जना घाइते भएका थिए।

इन्सेकको अभिलेखमा उल्लेख भए अनुसार अयोध्यापुरीको वगइबाट बनकट्यातर्फ

गइरहेको यात्रुवाहक बसमा सादा पोशाकका सुरक्षाकर्मीहरू पनि चढेका थिए। बस बाँदरमुढे खोलामा प्रवेश गरेपछि माओवादीले गराएको विद्युतीय धरापमा परी ४ बालिकासहित ७ अबोध बालबालिका, १६ महिला र १५ पुरुष, कसैको हात र खुट्टा तथा भुँडी करिब २ फिट बालुवामा पुरिएको अवस्थामा फेला परेको थियो। विस्फोटनमा परी घाइते भएकाहरूको शरीर क्षतविक्षत भएको तथा अधिकांश घाइतेको हातखुट्टा भाँचिएको थियो। स्थानीयवासीले घाइतेलाई गाडा तथा ट्रयाक्टरमा राखेर उद्धार कार्यमा

बम विस्फोटबाट क्षतिग्रस्त बस (माथि), बम विस्फोटमा परी मृत्यु भएका मध्ये केहीको तस्वीर र घटनाको भोलिपल्ट नेकपा माओवादीले प्रकाशन गरेको विज्ञप्ति

विष्णु घिमिरे

दीपा लम्साल

दिपिका लम्साल

गङ्गा लम्साल

दिनेश लम्साल

नवप्रसाद घिमिरे

घटना सम्बन्धमा माओवादीको वक्तव्य

कृष्णसेन अनलाइन

KrishnaSen Online

चितवन घटनाको माओवादीद्वारा गम्भीर आत्मालोचन
नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी)
Communist Party of Nepal (Maoist)
केन्द्रीय समिति
Central Committee
प्रेस वक्तव्य

१. यही २०६२ जेठ २३ गते बिहान चितवन जिल्ला कल्याणपुरको बाँदरे खोलाया विद्युतीय ड्रयाप विस्फोटबाट दुनो संख्यामा सर्वसाधारण जनसमुदाय, जनयुद्धका समर्थक र शुभचिन्तक समेतको मृत्यु हुन गएकोमा हामी गम्भीर रूपमा दुःखी र मर्माहत भएका छौं। सर्वप्रथमतः मृतकका परिवारजनसमा हार्दिक समवेदना प्रकट गर्दछौं।

२. निरंकुश सत्ताका शाही सैनिकहरूसँग सशित गरी हाम्रो जनमुक्ति सेनाको एक टुकडीले बापेको उक्त विद्युतीय ड्रयाप सर्वसाधारणलाई प्रयोग गर्ने शाही जल्लादहको कुकार्यको पनि हामी धोर तिन्दा गर्दछौं। विरोध जनसाधारणसँग सशित गरेर कुनै पनि रूपको फौजी कारवाही सगर्ने हामी पार्टीको नीति रद्द आएको छ। र, यस नीतिमा कुनै पनि परिवर्तन नभएको स्पष्ट गराउँछौं।

३. यो घटना पार्टीकै नीति विपरीत हुन गएको र दुनो जनसमुदायको क्षति हुन गएकोमा आम जनसमुदायप्रति हामी गम्भीर आत्मालोचना प्रकट गर्दछौं। यसका साथै यस घटनामा सलतन जनमुक्ति सेनाका सैनिक टुकडी र त्यसकार्यमा प्रत्यक्ष निर्देशन गर्ने पार्टी नेतृत्व समेतलाई तत्काल विन्यन्त गरिएको जानकारी गराउँछौं।

४. निरंकुश राजतन्त्रका विरुद्ध पूर्ण प्रजातन्त्रको सधर्ममा हामी, सबै संसदीय दलहरू, नागरिक समाज गम्भीर रूपले सकरात्मक सहकार्यमा अघि बढिरहेको सन्दर्भमा घटेको यत्र घटनाको समय प्रकृतिप्रति दुःखमनको धुमपेट्टे भएको हुनसक्ने गम्भीर आशंका समेत हामीलाई भएको छ। यसबारे छानबिन गरी सत्यतथ्य छिड्ने जनसमझ सार्वजनिक गरिनेछ।

५. हामी आमजनसमुदायसमक्ष भविष्यमा यसप्रकारका घटना दोहोरिन नदिन कडादृष्टिको साथै प्रतिबद्धता पनि व्यक्त गर्न चाहन्छौं।

प्रचण्ड
अध्यक्ष
ने.क.पा. (माओवादी)
केन्द्रीय समिति

२०६२ जेठ २४ गते

सहयोग गरेका थिए।

घर पुगेर कतिवेला पकाएर खाउँला भनी यात्रुले आफूसँगै ल्याएका आलु, मकै, केरा र कोसेली ल्याएका गुन्द्रीहरू यत्रतत्र अवस्थामा छरिएका थिए। उनीहरूले लगाएका जुत्ता, चप्पल, कपडा घटनास्थल वरपर छरिएका थिए। विस्फोटनबाट क्षतविक्षत भएका शरीरका साना साना टुक्रा बसमुनि र वरिपरि छरपस्ट अवस्थामा देखिन्थ्यो।

विस्फोटन घटनाका सम्बन्धमा हालसम्म कुनै पनि निकायमा मुद्दा दर्ता भएको छैन। मुद्दा दर्ता गराउन पटकपटक

जाँदा पनि कुनै पनि निकायले आफूहरूको कुरा नसुनेको पीडितहरूको गुनासो छ। शवहरूको पोस्टमार्टमबाहेक अरु कुनै कानुनी प्रक्रिया अगाडि बढेन। सो घटनाको जिम्मा तत्कालीन नेकपा माओवादीले लिए पनि हालसम्म दोषी किटान गरी कारवाही गर्ने प्रक्रिया भने अगाडि बढेको छैन। सरकारले मृतकका परिवारलाई ३ लाख रुपियाँका दरले राहत उपलब्ध गरायो। १८ जना घाइतेले मात्र ४० हजार रुपियाँका दरले राहत (उपचार खर्च) पाएका छन् भने अन्यले त्यही पनि (हालसम्म) पाएका छैनन्।

मुक्तिनाथ अधिकारी : अमानवीयताको पराकाष्ठा

लमजुङको चन्द्रेश्वर गाविस- ६ निवासी पाणिनी संस्कृत माध्यमिक विद्यालयका प्रधानाध्यापक ४६ वर्षीय मुक्तिनाथ अधिकारीलाई सुराकी गरेको आरोपमा नेकपा माओवादी कार्यकर्ताले २०५८ माघ ३ गते विद्यालयबाट अपहरण गरी हत्या गरे। एमनेस्टी इन्टरनेसनल ७९ औं शाखाका संयोजकसमेत रहेका अधिकारी आफ्नो विद्यालयको कक्षा १० मा पढाउँदै गर्दा दिउँसो करिब १२ बजेतिर विद्यार्थीहरूको बीचबाट अपहरण गरी आधा घण्टाको दूरीमा रहेको च्यनपाटा भन्ने ठाउँमा लगेर उत्तिसको रुखमा बाँधेर टाउको र छातीमा गोली हानी माओवादी कार्यकर्ताले हत्या गरेका थिए।

मुक्तिनाथ मिजासिला कुशल शिक्षक थिए। उनलाई माओवादीले सुराकी गरेको आरोप लगाए। चन्दा नदिएको आरोप लगाए। २०५५ कात्तिक ९ गते माओवादी नेता एकबहादुर बिकलाई चन्द्रेश्वर गाविसको च्यानपाटाबाट खटिइ गएको प्रहरीले चन्द्रेश्वर गाविस-८ देउतापानीमा गिरफ्तार

गरी सोही ठाउँमा नै गोली हानी हत्या गरेको थियो। उक्त ठाउँमा माओवादी नेता लुकेर बसेको सुराकी प्रहरीलाई शिक्षक मुक्तिनाथ अधिकारीले गरे भन्ने माओवादीको आरोप थियो।

पाणिनी विद्यालयका प्रधानाध्यापक नवकुमार अधिकारी माओवादीले मार्ने धम्की दिएपछि उनी चितवन विस्थापित भए। उनी विस्थापित भएपछि लामो समयसम्म विद्यालय

प्रधानाध्यापकविहीन भयो। मुक्तिनाथलाई २०५८ माघ २ गते जिल्ला शिक्षा कार्यालयले प्रधानाध्यापक नियुक्त गरेको थियो। नियुक्ति लिएर माघ २ गते साँझ नै उनी दुराडाँडा फर्किए। माघ ३ गते थप जिम्मेवारीका साथ विद्यालय प्रवेश गरे। साँझैका सहकर्मी शिक्षक र विद्यार्थीले उनलाई बधाई ज्ञापन गरे।

विज्ञान र हिसाब विषयका शिक्षक उनी ९ कक्षामा पढाएर दोस्रो विषय पढाउन १० कक्षामा प्रवेश गरेको ३० मिनेटपछि अखिल क्रान्तिकारीका लमजुङ अध्यक्ष ध्रुव अधिकारीको नेतृत्वमा तीन जनाको समूह कक्षामा छिऱ्यो। अनि 'हामी माओवादी हौं, हेडसर को हो, कहाँ हुनुहुन्छ ? हेडसरसँग एकछिन काम छ' भन्दै जबरजस्ती लिएर हिँडे। शिक्षकलाई लगेपछि सबै विद्यार्थी रुन/कराउन थाले। मुक्तिनाथले कक्षा सकेपछि कुरा गरौंला भन्दा पनि मानेनन्। मुक्तिनाथलाई बाहिर निकालेपछि डोरीले हात बाँधे। अरु शिक्षकलाई नचल्बलाउन निर्देशन दिए। उनीहरूले ५ मिनेट जति भाषण पनि गरे सामन्त, सुराकी, दलाली भनेर गाली गर्दै।

त्यसपछि माओवादीले उनलाई चन्द्रेश्वर गाविसको च्यानपाटातिर लगे। च्यानपाटा बजार पुगेपछि माओवादी जिन्दावाद, सामन्त सुराकी मुर्दावादको नारा

लगाए। त्यो आवाज सुनेपछि सबै घर बन्द भए। मान्छे आफ्नै घरभित्र लुक्न थाले। एकछिनपछि गोली चलेको आवाज आयो। गोली चलेपछि 'हामीले यस लाशमा बम राखेका छौं कसैले' नछुनुहोला, जसले छुन्छ उही मर्छ' भन्दै उनीहरू त्यहाँबाट लागे।

हत्यामा संलग्नविरुद्ध मुक्तिनाथकी श्रीमती इन्दिराले २०६७ चैत २४ गते जिल्ला प्रहरी कार्यालय बेसीशहरमा किटानी जाहेरीसहित मुद्दा दायर गरेकी छन्। घटनालगत्तै माओवादी त्रासका कारण जाहेरीसमेत दिन नसकेकाले निकै पछिमात्र दिन सकेको उनको भनाइ छ। इन्दिराले आफ्ना पतिको हत्यामा तत्कालीन माओवादीका कार्यकर्ताहरू जिता गाविस-५ का प्रताप भनिने देवेन्द्र पौडेल, इशानेश्वर गाविस-४ का प्रभु भनिने साधुराम घिमिरे र कास्की मिजुरे गाविस-५ का ध्रुव अधिकारी संलग्न भएको भन्दै किटानीसहित मुद्दा दायर गरेकी हुन्।

यसरी दिइएको किटानी जाहेरीलाई २०५८ माघ ४ गते दिइएको दर्ता नम्बर २२ २०५८/०५९ को जाहेरीमा समावेश गरी अनुसन्धान र कारवाही अगाडि बढाउने जिल्ला प्रहरी कार्यालयका लमजुङका तत्कालीन प्रहरी नायव उपरीक्षक सन्दीप भण्डारीले जानकारी दिएका थिए।

दोरम्बा घटना : जुन घटनाले शान्ति वार्ता भाँडियो

रामेछापको बेथान गाविस-५ का नेकपा (माओवादी) का जिल्ला जनसरकार प्रमुख पुष्प भनिने बाबुराम तामाङ, सोही पार्टीका ललितपुर जिल्ला इकुडोल गाविस-६ की ललिता भनिने अम्बिका दाहाल, बेथान गाविस-५ का रक्तिम भनिने प्रदीप दोड, डडुवा गाविस-४ की सङ्गीता थामी, फुलासी

गाविस-८ का यथार्थ भनिने हर्कबहादुर तामाङ, गेलु गाविस-५ का समिर भनिने रवि चौहान, चनखु गाविस-३ की सहारा भनिने उमा कार्की, चनखु गाविस-९ का इन्क्लाव भनिने श्याम तामाङ, पुरानागाउँ-८ का असल भनिने पदमराज गिरी, दोरम्बा गाविस-१ की विमा भनिने विष्णुमाया

**सुरक्षाकर्मीले डडुवा गाविस-९ को डाँडाकटेरी भन्ने ठाउँको मूल बाटो
नजिकै चौरमा लगी गोली हानी हत्या गरिएका माओवादीका
नेता/कार्यकर्ताहरूको शव**

थापामगर, दोरम्बा गाविस-३ का छोक्पा भनिने ठूलोराम तामाङ, तारा भनिने सानोराम तामाङ, छाया भनिने लक्ष्मण तामाङ, धनुषा जिल्ला घर भएका नाम नखुलेका जमिन, सोलुखुम्बु जिल्लाकी विमला भनिने हर्कलक्ष्मी राई, काभ्रे जिल्ला चौवास गाविसका नाम नखुलेका सोम, दोरम्बा गाविस-२ का युवराज मोक्तान र लीला मोक्तान तथा डडुवा गाविस-५ का समर भनिने चतुरमान थामीलाई २०६० साउन ३२ गते सुरक्षाकर्मीले दोरम्बा गाविस-२ स्थित युवराज मोक्तानको घरबाट गिरफ्तार गरी करिब १ घण्टा टाढा पर्ने डडुवा गाविस-९ को डाँडाकटेरी भन्ने ठाउँको मूल बाटो नजिकै चौरमा लगी गोली हानी हत्या गरे।

उक्त घटना सरकार र माओवादीबीच दाडको हापुरेमा वार्ता भइरहेको अवस्थामा भएको थियो। दोरम्बा घटनालगत्तै नेकपा माओवादीले शान्तिवार्ता

भङ्ग भएको र युद्धविराम अन्त्य भएको जनायो। पीडितहरूलाई बैठकमा सहभागी भइरहेको अवस्थामा गिरफ्तार गरिएको थियो। घटनाको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले छानबिन गरेको थियो। सो छानबिन आयोगले प्रतिवेदनको निष्कर्षमा भनेको छ- हातपछाडि बाँधिएका १९ जना कब्जामा लिइएका व्यक्तिहरूलाई नजिकबाट बन्दुकले गोली प्रहार गरी मारिएको कुरा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र खासगरी आन्तरिक प्रकृतिको सशस्त्र विवादको समयमा गिरफ्तार गरी पूर्णरूपमा कब्जामा लिइएका बन्दीहरूलाई संरक्षण गर्नुपर्छ भन्ने सिद्धान्त रहेको जेनेभा महासन्धिको साभा धारा ३ को विपरित भएको पाइयो। राष्ट्रिय सन्दर्भमा उक्त कार्य नेपाल अधिराज्यको संविधान, सैनिक ऐन, प्रहरी ऐन र सशस्त्र प्रहरी ऐनको प्रतिकूल हुन गएको अनुसन्धान समितिको ठहर छ। घटनामा आफैँ दोषी रहेको राज्य

पक्षले नै प्रमाणित गरिसकेको छ। तैपनि दोषीहरूलाई नागरिकले महसुस गर्ने गरी कारवाही गरिएको पाइएन। २ वर्षको जेल सजाय तोकिएका मेजर राममणि पोखरेललाई केही दिन केन्द्रीय कारागारमा राखिएपछि पुनः उनलाई मानसिक तनावमा परेको भन्दै सेनाले निकालेर लग्यो। त्यसपछि उनलाई कहाँ लगियो र अहिले उनी कहाँ छन् भन्ने विषयमा नागरिकलाई जानकारी छैन। त्यस्ता

कुरा नागरिकलाई जानकारी हुनु जरुरी छ। किनकि यस्ता सार्वजनिक महत्वका सूचना पाउनु नागरिकको सूचनाको हक पनि हो। अझ पीडित परिवारको त यसबारेमा सूचना पाउनु विशेषाधिकार नै हो। राज्य र सेनाले अहिले पनि घटनाका पीडकलाई लुकाएर राखेको अवस्था छ। साथै घटनाका दोषीलाई कारवाही भएपछि पीडित पक्षलाई राज्यले परिपूरणको व्यवस्था गर्नुपर्छ।

खारा घटना : प्रहरीबाट मारिए निहत्था नागरिक

रुकुमको खारा गाविस-२, ३ र ५ नम्बर वडाका १५ जना सर्वसाधारणलाई २०५६ फागुन १० गते हँघा गाविस-२ स्थित सिम्रुतु प्रहरी चौकीबाट गस्तीमा गएको प्रहरी टोलीले गोली हानेर हत्या गर्‍यो। सो गस्ती टोलीले सोही गाविसको २, ३, ४, ५ र ६ नम्बर वडाका २७ वटा घर, ३७ वटा गोठ, ३ वटा आँटी र २ वटा पानीघट्ट पनि जलाएको थियो। घटनामा खारा गाविस-५ का भद्रबहादुर खड्का, गोविन्द खड्का, खड्कबहादुर खड्का, लक्ष्मी खड्का, प्रविर खड्का, देवीलाल खड्का, लालबहादुर खड्का, खारा गाविस-३ का त्रिभान ओली, धनबहादुर ओली, लालबहादुर ओली, देउरूप खत्री, गोपाल ओली, टीकाराम खत्री, हेमन्त खत्री र खारा गाविस-२ का टीकाराम ओली मारिएका थिए।

नेपाली काँग्रेस समर्थकहरूको बाहुल्य रहेको खारा गाविसमा नेकपा माओवादीले आफ्नो जनाधार तयार गर्न सकेको थिएन। २०५४ सालमा भएको स्थानीय निकायको निर्वाचनमा नेपाली काँग्रेसले सो गाविसमा विजय हासिल गरेको थियो। पटक पटकको आग्रह धम्कीका बाबजुद स्थानीय बासिन्दा नेकपा माओवादीका गतिविधिमा संलग्न भएका

थिएनन्। नेकपा माओवादीका कार्यकर्ता भने जुनसुकै हथकण्डा अपनाएर भए पनि खारामा आफ्नो वर्चस्व बढाउन चाहन्थे। उनीहरू जनतामा त्रास देखाएर आफ्नो पक्षमा पार्न चाहन्थे।

घटना हुनुभन्दा केही दिनअघिदेखि सोही गाउँमा बसेका माओवादीबारे स्थानीयले सिम्रुतु प्रहरीलाई सूचना दिएका थिए। प्रत्यक्षदर्शीले बताएअनुसार घटना भएको दिन बिहान (२०५६ फागुन १० गते) ८.३० बजे खारा गाविस-६ कालढुङ्गामा लुकेर बसेका माओवादीले प्रहरी जवान गणेश खत्रीलाई गोली हानी हत्या गरे। घटनालगत्तै माओवादी कार्यकर्ता नारा लगाउँदै खारा गाविसको २, ३ र ५ तिर भागे। यसअघि प्रहरीलाई दिइएको सूचनामा खाराको ती वडामा माओवादीको बाहुल्यता रहेको बताइएको थियो। सो घटना लगत्तै माओवादी कार्यकर्ता त्यतातिर भाग्नुले प्रहरीलाई आक्रोशित बनायो। घटना लगत्तै प्रहरीले वितण्डा मच्चाउन सुरु गर्‍यो। प्रहरीले सोही ठाउँबाट घरमा र गोठमा आगजनी सुरु गर्‍यो। दिउँसो १२ बजेदेखि ३ बजेसम्ममा खारा गाविस-२ राउमारे, खारा गाविस-३ कुरल र खारा गाविस-५ पोखरीमा गरी १५ जना निर्दोष र निहत्था नागरिकको कसैलाई घरबाट

खारा गाविसमा सिम्रुतु प्रहरी चौकीबाट गस्तीमा गएको प्रहरी टोलीले सर्वसाधारणलाई गोली हानी हत्या गरेको स्थान

निकालेर र कसैलाई त्रासका कारण भागेर जङ्गलमा गएको बेला प्रहरीले गोली हानी हत्या गरेको थियो।

खारा गाविस-३ का त्रिभान ओली नेपाली कांग्रेसबाट निर्वाचित बडाध्यक्ष थिए। प्रहरी आगजनी गर्दै आफ्नो गाउँतिर आउन थालेपछि त्रिसित भएका स्थानीय बासिन्दालाई आफूसँग नेपाली कांग्रेसको परिचयपत्र छ। प्रहरीलाई सोही परिचयपत्र देखाएपछि केही गर्दैन भनेर उनले आश्वस्त पारेका थिए। उनले आफू नेपाली कांग्रेसको सदस्य भएको बताउँदा बताउँदै पनि प्रहरीले गोली हानेर उनको हत्या गर्‍यो। घरभित्र लुकेका उनका

छोरालाई प्रहरीले गोली हानी मर्‍यो भनेर छाडेर हिँडे। डर त्रासका कारण गाउँलेले तत्काल लास उठाउनसमेत सकेनन्। सबैजनाको शव घटनाको पर्सिपल्ट सद्गत गरियो। पोस्टमार्टम पनि भएन। घटनामा संलग्न प्रहरीलाई चिने पनि पीडितले कानुनी बाटो अपनाएनन्। पीडित परिवारजनहरू गाउँमै ज्याला मजदूरी गरेर जीविकोपार्जन गरिरहेका छन्। प्रतिमृतक परिवार १ लाख, घर जलाइएकालाई २० हजार, गोठ जलाइएकालाई १० हजार र आँटी/पानी घट्ट जलाइएकालाई ५ हजार रुपियाँ राहतस्वरूप सरकारले दियो।

कञ्चनपुरको सामूहिक हत्या : आफन्तले लास पनि पाएनन्

दैजी गाविस-८ का ३५ वर्षीय रङ्गनाथ भण्डारी, १७ वर्षीय दीर्घराज भण्डारी, २४ वर्षीय सिद्धराज पाण्डेय, ४२ वर्षीय टेकबहादुर रावल र १८ वर्षीय हर्के साकीलाई २०५८ पुस १७ गते माओवादीको

आरोपमा संयुक्त सुरक्षा फौजको टोलीले यातना दिई गोली प्रहार गरी हत्या गर्‍यो। सँगै गिरफ्तार भएका १६ वर्षीय तुले साकी भने भागेर ज्यान जोगाएका थिए।

इन्सेकको अभिलेखअनुसार २०५८

पुस १७ गते राति २ बजेतिर रङ्गनाथको घरमा आएको संयुक्त सुरक्षा फौजको टोलीले घरमा सुतिरहेका भण्डारीलाई ... 'काम छ ढोका खोल्नुहोस्' भनेपछि ढोका खोल्दा घरको आँगनमा छिमेकीहरू १७ वर्षीय दीर्घराज भण्डारी, २४ वर्षीय सिद्धराज पाण्डेय, ३५ वर्षीय टेकवहादुर रावल, ३७ वर्षीय हर्के साकी र १६ वर्षीय तुले साकीलाई सुरक्षाकर्मीले घेरा हालेर राखेका थिए। रङ्गनाथलाई पाण्डेयको घरमा काम छ भने जस्तै पाण्डेयको घरमा जम्मा गरेर उनीहरूलाई रङ्गनाथ भण्डारीको घर देखाउन भण्डारीको घर लगेका थिए।

मदिरा सेवन गरेका सुरक्षाकर्मीले नियन्त्रणमा रहेका सबैलाई 'तिमी माओवादीहरूले बडनखेरा पोस्ट जलाएको हो' भन्दै बन्दूकको कुन्दा र बुटले कुटपिट गरेको पीडित रङ्गनाथकी पत्नी हिरा भण्डारीले बताएकी थिइन्। कुटपिट गर्दै 'तिमीहरूसँग काम छ' भन्दै सबैलाई घेरेर करिब २ सय मिटरको दूरीमा रहेको पथरिया नदीमा पुऱ्याएका थिए। उनीहरूलाई कुटपिट गरी भाग् भन्दै पछाडिबाट गोली प्रहार गरी हत्या गरेको घटनामा बाँचन सफल तुला साकीले आफूलाई जानकारी गराएको रङ्गनाथकी पत्नी हिराले बताइन्।

घटना भएको रातभरि नसुती बसेको र बिहान खोज्न जाँदा घटनास्थल वरपर सुरक्षाकर्मीको बाक्लो उपस्थिति थियो। नदी

किनारका विभिन्न ठाउँमा रगतको आहाल जमेको थियो। त्यस दिन नदीको बाटो भएर कसैलाई पनि हिँडडुल गर्न दिइएको थिएन। त्यो बाटोबाट विद्यालय जाने विद्यार्थीहरूलाई समेत जान दिइएको थिएन। पीडितहरूको लास राति महाकाली अञ्चल अस्पताल पुऱ्याइएको थियो। पीडितहरूले आफन्तहरूको लाससमेत पाएनन्। लास माग गर्दा पनि नदिएकाले आफ्नो रीति/परम्पराअनुसार दाह संस्कारसमेत गर्न नपाएको पीडितहरूले बताए।

पीडितका आफन्तले हत्यामा संलग्न रहेको भन्दै तत्कालीन सूर्य दल गुल्म भगतपुर, सूर्य दल गुल्म भगतपुरका प्रमुख, इलाका प्रहरी कार्यालय भलारी र प्रमुखको नाममा २०६७ साउन १९ गते किटानी जाहेरी दिए पनि कुनै कारवाही आरम्भ भएको छैन। पीडितहरूले हत्या गरिएका आफन्तहरूको लाससमेत पाएनन्। जसले गर्दा आफ्नो धर्म/परम्पराअनुसार सद्गत गर्नसमेत पाएनन्।

सबै पीडित परिवारले सरकारबाट ३ लाख रुपियाँका दरले राहत पाएको बताए। राज्यले दोषीलाई कारवाही गरे आफूहरूले न्याय पाएको महसुस हुने उनीहरूको भनाइ छ। तर, घटनाको छानविन गर्ने र आरोपितलाई कारवाहीको दायरामा ल्याउने प्रक्रिया भने अहिलेसम्म पनि सुरु हुन सकेको छैन।

रङ्गनाथ भण्डारी, दीर्घराज भण्डारी र सिद्धराज पाण्डेय

सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाप्रति पीडितहरूको धारणा

रूपेश शाह

बेपत्ता परिवार समाज नेपाल, केन्द्रीय अध्यक्ष

द्वन्द्व पीडितको विषयमा राज्य गम्भीर नभएका कारण हामीहरूले न्याय पाउन सकेका छैनौं। राजनीतिक दलले स्वार्थ हेरेर सत्य

निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता व्यक्ति छानविन आयोगमा आफ्ना मान्छे लैजाने गरेका कारण द्वन्द्व पीडित परिवार भन् भन्दा भन् पीडित हुँदै गएका छुन्। मेरो दाजुलाई राज्यले बेपत्ता बनाएको हो। न्यायका लागि सरकारले विभिन्न समयमा केही राहत दिएर फकाए जस्तो गरेपनि उचित सम्बोधन भने गर्न सकेको छैन। अहिले राज्यले परिपूरणका व्यवस्था गर्ने वा दोषीलाई कारवाही गर्ने विषयमा ठोस निर्णय गर्न सक्छैन। राज्य द्वन्द्व पीडितलाई सामान्य परिपूरणमा अलम्ल्याएर सङ्क्रामककालीन न्यायको अन्त्य गर्न खोज्दछ। त्यो उचित होइन। हामी द्वन्द्वपीडित परिपूरणसँगै दोषीलाई कानून बमोजिम कारवाही चाहन्छौं। मेरो विचारमा राज्यले यो समस्यालाई पाल्नु भन्दा छिटो भन्दा छिटो अन्त्य गर्नुपर्छ। द्वन्द्व पीडितहरूको नाममा पुल, बाटो, पार्क, फलैँचा निर्माण गरी ति संरचनामा उनीहरूको बलिदानलाई राज्यले उल्लेख गर्नुपर्छ।

पुर्णिमाया लामा

द्वन्द्वपीडित, काभ्रे

बृहत शान्ति सम्झौता भएको र नयाँ संविधान बनेको पनि लामो समय सम्म पनि द्वन्द्वपीडितले न्याय

पाउन सकेका छैनन्। सरकारले संसदमा टेबल गरेको विधेयकमा जघन्य अपराधका घटनाहरूमा पीडकलाई आममाफीको व्यवस्था हटाउनुपर्छ र न्याय प्राप्तिका लागि न्यायिक निकायमा प्रवेश गर्न पाउने पीडितको हकलाई सङ्कुचित गर्ने व्यवस्था परिमार्जन सहित विधेयक ल्याउनुपर्छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई यदि एउटा निष्कर्षमा पुऱ्याउने हो र पीडितको न्याय सुनिश्चित गर्ने हो आफुँहरूजस्ता द्वन्द्वपीडितको मुद्दामा अदालतबाट छिटो फैसला हुनुपर्छ। त्यस्तै सरकारले द्वन्द्वपीडितलाई राहत र तिनका परिवारलाई रोजगारको सुनिश्चितता गर्नुपर्छ।

श्रीकुमारी घर्ती

द्वन्द्वपीडित, रोल्पा

सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी ऐन पीडितमैत्री भएन भनेर हामीहरूले आन्दोलन पनि गरेका

थियौं। संशोधन गरेर पीडितमैत्री ऐन ल्याउनुपर्छ भन्ने जुन माग थियो यसपालि

सरकारले पूरा गरेको छ। यद्यपि अबै विधेयककै रूपमा संसदको माथिल्लो सदनमा छलफल भइरहेको छ। प्रमुख दलहरूबीच सहमतिमा आएकाले यसले कानूनको रूप लिन्छ भन्नेमा हामी ढुक्क छौं। कतिपय साथीहरूले अहिले पनि चित्तबुझ्दो छैन भनिरहनु भएको छ। तर हामी बहुसंख्यक भइतहका द्वन्द्वपीडितहरू हामीले भनेको जस्तो नभए पनि धेरै कुरा पीडितको पक्षमा आएको छ। त्यसैले हामीले स्वागत पनि गरेका छौं। हरेक पीडितका हरेक समस्या सम्बोधन गर्न गाह्रो छ। रहुयो अब कस्तो आयोग बन्छ भन्ने हो। हिजो बनेका आयोग पीडितमैत्री बन्न सकेनन्। पीडितहरूको भावना बुझ्ने पीडितमैत्री आयुक्तहरू नियुक्त हुने र त्यस सम्बन्धी जाने बुझेका विज्ञहरू सम्मिलित आयोग बन्न सक्थे भने न्याय पाइन्छ भन्ने आश बलियो हुन्छ। आयोगले कम्तिमा पीडितहरूको आवश्यकताको पहिचान गरेर परिपूरणको सिफारिस गर्ने हुनुपर्छ। सबै पीडितहरूको समस्या एउटै छैन। कतिपयलाई उपचारको आवश्यकता छ, कतिपयलाई रोजगारीको आवश्यकता छ। त्यसैले परिपूरण स्थानीय रूपमै पहिचान गरेर परिपूरणको सिफारिस गर्न सक्थे भने पीडितहरूलाई न्यायको महसुस हुन्छ जस्तो लाग्छ मलाई। पीडितहरूलाई शतप्रतिशत न्याय दिन त कसैले सक्दैन। किनभने मेरो मारिएको बुबा अब कसैले फिर्ता ल्याउन सक्दैन भने बुबाको हत्या गर्ने व्यक्तिलाई सयौं वर्ष जेल हालेर पनि मैले न्याय महसुस गर्ने अवस्था छैन। त्यसैले पीडितको सहमति हुन नसक्दा अदालत जाने बाटोको व्यवस्था हुनु, २५ प्रतिशतसम्म सजायको व्यवस्था हुनु, बहिर्गमनमा परेका जनमुक्ति सेना र उनका परिवार, तत्कालीन राज्यका सेना र प्रहरी तथा उनका परिवारलाई पनि पीडित मानेर

परिपूरण दिने भन्ने कानूनले हामीलाई धेरै न्याय मिलेको छ। बरु यसको कार्यान्वयन तत्काल हुनुपर्छ भन्ने हाम्रो माग छ।

जानकी धिमिरे अर्याल

द्वन्द्वपीडित, रूपन्देही

कानून त पहिले पनि थियो। तर अहिले अलि परिस्कृत भएर आएको छ। स्पष्ट खुलाएर आएकोले यो पहिले भन्दा धेरै पीडितमैत्री

छ भन्ने मलाइ लागेको छ। यसको कार्यान्वयन कसरी हुन्छ अझै हेर्न बाँकी छ। मुख्य कुरा वास्तविक द्वन्द्वपीडितहरूको पहिचान गरेर उनीहरूलाई न्याय र परिपूरणको व्यवस्था होस् भन्ने मेरो भनाइ छ। कतिपय नक्कली पीडितहरूले पनि अन्तरिम राहत लिएको पाइएको छ। भोली नक्कलीले परिपूरण पाउने सक्कली पीडित त्यसबाट वञ्चित हुने अवस्था आयो भने द्वन्द्व निरूपण होला जस्तो मलाइ लाग्दैन। यसर्थ सुभबुझका साथ वास्तविक पीडितको न्याय र परिपूरणमा आयोगले काम गर्नुपर्छ। त्यसैले आयोगमै पीडितहरूको सहभागिताको माग हामीले गरिरहेका छौं। त्यसो भयो भने पीडितको आवश्यकता अनुसारको परिपूरणको व्यवस्था गर्न सक्छ भन्ने हाम्रो भनाइ हो। खासमा पीडितहरूको आ-आपनै समस्या छ। परिपूरण पनि तिनै समस्यालाई सम्बोधन गर्ने गरी दिनुपर्छ भन्ने हो। किनभने आयोगले एउटा खालको परिपूरण सिफारिस गर्ने पीडितलाई अर्को आवश्यकता पर्ने भयो भने न्याय हुँदैन। त्यसो भएर पीडितको आवश्यकताको आधारमा परिपूरणको व्यवस्था हुनुपर्छ र त्यसका लागि यो

प्रक्रियामा पीडितकै सहभागिता हुनुपर्छ भन्ने मेरो भनाइ छ। अहिले द्वन्द्वपीडितहरूलाई सम्मानको अवस्था छैन। पीडित भनेर हेर्ने दृष्टिकोण नै फरक छ। सबैलाई समान व्यवहारको वातावरण बनाउनुपर्छ नत्र यस्ता द्वन्द्व फेरि फेरि नहोला भन्न सकिन्न। त्यसैले हामीले पनि कति पीडित पीडित भनेर आफूलाई दुखित बनाइरहने, यो अवस्थाको अन्त्य हुनुपर्छ भन्ने हामीलाई पनि लागेको छ। राज्यले पनि सोही अनुसारको काम अधि बढाओस् भन्ने माग हाम्रो छ।

कमला पन्त

द्वन्द्वपीडित, बाँके

राज्यले गर्ला भन्ने आशा त छैन। तर पीडितहरूको दबावले केही हुन्छ भन्ने आशा भने मरेको छैन। अहिले केही हुन्छ कि भन्ने

आशा देखाएको छ सरकारले। तर विगतको व्यवहारले भइहाल्छ भन्ने विश्वास मलाई त अबै पनि छैन। काम भइहालेछ भने मुख्य कुरा हाम्रो दैनिक जीवनलाई सहज बनाइदिए हुन्थ्यो भन्ने लागेको छ। मैले मेरो मारिएको पति फर्काएर ल्याइदेउ भनेको छैन, सम्भव पनि छैन तर म र मेरा बालबच्चाको दैनिक जीवनलाई सहज बनाइदिए हुन्थ्यो भन्ने आशा हो। औषधी उपचारको व्यवस्था हुनुपर्ने, बालबच्चाहरूलाई रोजगारको व्यवस्था हुनुपर्ने, पढ्नेलाई उमेर हद नलगाएर पठनपाठनको व्यवस्था हुनुपर्छ। राज्यकै कारण हामीले हाम्रा परिवार गुमायौं। हाम्रो कमाइ गर्ने अगुवा गुमायौं। परिवार समस्यामा पर्ने। आज पति भइदिएको भए हामीलाई यस्तो देऊ, उस्तो देऊ भन्दै हिँड्नुपर्ने थिएन।

तर हिजो एउटा राजनीतिक अवस्था त्यस्तै थियो। युद्ध भयो। युद्धका असर पनि छ। प्रभाव पनि छ। परिवार तहसनहस भएको छ। तर पनि त्यो अवस्था नै त्यस्तै थियो अहिले आएर पुरानै कुरा बोकेर केही फाइदा छैन। बाँचेकाहरूलाई सम्मानपूर्ण जीवनयापनको व्यवस्थापन गरिदिए हुन्थ्यो भन्ने लागेको छ। मलाई त मेरो पतिको शालिक निर्माण गरिदिए हुन्थ्यो भन्ने लागेको छ। त्यति भए मलाई न्याय हुन्थ्यो। हिजो जे भयो भयो अब नयाँ हिसावले जानुपर्छ।

कालीमाया श्रेष्ठ

द्वन्द्वपीडित, सिन्धुपाल्चोक

मेरो छोरी नक्कली श्रेष्ठलाई ०६० कात्तिक २१ गते चौतारा जेलबाट सुरक्षाकर्मीले बेपत्ता बनाएका हुन्। छोरी नक्कली श्रेष्ठलाई

०५९ फागुन १४ गते त्रिपुरासुन्दरी गाउँपालिका-४ पिस्करबाट सुरक्षाकर्मीले गिरफ्तार गरेर जेलमा राखेका थिए। जेलबाट बेपत्ता भएकी छोरी फर्कने हो वा होइन म दुविधामा परेकी छु। स्थानीय माओवादी कार्यकर्ताले छोरी मारिइन् होला भन्ने आशङ्काको कुरा सुनाउँदा आफ्नो मन थामिएको थिएन। जेलमा बसेकी छोरी मारिएको भएपनि आज २१ वर्ष बितिसक्यो। किन सार्वजनिक गरिएन ? छोरीले के अपराध गरेकी थिइन् ? माओवादी पार्टीमा आस्था राखेकै आधारमा दुश्मन साँध्नुपर्ने आवश्यकता किन पर्ने ? मारिएको भएपनि छोरीको हाडखोर कहाँ भेटिएला ? छोरी एक दिन आमा भन्दै घर आउँछिन् कि भन्ने पनि केही भिनो आशा अबै बाँकी नै छ। तर,

यति लामो समय आशै आशमा वित्यो। जीवनभर सरकारले यो अन्यौलमा किन हामीलाई राखेको होला ? मारेकै भएपनि बरू गाडिएको ठाउँ र हाडखोर पत्ता लगाइदिए रीतिथिति अनुसार काजक्रिया गर्न त पाइन्थ्यो। बेपत्ता छोरीको चिन्ताले आफू मर्दा पनि स्वास कसरी जाने हो मलाई त्यसैको पिरलो छ।

लिला थापा बराल

द्वन्द्वपीडित, गुल्मी

हामी

सङ्क्रमणकालीन

अवस्था लम्बिरहोस्

भन्नेमा छैनौं। १८

वर्षसम्म समस्या

बल्भिरहने अवस्था यो

राम्रो होइन। तर

द्वन्द्वपीडितहरू पनि विभाजित भएका छौं। एउटा पक्ष छिटो शान्ति प्रक्रिया टुङ्ग्याउनुपर्छ भन्नेमा छौं भने अर्को पक्ष द्वन्द्वलाई लम्ब्याउने र त्यसलाई प्रयोग गरेर पेट भर्ने देखियो। पीडितमै यो समस्या भएपछि त्यसमा राजनीति मिसिएको छ। कसो गरेर पीडितका कुरा सधैं गरेर पार्टीलाई माथि पुऱ्याउने भन्ने खेती पनि हुन थालेको छ। यो शान्ति प्रक्रियाका लागि राम्रो विषय होइन। संशोधन ऐनमा सहमति हुन नसके अदालत जाने भन्ने विषयले फेरि समस्या निम्त्याउन सक्छ। सबै अदालततिर लागे के गर्ने ? परिपूरणमा पनि पैसालाई महत्त्व दिनुहुँदैन। पैसाकै लागि भोलि नक्कली पीडितहरू खडा हुने र वास्तविकले नपाउने अवस्था आउन सक्छ। पैसाका लागि मान्छेले के गरेका छन् तसर्थ पैसाभन्दा उसको सीप, क्षमता र आवश्यकताका आधारमा परिपूरणको व्यवस्था गर्नुपर्छ भन्ने मेरो बनाइ छ। जस्तो

रोजगारीको व्यवस्था गर्ने, व्यवसाय सञ्चालन गर्ने, उद्योग, कलकारखाना खोल्न सहयोग गर्ने, शिक्षामा पनि इच्छाएको विषयमा उच्च शिक्षासम्म अध्ययन गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्छ। हुन त यो आउदै गरेको ऐन कार्यान्वयन होला भन्नेमै शङ्का छ। किनभने द्वन्द्वपीडितमै पक्ष, विपक्ष छौं। एक ढिक्का हुन सकिएको छैन। राज्य पक्षबाट पीडित भएकाहरूले शान्ति प्रक्रिया टुङ्ग्याउँ भन्नेमा छौं भने तत्कालीन विद्रोही पक्षबाट पीडित भएकाहरूले अहिले पनि अदालत जाने, मुद्धा हाल्ने, विज्ञप्तिवाजी गर्ने काम गरिरहनु भएको छ। उहाँहरूलाई यो प्रक्रिया अबै टुङ्गो लागोस् भन्ने छैन।

लक्ष्मी खड्का

द्वन्द्वपीडित, बर्दिया

न्याय चाहियो

भनेर माग्न थालेको

१८ वर्ष वित्यो। एक

हिसाबले भन्ने हो भने

पीडितहरू

गलिसकेको अवस्था

छ। स्वास्थ्यको

हिसाबले, उमेरको हिसाबले,

आर्थिक हिसाबले

र सामाजिक संरचनाको हिसाबले पनि यो

विषय पुरानो भइसक्ने बेला भयो। अबै कति

लम्ब्याउने ? आफ्नै जीवनमा यो विषयको

टुङ्गो लागोस् भन्ने हामीलाई लागेको छ।

अहिले सरकारले ल्याएको ऐनमा सबै कुरा

सम्बोधन नभए पनि धेरै कुरामा पीडितका

माग सम्बोधन भएका छन्। २५ प्रतिशत

सजाय भोगनुपर्ने भनेर तोकिएको छ। कम्तिमा

यति त भयो। धेरै भए पनि सजाय नै हो थोरै

भए पनि सजाय नै हो। हाम्रा मान्छे फर्केर

आउने अवस्था छैन। प्रमाण र कानुनले

भ्यायसम्म पीडकलाई कारबाही होस्।

कमाएर ल्याउने मान्छे छैन। औषधीको भरमा हिँडिरहेका छौं। उपचारको व्यवस्था हुनुपर्छ। परिपूरण दिँदा अन्तरिम राहत जस्तो हुनुभएन। कनिका छरेजस्तो गरी दिने परिपूरणले पीडितहरू बाँच्न सक्ने अवस्था छैन। मैले त दुःख सुख छोराछोरी पढाएँ। अब मलाई राज्यले हेर्नुपर्छ। आफूलाई जरो आउँदा पनि छोरा बुहारीसँग रोएर हात थाप्न जाने अवस्था नहोस् भन्ने हो। आर्थिक सहयोग भए बाँचुञ्जेल औषधी उपचार, खानपान, कपडा लत्ताको जोहो गर्न सक्नु भन्ने मलाई लागेको छ। बुढेसकाल लागिस्क्यो। आफैले कमाएर खाने अवस्था छैन। पीडितहरूको हितमा राज्यले काम गर्नुपर्छ। अर्को कुरा मैले दोहोर्‍याएर भने पीडकलाई कानून अनुसार कारबाही हुनुपर्छ। नत्र मान्छे मारेर केही हुँदो रहेनछ भन्ने भयो भने फेरि यस्ता द्वन्द्व भइरहने अवस्था हुन्छ। त्यसो नहोस् भन्नका लागि पनि दोषीमाथि कारबाही हुनुपर्छ।

हेमनाथ पोखेल

द्वन्द्वपीडित, पाल्पा

यो विधेयकको संशोधन अलि छिटो हुनुपर्छ। ठिलै भए पनि संशोधन भएर आयो। यो

पीडितहरूका लागि खुशीको विषय हो। हुन त पीडितहरूका सबैका सबै माग पूरा हुने गरी यो ऐन पनि पूर्ण छैन तर पनि यसले पीडितका धेरै समस्या सम्बोधन गर्छ भन्ने हामीलाई लागेको छ। वर्षौं बितिसक्दासम्म न्याय नपाउने अवस्थाबाट केही भए पनि पाउने अवस्थामा पुगेका छौं। यो खुशीकै विषय हो। सरकारले ऐन ल्याए जस्तै यसको लागु पनि तत्काल र प्रभावकारी कार्यान्वयन

गर्नुपर्छ। ऐन अनुसार काम भयो भने धेरै हदसम्म न्यायको महसुस गर्न सकिन्छ। ७५ प्रतिशत छुट दिएर पनि पीडकलाई कारबाही होस् भन्ने हो। ऐनले त्यही व्यवस्था गरेको छ तर २५ प्रतिशत सजाय भोग्नुपर्ने व्यवस्थाको अक्षरस पालना गर्नुपर्छ। नत्र पीडितले न्यायको महसुस गर्ने अवस्था आउँदैन। अर्को कुरा परिपूरण आवश्यकताको आधारमा हुनुपर्छ। आर्थिक राहतको व्यवस्था गर्नुपर्छ। सबै पीडितको आर्थिक अवस्था एकैखालको छैन। साँभु बिहान के खाउँ भन्ने अवस्था पीडितको छ। कतिपयलाई राजेगारको व्यवस्था होला भने कतिपयले उत्पादनका क्रियाकलापमा जोड्ने काम गर्नुपर्छ। अर्को कुरा अहिले मारिएकाहरूको शालिक निर्माण गर्ने प्रचलन पनि छ। कसैको बनाउने कसैको नबनाउने हुँदा फेरि त्यहीबाट विग्रह आउन सक्छ त्यसैले सबैलाई सहिदको दर्ता दिएर सम्मान गर्नसके न्याय हुन्छ जस्तो मलाई लाग्छ।

प्रकाश चौधरी

द्वन्द्वपीडित, दाङ

लामो समयपछि सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी विधेयक संशोधन भएर ऐन बन्दैछ। यो विषयले हामीलाई खुशी बनाएको छ। म

सरकार र राजनीतिक दलहरूलाई धन्यवाद ज्ञापन पनि गर्न चाहन्छु। अब यो ऐन छिटो भन्दा छिटो कार्यान्वयनतर्फ लैजानुपर्छ। अब पनि ढिलाइ हुने काम नहोस्। ०७१ सालमा पनि आयोगहरू बनेका हुन्। तर आयोगले पीडितको पक्षमा काम गर्न सकेनन् त्यसैले पनि यो प्रक्रियालाई अन्तिम रूप दिन पनि

सकेनन्। अहिले छिटो भन्दा छिटो फेरि आयोग गठन होस् र त्यो पीडितहरूको सहभागितामा बनोस् र पीडितमैत्री बनोस्। जसले पीडितलाई न्याय र परिपूरणका कुरामा संवेदनशील भएर काम गरोस् भन्ने मेरो चाहना छ। मेरो आग्रह के छ भने सत्यअन्वेषण गर्न आयोगले विभिन्न मातहतका इकाइहरू निर्माण गर्ने भनिएको छ त्यसमा पीडितहरूको सहभागिता अनिवार्य हुनुपर्छ। किनभने पीडितको समस्या र आवश्यकता पहिचान गर्न ती सरचना वा संयन्त्रलाई नै थप टेवा पुग्ने र प्रक्रियागत रूपमा छिटो छरितो पनि हुनेछ। त्यस्तै न्याय, सत्य र पुरिपुरणको विषयमा पीडितहरूका फरक फरक धारणा छन्। कसैलाई शिक्षा, कसैलाई स्वास्थ्य उपचार, कसैलाई रोजगारीको त कसैलाई आर्थिक आवश्यकता तथा कसैलाई स्मृतिकरणका संरचना निर्माणको माग र आवश्यकता छ। त्यसको सही सम्बोधन गर्न सकेमात्रै न्यायको महसुस हुन्छ भन्ने मलाई लाग्छ। यो अभियानमा पीडितहरूले राज्यलाई सहयोग गर्ने र राज्यले पीडितहरूलाई अभिभावकत्वको भूमिका निर्वाह गर्न सक्नुपर्छ।

रामप्रसाद चौधरी

द्वन्द्वपीडित, उपमहानगरपालिका, दाङ

मेरा दुई छोरी मध्ये जेठी छोरी रामकली चौधरीलाई सुरक्षाकर्मीहरूले २०५८ वैशाख ३ गते बेपत्ता पारेका हुन्। विरामी परेकी थिइन्।

तत्कालीन राप्ती उपक्षेत्रीय अस्पताल घोराहीमा उपचार गर्न गएको थिइन्। स्वास्थ्य जाँचका लागि विरामी लाइन बसिरहेका बेला

आएका सुरक्षाकर्मीहरूले मेरी विरामी छोरीलाई लगेर बेपत्ता पारेका हुन्। कता लगेर के गरे केही थाहा भएन। आज २३ वर्ष भयो। छोरी रामकलीको कुनै अत्तोपत्तो लागेन। मारिएको भनौं कहाँ कस्ले मारे त्यो थाहा छैन। फर्कि आउने पनि यति धेरै समय भइसक्यो। बुबा आमाको मन सन्तान मारिएको खबर सुन्न कसरी सकिएला र ? फर्कि आउने आश लागि रहन्छ। छोरी बेपत्ता पारिएको एक वर्ष नपुग्दै जेठो छोरा अर्जुन चौधरीलाई पनि सुरक्षाकर्मीले मारिदिए। हुकीसकेका, कमाइ गरी खान देलान् भन्ने बेलामा सन्तान मारिएपछि संसार खसे जस्तो लागेको छ। तर के गर्नु जस्तो भए पनि सहनै पर्दोरहेछ। कान्छी छोरी सुशीला वकिल भएकी छिन्। कान्छो छोरा समिर हामीसँगै छन्। यिनैलाई हेरेर चित्त बुझाएका छौं। छोरा र छोरी लैजाने सुरक्षाकर्मीहरू हुन्। राज्यले नै हामीलाई पीडित बनाएको छ। बेपत्ता पारिएको छोरीको अवस्था र मारिएको छोरा के कारणले मारिएको भन्ने हामीलाई जानकारी हुनुपर्छ। साहारा खोसेर सरकारले हामीलाई पीडामा पारेको छ। न्याय दिने पनि सरकारले नै हो। न्याय दिनेभन्दा भन्दै वर्षौं बितिसक्यो। अब त के होला र भन्ने लाग्न थालेको छ। मलाई अरु केही छैन। छोरी बेपत्ता पार्ने र छोराको हत्या गर्नेहरूलाई कारवाही होस् भन्ने हो।

नेपालमा बलपूर्वक बेपत्ता : एक सङ्क्षिप्त विश्लेषण

पृष्ठभूमि

नेपालमा राज्य संयन्त्रद्वारा बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यको शुरुआत २००७ सालमा सम्पन्न दिल्ली सम्झौताको विरोधमा काठमाडौंमा भएका कार्यक्रमहरूको दौरान भएको पाइन्छ। सो सम्झौताको विरोधमा सक्रिय रहेका बेला बेपत्ता पारिएका रामप्रसाद राईको अवस्थाबारे हालसम्म केही पत्ता लाग्न सकेको छैन। त्यसैगरी हनुमाननगर, सप्तरीका सुकदेव सिंहलाई २०१३ सालमा सप्तरीकै इनरूवाबाट गिरफ्तार गरी बेपत्ता पारिएकोमा उनको बारेमा यथार्थ अबै पत्ता लाग्न सकेन। पञ्चायतकालमा व्यवस्था विरोधीलाई कमजोर बनाउने उद्देश्यका साथ बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य व्यवस्थित तवरले आरम्भ गरियो भने ०४६ सालमा प्रजातन्त्र पुनस्थापना भएपछि पनि यो क्रम भङ्ग भएन।

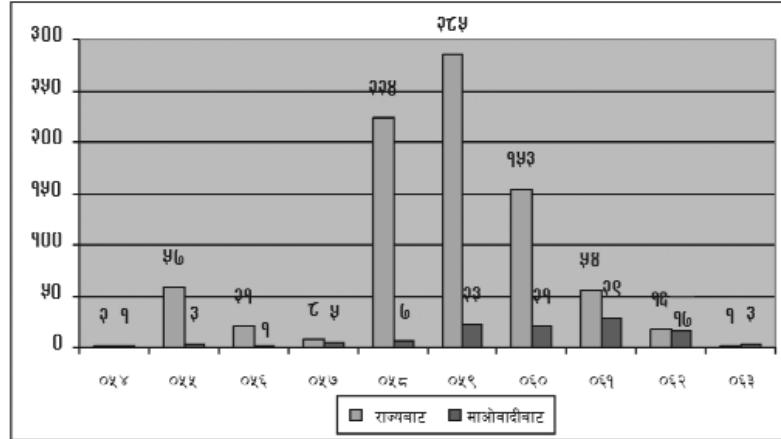
नेकपा माओवादीले “जनयुद्ध” आरम्भ गरेपछि बेपत्ता गर्ने कार्य दिनानुदिन फैलदै गएको त थियो नै, भन् ०५८ मङ्सिर ११ गते देशमा सङ्कटकालीन अवस्थाको घोषणाको साथसाथै लागू भएको आतङ्ककारी तथा विध्वंससात्मक कार्य (नियन्त्रण तथा सजाय) अध्यादेशले बलपूर्वक बेपत्ता बनाउने काममा मलजल थप्यो। अर्कोतिर, तत्कालीन नेकपा माओवादीले मानिसहरूको अपहरणलाई युद्ध रणनीतिको रूपमा उपयोग गरेकाले अपहरितमध्ये कैयौंको अवस्था अज्ञात छ।

नेपालमा विद्यमान दण्डहीनताले ठूलो सङ्ख्यामा मानिसहरूलाई पीडा दिने कारणमध्ये एक बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य र यससम्बन्धमा पीडित परिवारका अनुत्तरित प्रश्न हुन्। प्रचलित नेपाल कानूनले बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यलाई अपराधको कोटीमा नराखे तापनि अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यबाट व्यक्तिहरूलाई संरक्षण प्रदान गरेको छ। विगतको सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मानिसलाई बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य व्यापक र व्यवस्थित ढङ्गबाट भयो।^१ सशस्त्र द्वन्द्वको विधिवत अन्त्यका लागि गरिएको बृहत् शान्ति सम्झौता भएको चार वर्ष बितिसक्दा पनि सशस्त्र द्वन्द्वको अवधिमा बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको न अवस्था सार्वजनिक हुन सकेको छ, न त दोषीहरू पत्ता लगाउने विधिवत संयन्त्रको गठन नै हुन सक्यो।

तालिका १

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सङ्ख्या वर्षको आधारमा

(स्रोत : उनीहरू कहाँ छन् ?, भाग ३, इन्सेक, २०२८)

नेपालमा बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यको इतिवृत्ति पञ्चायतकालमा बलपूर्वक बेपत्ता

निरङ्कुश राणा शासनको १ सय ४ वर्ष र त्यस अघिको नेपालमा बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका घटनाहरूको अभिलेख पाईदैन। बरु, शासकहरूले राजनीतिक प्रतिद्वन्द्वी वा सरकार विरुद्ध लाग्नेलाई मृत्युदण्ड दिने गरेको इतिहासले बताउँछ। २००८ सालमा बेपत्ता पारिएका रामप्रसाद राई पहिलो बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका रूपमा अभिलेखित छन्। बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कृत्य पञ्चायती शासन व्यवस्थाको स्थापनासँगै बढ्दै गएको हो। प्रहरीद्वारा २०१७ सालमा गिरफ्तार गरिएका रामेछापका रूद्रप्रसाद भट्टराई र २०१८ सालमा गिरफ्तार गरिएका पाँचथर रवि गाविसका कल्याण राईको हालसम्म कुनै पत्ता लाग्न सकेको छैन। त्यसैगरी २०१८ सालमै बेपत्ता पारिएका धादिङका बैकुण्ठ अधिकारी र सेते गुरुङ, पाँचथरका डाकमान तामाङ र पासाङ तामाङ, २०३६ सालमा बेपत्ता पारिएका सर्लाहीका हरिहर राय यादव तथा २०१७ वा २०१८ साल यकिन हुन नसकेको मितिमा

बेपत्ता पारिएका पाँचथर जिल्ला अम्बरपुर गाविसका लालबहादुर राईको अवस्था पनि सार्वजनिक हुन सकेको छैन।

बेपत्ता हुँदाको अवस्थामा गिरफ्तार परेको भन्ने खुल्न नआए तापनि सङ्खुवासभाका महेश्वर चौलागाई र गोविन्दप्रसाद दाहाल, भोजपुरका पूर्णलाल उदास, ओखलढुङ्गाका टीकाराम अधिकारी, रामहरि दाहाल र पहलमान कार्की, सिन्धुलीका खड्गबहादुर लुङ्गेली मगर, रामेछापका केशरबहादुर खड्का, चितवनका श्रीहर्ष खनाल, स्याङ्जाका जीतबहादुर सिँजाली (राना), लमजुङका हर्षबहादुर प्रधान, सल्यानका शङ्करप्रसाद शर्मा (रेग्मी), बाँकेका गणेशराज गौतम र बैतडीका बलभद्र जोशी पनि राजनीतिक आस्थाकै कारण बेपत्ता पारिएका थिए।

काठमाडौँ तथा देशका अन्य विभिन्न भागमा २०४२ असार ६ गते बम विस्फोटन भएपछि गिरफ्तार गरिएकामध्ये धनुषाका पद्मबहादुर मोक्तान (पद्म लामा), ईश्वरचन्द्र लामा (ईश्वर लामा), डा. लक्ष्मीनारायण भ्वा, सत्यनारायण भ्वा,

सूर्यनाथ राय (यादव) तथा सप्तरीका दिलीप चौधरी र शाकेतचन्द्र मिश्रसमेत सातजनालाई सरकारले बेपत्ता पारेको थियो। त्यसैताका सङ्खुवासभाका महेश्वर चौलागाईंलाई पनि सरकारले बेपत्ता पारेको घटना सार्वजनिक भएको थियो।^३

पञ्चायतकालमा राजनीतिक प्रतिशोधका कारण गिरफ्तार गरी बेपत्ता पारिएका नागरिकहरूका सम्बन्धमा छानविन गर्न २०४७ साउन १६ गते सूर्यबहादुर शाक्य अध्यक्ष तथा वरिष्ठ अधिवक्ता वासुदेव दुङ्गाना, डा. सच्चेकुमार पहाडी र स्व. प्रकाश काफ्ले सदस्य रहेका “प्रजातन्त्र पुनर्स्थापनाको सिलसिलामा बेपत्ता पारिएका मानिस पत्ता लगाउने समिति” को प्रतिवेदन अनुसार प्रजातन्त्र पुनर्स्थापनाको क्रममा २०१७ सालपछि कम्तीमा २७ जना र २०४२ सालको बमकाण्डको क्रममा सात जना नागरिकलाई बेपत्ता पारिएको थियो। त्यसमध्ये पाँच जनाको मृत्यु भएको समितिको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ। उक्त समितिले २०४८ वैशाख ८ गते तत्कालीन

प्रधानमन्त्री कृष्णप्रसाद भट्टराईसमक्ष प्रतिवेदन बुझाएको थियो। तर विडम्बना, अहिलेसम्म उक्त प्रतिवेदनका उल्लेख गरिएका सिफारिसहरू कार्यान्वयन गरिएका छैनन्।^३

प्रजातन्त्र स्थापनापश्चात् बेपत्ता

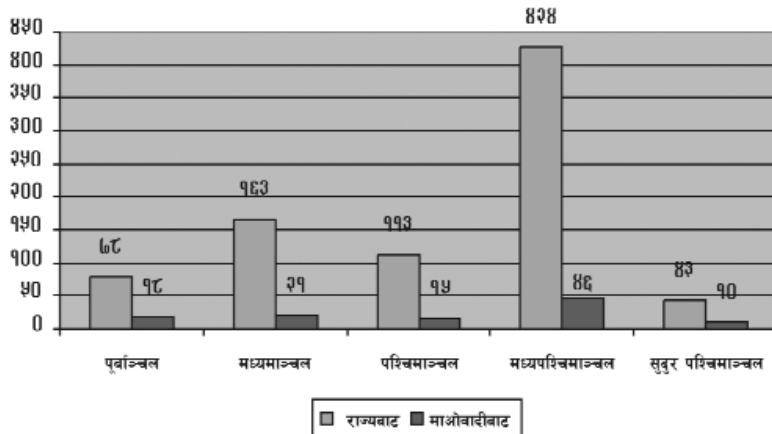
२०४६ सालमा प्रजातन्त्र पुर्नस्थापना

पश्चात् मानवअधिकारको संरक्षण हुने आशामा त्यतिबेला तुषारापात हुन थाल्यो जतिबेला बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने क्रम रोकिएन। ०४९ सालको स्थानीय निर्वाचनताका प्रहरीद्वारा गिरफ्तार गरिएका रामेछाप जिल्ला दोरम्बा गाविसका भुवनलाल थापा मगरलाई २०४९ जेठ १० गतेदेखि बेपत्ता पारियो। उनको अवस्थाका बारेमा सरकारले हालसम्म पनि उनका परिवारलाई यथार्थ जानकारी गराएको छैन।

त्यसैगरी रूपन्देही जिल्ला बुटवल नगरपालिका-६ लक्ष्मीपुर घर भई ललितपुर जिल्ला पुलचोकस्थित इञ्जिनियरिड क्याम्पसमा अध्ययनरत २० वर्षीय प्रभाकर सुवेदीलाई नेकपा (एमाले) को आह्वान र

तालिका २

सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा राज्यबाट बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सङ्ख्या क्षेत्रगत आधारमा

(स्रोत : उनीहरू कहाँ छन् ?, भाग ३, इन्सेक, २०६८)

तालिका ३

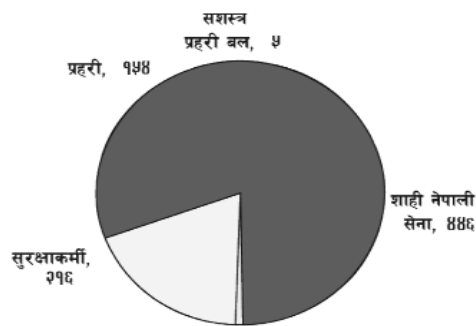
पूर्वाञ्चल क्षेत्रमा बेपता पारिएका व्यक्तिहरूको सङ्ख्या

स्थायी ठेगाना	गैर राज्य		राज्य		जम्मा
	माओवादी	सेना	प्रहरी	संयुक्त सुरक्षफौज	
इलाम	१			१	३
उदयपुर		३	१		३
ओखलढुङ्गा		४	७		११
खोटाङ		१			१
फापा		१०	१	१	१३
ताप्लेजुङ्गा	३				३
धनकुटा	३				३
पाँचथर	१			१	३
भोजपुर		४	१	३	७
मोरङ	५		३	६	१३
सखुवामा		३		१	४
सप्तरी	१			७	८
सिराहा	३		१	८	११
सुनसरी	१			१४	१५
सोलुखुम्बु	३				३
जम्मा	१८	३४	१३	४१	९६

(स्रोत : उनीहरू कहाँ छन् ?, भाग ३, इन्सेक, २०६८)

तालिका ४

सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा राज्यपक्षबाट बेपता पारिएका व्यक्तिहरू

(स्रोत : उनीहरू कहाँ छन् ?, भाग ३, इन्सेक, २०६८)

अन्य वामपन्थी दलहरूको समर्थनमा सञ्चालित आन्दोलनका क्रममा २०५० साल असार ११ गते प्रहरीले रत्नपार्कबाट कुटपिट गर्दै गिरफ्तार गरेपछि बेपत्ता पारेको थियो। प्रहरीको कुटपिटबाट बेहोस भएका सुवेदीलाई प्रहरीले घिसाउँदै लगेको फोटोसमेत सार्वजनिक भएको छ। उक्त घटनाका सम्बन्धमा २०५० असोज १५ गते सर्वोच्च अदालतमा मुद्दा दर्ता भएकोमा पाँच वर्षपछि २०५५ मङ्सिर १५ गते अदालतले मुद्दा नै खारेज गरेको थियो।

प्रजातन्त्र

स्थापनापश्चात् पनि आम नागरिकलाई बेपत्ता पार्ने काममा संलग्न दोषीहरूलाई कानूनको दायरामा ल्याउन र पीडित पक्षलाई न्याय दिन राज्य अनिच्छुक रहेको देखियो। यसबाट दण्डहीनताको संस्कृतिलाई टेवा पुग्न गयो। सम्भवतः पछिल्ला दिनमा बलपूर्वक बेपत्ता पार्नेलगायत मानअवधिकार विरोधी क्रियाकलाप गर्न यिनै कार्यहरूले राज्यलाई हौस्यायो पनि।

२.३ सशस्त्र द्वन्द्व र बलपूर्वक बेपत्ताको प्रवृत्ति

सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा

नागरिकहरू दुई किसिमले बेपत्ता भएको पाइन्छ। पहिलो, द्वन्द्वरत पक्षले बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने र दोश्रो स्वेच्छाले सङ्घर्षमा सहभागी हुँदा वा अन्यत्र गएर बेपत्ता हुने। यी दुवै प्रकारबाट बेपत्ता भएका व्यक्तिहरू परिवार, समाज र राज्यको सरोकारको विषय हुन्छन्। पछिल्लो समयमा एकीकृत माओवादीको गोरखाको पालुङटारमा विस्तारित बैठकमा सार्वजनिक भएको विकास गन्धर्वको घटना दोश्रो कोटीको बेपत्तामा पर्दछ। मानवअधिकारका दृष्टिले नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी महासन्धि र बलपूर्वक बेपत्ताबाट व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिमा परिभाषित दायराअन्तर्गतका बेपत्ताको अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ।

बाल्यकालमा नै माओवादीसँग

तालिका ६

सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा राज्यपक्षबाट बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरू उमेर समूहका आधारमा

उमेर समूह	पुरुष	महिला	जम्मा
०-१८	८८	४४	१३२
१९-६०	७३१	५७	७८८
६१ +	२		२
नखुलेको	९		९
जम्मा	८३०	१०१	९३१

(स्रोत : उनीहरू कहाँ छन् ?, भाग ३, इन्सेक, २०६८)

हिँडेको आफ्नो एक मात्र छोरो विकास गन्धर्व ७ वर्षअघि भोजपुरमा मारिएको खबर बैठकका सहभागीले दिएपछि गोरखाकी समुन्द्राकुमारी गन्धर्व नेताहरूकै अगाडि बेहोस भएको खबर राष्ट्रिय महत्वको विषय

तालिका ५ पश्चिमाञ्चल क्षेत्रका बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सङ्ख्या

स्थायी ठेगाना	गैर राज्य	राज्य			जम्मा
	माओवादी	सेना	प्रहरी	संयुक्त सुरक्षाकर्मी	
अर्घाखाँची		१		१	२
कपिलवस्तु	४	५		२	११
कास्की	१	६	१	८	१६
गोरखा		१३	१०		२३
तनहुँ		२	८		१०
नवलपरासी	३	४	४	२	१३
पर्वत		३		१	४
बाग्लुङ	२	२		१५	१९
म्याग्दी		१		१	२
रुपन्देही		१		१	२
लमजुङ	२	४	५	७	१८
स्याङ्जा	३	३		२	८
जम्मा	१५	४५	२८	४०	१२८

(स्रोत : उनीहरू कहाँ छन् ?, भाग ३, इन्सेक, २०६८)

बन्यो। “अहिलेसम्म छोरो आउला आउला भनेर बाँचेकी थिएँ।” उनको यो अभिव्यक्तिले बेपत्ता परिवारको पीडाको प्रतिनिधित्व गर्दछ। यद्यपि विकास गन्धर्व बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका थिएनन्, सशस्त्र सङ्घर्षमा मारिएका थिए। इन्सेक र रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समितिको सूचिमा विकासको नाम बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूमा समावेश छैन। उनको मृत्युको यथार्थ खुलनुअघि उनको अवस्था भने बेपत्ताकै थियो। गन्धर्व र यसरी बेपत्ता भएका अन्य धेरैको यथार्थ त्यतिखेरमात्र खुल्छ जब एकीकृत नेकपा माओवादीले द्वन्द्वका क्रममा मारिएका व्यक्तिहरूको नाम सार्वजनिक गर्छ। नेकपा (माओवादी) द्वारा २०५२ फागुन १ गतेदेखि शुरू “जनयुद्ध”का क्रममा नेपालको

इतिहासमा सबैभन्दा बढी नागरिकहरू बेपत्ता पारिए।

त्यतिबेला नेपाल संसारमै सबैभन्दा बढी नागरिकहरू बेपत्ता पारिने राष्ट्रहरूको सूचीमा अग्रस्थानमा दरिन पुग्यो। “जनयुद्ध” दमन गर्न प्रहरीले माओवादी प्रभावित जिल्लाहरूमा २०५५ जेठ महिनादेखि “किलो शेरा टु” अप्रेसन शुरू गर्‍यो। जिल्ला-जिल्लामा विशेष कमाण्डो फोर्स परिचालन गर्न थालियो। २०५४ सालमा राज्य पक्षबाट दुई जना र माओवादी पक्षबाट एक जना बेपत्ता पारिएका थिए भने एक वर्ष बिता नबित्दै यो सङ्ख्या क्रमशः ५८ र तीन जनामा उक्लिएको पाइन्छ। माओवादी र सरकारबीच पहिलो वार्ता भइरहेको समय २०५७ सालमा यो सङ्ख्या आठ र पाँच

तालिका ७

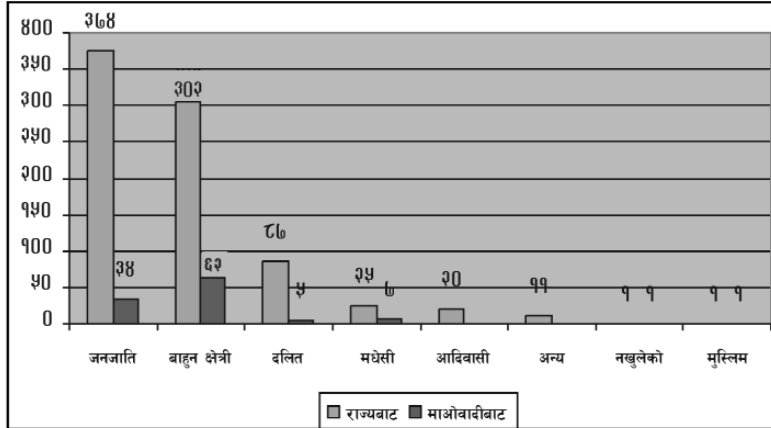
मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रका बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सङ्ख्या

स्थायी ठेगाना	गैर राज्य	राज्य				जम्मा
	माओवादी	सशस्त्र प्रहरी	सेना	प्रहरी	संयुक्त सुरक्षाफौज	
कालिकोट	६	१	९	३	७	३५
जाजरकोट	३		४	१४		३१
जुम्ला			१	१		३
डोल्पा			३			३
दाङ	९	३	३७	४	१७	७०
दैलेख	१					१
बर्दिया	१३		१६९	१९	१८	३१९
बाँके	४	१	३१	३४	११	६१
मुगु	१					१
रोल्पा	४		१३	११		३७
सल्यान	३		१७	७	१	३७
सुर्खेत	३		६	४	१	१४
जम्मा	४६	५	३७८	८७	५५	४७०

(स्रोत : उनीहरू कहाँ छन् ?, भाग ३, इन्सेक, २०६८)

तालिका ८

जातजातिका आधारमा बलपूर्वक बेपत्ता सङ्ख्या

(स्रोत : उनीहरू कहाँ छन् ?, भाग ३, इन्सेक, २०६८)

जनामा भरेको थियो ।

डोल्पा जिल्ला त्रिपुरा गाविस-२ का ३४ वर्षीय नन्दप्रसाद न्यौपाने र समी गाविस-३ का प्रसाद बुढालाई २०५५ जेठ १२ गते जाजरकोट जिल्लाको रग्दा गाविसको घ्यारखोलाबाट प्रहरीले गिरफ्तार गरी बेपत्ता पारेको थियो।

यसैगरी, महादेवपुरी गाविस-५, बाँकेका शिक्षक ३२ वर्षीय मोहनलाल वलीलाई २०५५ जेठ २९ गते राति घरमा सुतिरहेको अवस्थामा प्रहरीले गिरफ्तार गरी बेपत्ता पायो। गोरखा जिल्ला हर्मी गाविस घर भई कानुन व्यवसायमा संलग्न मानवअधिकार संरक्षण मञ्च, गोरखाका सदस्य राजेन्द्र ढकाललाई २०५५ पुस २४ गते माओवादीको आरोपमा तनहुँ जिल्लाको खैरेनीटार गाविस-६ जाम्दी खोलामा नुहाइरहेको अवस्थामा प्रहरीले गिरफ्तार गरी बेपत्ता पारेकोमा उनको अवस्था अज्ञात नै छ।

राज्यद्वारा विभिन्न जिल्लामा नागरिकहरूलाई गिरफ्तार गरी बेपत्ता पार्ने क्रममा काठमाडौँको बागबजार,

टेवहालगायतका ठाउँबाट २०५६ जेठ २ र ७ गते दण्डपाणि न्यौपाने, नवीन गौतम, गोरेबहादुर पुर्कोटी, मिलन नेपाली, पाल्साड लामा र डुण्डु

तिवारीलाई प्रहरीले गिरफ्तार गरी बेपत्ता पारिएको थियो। यसरी बेपत्ता पारिने क्रमको विरोध गर्दै बेपत्ता पारिएकाहरूलाई तत्काल सार्वजनिक गर्न इन्सेकका तत्कालीन अध्यक्ष सुशील प्याकुरेल, कपिल श्रेष्ठ, कृष्ण पहाडीलगायतका मानवअधिकारकर्मीले दुई महिना लामो आन्दोलनको घोषणा समेत गरेका थिए। बलपूर्वक बेपत्ताको भयावह श्रृङ्खला विरुद्ध मानवअधिकारकर्मीहरूले आवाज उठाउनु स्वभाविक थियो। यसरी शुरू भएको बेपत्ता पार्ने क्रम २०५८ मङ्सिरमा देशमा पहिलोपटक सङ्कटकालीन अवस्थाको घोषणा र त्यसलगत्तै लागू गरिएको आतङ्ककारी तथा विध्वङ्सात्मक कार्य (नियन्त्रण तथा सजाय) अध्यादेशका कारण नागरिक बेपत्ता पार्ने कार्यमा राज्यलाई सजिलो भयो। यस्तो क्रम २०६३ वैशाख अर्थात लोकतन्त्रको स्थापना नहोउञ्जेलसम्म जारी नै रहेको थियो।^४

सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा सुरक्षा निकायले कुनै पनि व्यक्तिलाई माओवादीको आशङ्कामा गिरफ्तार गर्ने, तर किन गिरफ्तार गरिएको हो ? भन्ने जानकारी पनि परिवारलाई गराउँदैनथ्यो। सादा पोशाकमा आएका सुरक्षाकर्मीहरूले गिरफ्तार पूर्जा मात्र हैन आफ्नो परिचयसमेत दिँदैनथे। बिना सूचना व्यक्तिहरूलाई जहाँ, जुनसुकै ठाउँबाट पनि गिरफ्तार गरिने प्रचलन सामान्य हुँदै गयो। राज्य उत्तरदायीविहीन भूमिकामा रहेका कारण बेपत्ता पारिने क्रम पनि बढ्दै गयो।

२०५८ सालदेखि २०६१ सालसम्मको अवधिमा राज्यपक्षबाट ७ सय १६ जना र विद्रोही माओवादीबाट ८० जना बेपत्ता पारिएका थिए। परिवारले विभिन्न माध्यमबाट आफ्नो मान्छेलाई गिरफ्तार गरेको थाहा पाई आफन्तका बारेमा जानकारी लिन सुरक्षा निकायहरूमा पुग्दा गिरफ्तार नै नगरिएको जवाफ त्यस्ता निकायका पदाधिकारीहरूले दिने गर्दथे। यही अवधिमा पहिलो पटक तत्कालीन नेकपा माओवादीका गतिविधि नियन्त्रण गर्ने नाममा शाही नेपाली सेना परिचालन गरिएको थियो। त्यसपछि नागरिक बेपत्ता बेपत्ता पार्ने कार्यमा

तालिका ५

बर्दिया जिल्लामा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरू (जातका आधारमा)

जात	गैरराज्य		राज्य		जम्मा
	माओवादी	सेना	प्रहरी	संयुक्त सुरक्षाकर्मी	
अन्य		३			३
जनजाति	४	१३७	१७	१७	१७६
बलित	१	३			४
बाहुन क्षेत्री	४	३४	३	१	३९
मधेसी	१	३			३
मुस्लिम	१				१
जम्मा	१३	१६९	१९	१८	२१९

(स्रोत : उनीहरू कहाँ छन् ?, भाग ३, इन्सेक, २०६८)

सेना नै बढी अग्रसर रहेको पाइएको छ।

गड्गापुर गाविस-४ का २० वर्षीय अयोध्याप्रसाद गोडियालाई माओवादीको आरोपमा २०६० कात्तिक १२ गते बिहान संयुक्त सुरक्षाकर्मीले गिरफ्तार गरी बेपत्ता पार्यो। त्यसै दिन सुरक्षाकर्मीले उनका बाबु बिहारी गोडियालाई पनि गिरफ्तार गरी बेपत्ता पारेको थियो। परिवारका मानिस संयुक्त सुरक्षा क्याम्पको बेश क्याम्प, सोनवर्षामा जाँदा सेन्टीमा बसेका सुरक्षाकर्मीले अयोध्या त्यहीँ भएको बताएका थिए। परिवारका सदस्यले उनलाई कपडा लगाइएका थिए। एक महिनासम्म त्यही क्याम्पमा राखिएका अयोध्यालाई त्यसपछि कहाँ लगियो केही थाहा हुन सकेन। यसबाट पनि सुरक्षा निकाय जनताको सुरक्षामा बेजिम्मेवार देखिन्छ।

२०६१ सालदेखि २०६३ सालसम्म आइपुग्दा बलपूर्वक बेपत्ता पारिने घटना न्यून हुँदै गए। यसबीच राज्यपक्षबाट ७१ र माओवादी पक्षबाट ४९ जना बेपत्ता पारिएका थिए। यो तत्कालीन राजा ज्ञानेन्द्रको निरड्कुशता विरुद्ध दलहरू र माओवादीबीचको सम्बन्ध नजिकिँदै गएको समय थियो।

क्षेत्रगत आधारमा हेर्ने हो भने सबैभन्दा बढी बलपूर्वक बेपत्ता मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा पारिएको थियो। जहाँ माओवादी जनयुद्धको प्रभाव अन्य क्षेत्रको तुलनामा घनिभूत थियो। मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा पनि बर्दिया जिल्ला सबैभन्दा बढी बेपत्ता पारिएको जिल्ला हो, जहाँ राज्य पक्षबाट २ सय ६ र माओवादी पक्षबाट १३ जना बेपत्ता पारिएका थिए। बाँके

जिल्लाको चिसापानी ब्यारेक सबैभन्दा बढी नागरिक बेपत्ता पार्ने निकाय रहेको नेपाल मानवअधिकार वर्ष पुस्तकका विवरणहरूबाट पनि प्रष्टिन्छ। बर्दियापछि दाङ र बाँके जिल्लामा बढी सर्वसाधारण नागरिकहरू बेपत्ता पारिएका थिए।

जातजातिका आधारमा हेर्ने हो भने जनजाति ४ सय ८ जना र बाहुनक्षेत्री ३ सय ६४ जना यस अवधिमा बेपत्ता पारिएका थिए भने अन्य १ सय ५९ भन्दा बढी थरका नागरिकहरू बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका थिए। लैङ्गिक आधारमा हेर्ने हो भने माओवादीपक्षले महिलाहरूलाई कम सङ्ख्यामा बेपत्ता पारेको छ। बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका १ सय १ जना महिलामध्ये माओवादीले आठ जनालाई बेपत्ता बेपत्ता पारेको छ। सबैभन्दा बढी महिला बर्दिया जिल्लामा राज्यबाट बेपत्ता पारिएका छन् जसको सङ्ख्या २८ जना रहेको छ। यसरी ०५२ फागुन १ गतेदेखि ०६३ मङ्सिर ५ गतेसम्मको अवधिमा राज्यबाट ९३ जना महिला ७ सय २८ जना पुरुष गरी जम्मा ८ सय २१ जना बेपत्ता पारिए। तत्कालीन विद्रोही पक्ष माओवादीबाट आठ जना महिला र १ सय २ जना पुरुष गरी १ सय १० जना बेपत्ता पारियो। ०६७ पुस १६ गतेसम्म इन्सेकले अद्यावधिक गर्दा दुवै पक्षबाट बेपत्ता पारिएकाहरूको सङ्ख्या ९ सय ३१ जना पुगेको छ। मुगुका दङ्गाली रोकाया बेपत्ता पारिएका भनेर अभिलेख भएकोमा उनी आठ वर्षपछि घर फर्किएका छन्। सुरक्षाकर्मीको नियन्त्रणबाट मुक्त भएर भारत गएका रोकाया यसबीच सम्पर्क विहीन भएको हुँदा उनका परिवारले उनलाई बेपत्ता पारिएको विश्वास गर्दै आएका थिए।

बेपत्ता र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून
संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासभाले जोड

दिएभै बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य मानवअधिकारको गम्भीर र घोर उल्लङ्घन हो। यसले कानूनका दृष्टिमा व्यक्तिका रूपमा पहिचानको अधिकार (धारा १६), स्वतन्त्रता तथा सुरक्षाको अधिकार (धारा ९) र अमानवीय तथा अपमानजनक व्यवहारविरुद्धको अधिकार (धारा-७) लगायत सन् १९९१ देखि नेपाल पक्ष राष्ट्र भएको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अभिसन्धि (आईसीसीपीआर) अन्तर्गतका मुख्य मानवअधिकार प्रत्याभूतिहरूको उल्लङ्घनको हो। थुनामा परेपछि, बेपत्ता पारिएको व्यक्तिले बाँच्न पाउने अधिकार (धारा ६) को उल्लङ्घन हुने गैरन्यायिक हत्या तथा यातना (धारा ७, आईसीसीपीआर र यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार तथा सजायसम्बन्धी महासन्धि (क्याट)) को खतराको सामना गर्दछ। वास्तवमा, बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यबाट सबै व्यक्तिको संरक्षणसम्बन्धी महासभा घोषणापत्रको सन् १९९२ मा भएका व्यवस्था र सन् २००६ मा बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यबाट सबै व्यक्तिको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिमा बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यलाई गम्भीर मानिन्छ। ती दस्तावेजअनुसार 'बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य' का मुख्य तत्वहरू निम्नलिखित छन्:

(क) कुनै पनि व्यक्तिलाई गिरफ्तार गरिन्छ, थुनिन्छ, अपहरण गरिन्छ वा आफ्नो स्वतन्त्रताबाट अपहरण गरिन्छ।

(ख) स्वतन्त्रताको यस्तो हरण राज्यका प्रतिनिधिराज्यकारीहरू अथवा राज्यबाट अधिकार प्राप्त वा राज्यको समर्थन वा मौनसम्मतिमा व्यक्ति वा समूहहरूद्वारा गरिएको हुन्छ र

(ग) बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको स्वतन्त्रताको अपहरणलाई वा निजको

तालिका १०

सुदूरपश्चिमाञ्चल क्षेत्रका बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सङ्ख्या

स्थायी ठेगाना	गैर राज्य	राज्य			जम्मा
	माओवादी	सेना	प्रहरी	संयुक्त सरकाकर्मी	
अछाम		३			३
कञ्चनपुर		२२		४	२६
कलाली	३	४	१	४	१२
डडेल्धुरा	३			१	४
डोटी	१			२	३
बाजुरा		१			१
बैतडी	३			१	४
जम्मा	१०	३०	१	१२	५३

(स्रोत : उनीहरू कहाँ छन् ?, भाग ३, इन्सेक, २०६८)

अवस्थाबारे वा निज कहाँ छ भन्नेबारे लुकाइएको कुरालाई मान्न अस्वीकार गरिएको हुन्छ जसले त्यस्तो व्यक्तिलाई कानूनको संरक्षण बाहिर राख्छ।

नेपालले बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी महासन्धिको अर्भै अनुमोदन नगरेको भए पनि नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको दायित्वअनुसार बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य नगर्नु नेपालको दायित्व हो। अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनका यी दायित्वहरू शान्ति तथा युद्धको समयमा लागू हुन्छन्। बेपत्ता पारिएका घटनाको अनुसन्धान गर्ने तथा राज्यको अनुमति, सहमति वा मौनसम्मति बिना व्यक्ति र समूहहरूद्वारा बेपत्ता पार्ने कार्यमा जिम्मेवार व्यक्तिहरूलाई न्यायसमक्ष ल्याउने दायित्व राज्यमा रहेको हुन्छ।

‘गैरअन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्व’का दुवै पक्षहरू लागू भएका अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका प्रावधानहरूद्वारा बाँधिएका हुन्छन्। नेपाल चारओटा जेनेभा महासन्धिको पक्ष राष्ट्र हो। जेनेभा महासन्धिको साभ्का धारा ३ अन्तर्गत, आक्रामक कारवाहीहरूमा सक्रिय रूपमा भाग नलिएका व्यक्तिहरू (थुना वा

अन्य कुनै कारणले ‘लड्न असमर्थ’ भएका सशस्त्रफौजका

सदस्यहरूलाई (लाई मानवोचित व्यवहार पाउने हक हुन्छ। सशस्त्र द्वन्द्वरत पक्षहरूलाई त्यस्ता व्यक्तिहरूको जीवन र शरीरविरुद्ध हिंसा गर्न - खासगरी सबै प्रकारका हत्या, अड्गभड्ग, क्रूर व्यवहार र यातनाह निजी मर्यादामाथिको अपमान विशेषतः होच्याउने तथा अपमानजनक व्यवहार र न्यायिक प्रत्याभूतिहरू

उपलब्ध गराउन कानुनी ढङ्गबाट गठित अदालतद्वारा पहिले नै घोषणा गरिएको फैसलाबिना हत्याको निर्णय सुनाउने र त्यसलाई लागू गर्ने कार्य गर्नबाट निषेध गरिएको छ। स्वतन्त्रताको स्वेच्छाचारी अपहरणमाथिको निषेध तथा आफ्नो स्वतन्त्रता अपहरण गरिएका व्यक्तिहरूको अभिलेख राख्नुपर्ने, थुनुवाको पारिवारिक जीवनको सम्मान गर्नुपर्ने, आफ्ना नजिकका आफन्तहरूद्वारा थुनुवाहरूलाई भेट्न दिनुपर्ने तथा थुनुवाहरूले आफ्ना परिवारसँग पत्राचार गर्न पाउनुपर्ने आवश्यकतालागायत गैरअन्तर्राष्ट्रिय द्वन्द्वसम्बन्धी सम्बद्ध प्रथागत अन्तर्राष्ट्रिय नियमहरूको विकास भएको छ। प्रथागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअनुसार सशस्त्र द्वन्द्वरत प्रत्येक पक्षले द्वन्द्वको परिणामस्वरूप हराएका भनिएका सबै व्यक्तिहरूको लगत राख्न र तिनको अवस्थाबारे आफूसँग भएको कुनै पनि जानकारी तिनका परिवारजनहरूलाई उपलब्ध गराउन सम्भाव्य सबै उपायहरू पनि अपनाउनु पर्छ। यसको अर्थ हो-द्वन्द्वरत पक्षहरूले बेपत्ता पार्ने अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनद्वारा निषेध गरिएको छ।

बेपत्ता र राष्ट्रिय कानुन

यस परिच्छेदमा जुन कालखण्डको समीक्षा गरिएको छ त्यतिबेला नेपालको संविधान ०४७ लागू भएको अवस्था थियो। संविधानले 'कानूनबमोजिम' मात्र सार्वजनिक स्वतन्त्रताबाट अपहरण गर्न सकिने (धारा १२ (१) र त्यसमा कुनै पनि व्यक्तिलाई गिरफ्तार गरेपछि र थुनामा राखेपछि गिरफ्तार गर्नुको कारणबारे सकेसम्म चाँडो जानकारी गराउनुपर्ने र आफूले रोजेको कानून व्यवसायीसँग परामर्श गर्ने र प्रतिरक्षा गर्न पाउने अधिकारको व्यवस्था गरेको छ (धारा १४(५))। अनुसन्धानका क्रममा वा पुर्पक्षका लागि वा अन्य कुनै कारणले थुनामा परेको व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना वा क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहारविरुद्धको अधिकारको पनि यसले व्यवस्था गरेको थियो (धारा १४ (४))। सो संविधानले गिरफ्तार गरिएका वा थुनामा राखिएका व्यक्तिले २४ घण्टाभित्र न्यायिक अधिकारीसमक्ष ल्याइनुपर्ने अधिकारको पनि व्यवस्था पनि गरेको छ। तर यो अधिकार 'निवारक नजरबन्दमा राख्ने व्यवस्था गर्ने कानून' अन्तर्गत थुनामा राखिएको कुनै व्यक्तिलाई थिएन (धारा १४ (६) र (७))।

०५८ मङ्सिर १० गते मुलुकमा सडककाल रहेको घोषणा गरेपछि निवारक नजरबन्दको प्रयोगलाई सीमित गर्नेलगायतका कैयौँ संवैधानिक प्रत्याभूतिहरू निलम्बन गरिए। र, त्यसै महिना लागू भएको आतङ्ककारी तथा विध्वंससात्मक गतिविधिसम्बन्धी अध्यादेश (टाडो लागू भयो जसले 'आतङ्ककारी' वा 'विध्वंससात्मक' गतिविधिमा लागेको शङ्का भएको कुनै पनि व्यक्तिलाई प्रमुख जिल्ला अधिकारी (प्रजिअ)को आदेशमा पुर्जीबिना गिरफ्तार गरी 'मानवोचित स्थान'मा निवारक नजरबन्दमा राख्ने व्यापक अधिकार सुरक्षाफौजलाई दियो। त्यस्ता व्यक्तिलाई अदालतसमक्ष नल्याई नब्बे दिनसम्म हिरासतमा राख्न सकिन्थ्यो। गृह मन्त्रालयद्वारा थप ९० दिनको थुना अवधिको स्वीकृति दिन सकिन्थ्यो। टाडोअन्तर्गत एउटा आदेशमा नेकपा (माओवादी) र 'प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपबाट संलग्न वा त्यो समूहद्वारा सञ्चालन गरिने कुनै पनि गतिविधिमा सहायता दिने कुनै पनि व्यक्ति, सडकठन वा समूह'लाई आतङ्ककारी भनी घोषणा गरियो। सन् २००२ अप्रिलमा, टाडोलाई आतङ्ककारी तथा विध्वंससात्मक गतिविधि (नियन्त्रण तथा सजाय ऐन) २००२ (टाडो

तालिका ११

सबैभन्दा बढी बेपत्ताका घटना भएका पाँच जिल्ला

जिल्ला	राज्यबाट			गैर राज्यबाट	जम्मा
	शाही नेपाली सेना	प्रहरी	संयुक्त सुरक्षकर्मी	नेकपा माओवादी	
बर्दिया	१६९	१९	१८	१३	२१९
दाङ	३७	४	३०	९	७०
बाँके	३१	३४	१२	४	६१
सल्यान	१७	७	१	२	२७
रोल्पा	१२	११		४	२७
जम्मा	२४६	६४	५१	३२	४०४

(स्रोत : उनीहरू कहाँ छन् ?, भाग ३, इन्सेक, २०६८)

पारित गरी संसदद्वारा प्रतिस्थापन गरियो, जसले उस्तै निवारक नजरबन्दको व्यवस्थालाई निरन्तरता दियो। अध्यादेश र ऐन दुवैमा शाही नेपाली सेना, सशस्त्र प्रहरी बल र नेपाल प्रहरीलाई सुरक्षाफौज भनी विशिष्ट परिभाषा गरियो।

त्यसरी औपचारिक रूपमा शाही नेपाली सेनालाई गिरफ्तार गर्ने र थुनामा राख्ने अधिकार दिइयो। आतङ्ककारी र 'विध्वंससात्मक गतिविधि'को अस्पष्ट परिभाषा बरिपरि निर्मित व्यवस्था लागू गर्दा स्वच्छाचारी गिरफ्तार हुने प्रशस्त ठाउँ थियो। निवारक नजरबन्दसम्बन्धी समयावधि प्रायः लम्ब्याइन्थ्यो वा बेवास्ता गरिन्थ्यो।

तालिका १२ मध्यमाञ्चल क्षेत्रका बेपता पारिएका व्यक्तिहरूको सङ्ख्या

स्थायी ठेगाना	नैर राज्य		राज्य		जम्मा
	माओवादी	सेना	प्रहरी	संयुक्त सुरक्षाकर्मी	
काठमाडौं	१	१	४	१४	२०
काभ्रेपलाञ्चोक	५	४	३	८	२०
चितवन		४	४	६	१४
धनुषा	३			८	१०
धादिङ	१	१९	१	५	२६
नुवाकोट		१४		४	१८
पर्सा	१	१			२
बारा	१				१
भक्तपुर			३	३	६
मकवानपुर		४	१	७	१२
महोत्तरी			३		३
रसुवा		१			१
रामेछाप	१	४	३	३	९
रौतहट	१		३	३	७
ललितपुर	२	२	१	३	८
सिन्धुपाल्चोक	५	१०	१	१	१७
सिन्धुली	१	५	३	६	१५
जम्मा	२१	६९	३६	६८	१८४

(स्रोत : उनीहरू कहाँ छन् ?, भाग ३, इन्सेक, २०६८)

सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐनको व्यवस्था

कुनै पनि व्यक्तिलाई गिरफ्तार गर्दा देहायअनुसार गिरफ्तार गर्नुपर्छ :

१. कुनै अपराधको सम्बन्धमा तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीले कुनै व्यक्ति त्यस्तो अपराधमा संलग्न रहेको छ भन्ने शङ्का गर्नुपर्ने मनासिब कारण भए त्यस्तो व्यक्तिलाई गिरफ्तार गर्न सक्नेछ। त्यसरी गिरफ्तार गरेको व्यक्तिलाई गिरफ्तार गरिएको कारणसहितको सूचना नदिई थुनामा राखिने छैन।
२. कुनै अपराध भएको देख्ने व्यक्तिले त्यस्तो अपराध गर्ने व्यक्तिलाई समाप्ती नजिकैको प्रहरी कार्यालयमा बुझाउन सक्नेछ।

३. गिरफ्तार गर्नुपर्दा सामान्यतया बल प्रयोग गर्न हुँदैन। कुनै व्यक्तिलाई गिरफ्तार गर्नुपर्दा निजलाई गिरफ्तार गर्नुपर्ने कारण खोली, समाई आत्मसमर्पण गर्ने आदेश दिनु पर्छ। त्यसरी आदेश दिँदा आत्मसमर्पण नगरी गिरफ्तारबाट बच्ने वा भाग्ने उम्कने, प्रयत्न गरेमा मात्र निजलाई पक्रन प्रहरी कर्मचारीले आवश्यक बल प्रयोग गर्न सक्नेछ।

४. त्यसरी पक्रिएको व्यक्तिको खानतलासी लिनुपर्ने देखिएमा खानतलासी लिँदा फेला परेको कुनै प्रमाण वा निजको साथमा बरामद भएको कुनै चिजबस्तु वा हातहतियार खरखजाना गिरफ्तार गर्ने प्रहरी कर्मचारीले आफ्नो कब्जामा लिई मुचुल्का खडा गर्नुपर्छ।

बेपत्ता अनुसन्धान आयोग विधेयकको अवस्था

सर्वोच्च अदालतले विभिन्न समयमा दायर भएका ८३ ओटा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको मुद्दालाई लगाव राखेर ०६४ जेठ १८ गते फैसला गर्दै बेपत्ता व्यक्तिहरूको अवस्था पत्ता लगाउनका लागि अधिकारसम्पन्न आयोग गठन गर्न, बलात् बेपत्तालाई अपराध घोषणा गर्न नयाँ कानून तर्जुमा गर्न र बलात् बेपत्ता बनाइएका व्यक्तिका परिवारलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गर्न आदेश दियो । सो फैसलाले नेपाल सरकारलाई बलपूर्वक बेपत्ताविरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय अभिसन्धिको अनुमोदन गर्न पनि सिफारिस गर्‍यो । विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाका क्रममा यस अभिसन्धिमा हस्ताक्षरका लागि आएको सिफारिस अस्वीकार गरेर नेपाल सरकारले आफ्नो धारणा प्रष्ट पारेको छ ।

फैसलाका कार्यान्वयन गर्ने कदमका रूपमा सरकारले मुलुकी ऐनको महल ८ (क) मा बलपूर्वक बेपत्ता र ८ (ख) मा अपहरण र शरीर बन्धक लिने सम्बन्धमा संशोधन विधेयक संसदमा प्रस्तुत गर्‍यो । यस विधेयकलाई मुलुकी ऐनको एक व्यवस्था मानी यसै अनुरूप प्रस्तुत गरिएको छ । संसदीय व्यवस्था समितिले विधेयकले बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यलाई अपराध नमान्ने र अभियुक्तलाई सजाय नहुने भन्दै सो विधेयक फिर्ता गर्‍यो र सरकारलाई यी तत्व समावेश गरिएको नया 'विधेयकको मस्यौदा' एक महिनाभित्र सार्वजनिक गर्न आदेश दियो ।

राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय सरोकारवालाको व्यापक दबावपछि सरकारले बेपत्ता आयोगसम्बन्धी विधेयक संसदमा पेश गर्‍यो तर राजनीतिक दलहरूबीचको वैचारिक मतभेद र विवादास्पद प्रावधानका कारण यो ०६७ वैशाखदेखि विचाराधीन अवस्थामै छ । विधेयक स्वीकृत हुन नसक्नुमा केही मुख्य शब्दहरू बाध्यकारी नहुने

प्रस्तावनामा राख्ने या बाध्यकारी हुने मुख्य विधेयकमा राख्ने भन्ने विषयमा मतभेद रहेको छ ।

त्यसैगरी, पीडित सुरक्षाको विषयमा पनि विधेयकले प्रत्याभूति दिइने विभिन्न प्रकारका पीडित सुरक्षाका उपायका विषयमा पनि मतभेद रहेको छ । विधेयकको आवधिक प्रकृतिका सम्बन्धमा पनि छलफल चलिरहेको छ ।

प्रस्तावित अपराधसंहिता र दण्डसंहितामा पहिलोपल्ट बलपूर्वक बेपत्तालाई अपराधको कोटीमा राख्न खोजिएको छ । (अपराध र दण्ड संहिताको धारा २०० र २०१, २०६७) । यसको मस्यौदा ०६८ असारमा संसदमा पेश भएको छ तर यसमाथि छलफल हुन सकेको छैन । अपराध संहिताको यस प्रावधान बेपत्ता आयोगको मस्यौदा विधेयकको व्यवस्थाभन्दा फरक रहेको छ । (अपराध संहिताले अधिकतम १५ वर्षको जेल सजायको व्यवस्था गरेको छ भने बेपत्ता आयोगसम्बन्धी विधेयकले सात वर्षको जेल सजाय राखेको छ ।)

मुलुकी ऐनको व्यवस्था

वारेन्ट जारी गरी पक्रनु पर्ने मानिसलाई र हातहतियार खरखजाना मुद्दाको अभियुक्तलाई घरभित्र पसी पक्रनुपर्दा जुनसुकै बखत भए पनि पक्रनु पर्ने मानिस भाग्न नपाउने गरी बाटो रोकी घरभित्र पसी पक्रनु हुन्छ । सो ठाउँसम्म जाँदा गिरफ्तार हुन सकेन भने जनाउ दिई सूर्योदयदेखि सूर्यास्तसम्ममा घरभित्र पसेर गिरफ्तार गर्न हुन्छ । रातमा घरभित्र प्रवेश गर्न पाउने कुरालाई यस नम्बरले वर्जित गरेको देखिन्छ । त्यसैगरी स्वास्नीमानिसलाई गिरफ्तार गर्नुपर्दा महिला प्रहरीबाटै पत्नी ल्याउनु पर्छ । लोग्नेमानिसले पक्रनु हुँदैन तर निज आउन

इन्कार गरेमा नाडीमासम्म समाई ल्याउन हुन्छ। यसप्रकार सामान्य बल प्रयोग गर्ने सम्बन्धमा अवस्था अनुसार गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था रहेको पाइन्छ।

मुलुकी ऐनको १२ औं संशोधनले महल ८ (क) (१) मा बलपूर्वक बेपत्तासम्बन्धी प्रावधान उल्लेख गरेको छ । यसले कसैले कुनै व्यक्तिलाई बल प्रयोग गरी वा प्रयोग गर्ने धम्की दिई, डर त्रास देखाई, जोरजुलुम गरी, हातहतियार देखाई, छलकपट गरी, भुक्यानमा पारी वा नशालु वा मादकपदार्थ सेवन गराई वा कुनै यातायातको साधन कुनै किसिमले कब्जा वा नियन्त्रणमा लिई कुनै ठाउँमा जान बाध्य गराउन वा कुनै व्यक्तिलाई उसको मन्जुरीबिना लगेमा अपहरण गरेको मानिने उल्लेख छ । यसैगरी, (क) (२)मा कसैले कुनै व्यक्तिलाई बल प्रयोग गरी वा प्रयोग गर्ने धम्की दिई डर, त्रास देखाई, जोरजुलुम गरी, हातहतियार देखाई, छलकपट गरी, भुक्यानमा पारी वा नशालु वा मादकपदार्थ सेवन गराई वा कुनै यातायातको साधन वा ठाउँ कुनै किसिमले कब्जामा लिई वा त्यसउपर अनधिकृत तवरले नियन्त्रणमा लिई थुनेमा शरीर बन्धक लिएको मानिने उल्लेख छ।

प्रहरी ऐनको व्यवस्था

कुनै पनि व्यक्तिलाई गिरफ्तार गर्दा निजको स्वतन्त्रतामाथि बन्देज नलागोस् भनी गिरफ्तार गर्ने सम्बन्धमा विभिन्न व्यवस्था गरेको देखिन्छ। सामान्यतया बिनावारेन्ट कुनै पनि व्यक्तिलाई गिरफ्तार गर्न पाइँदैन। तर, तीन वर्ष वा सोभन्दा बढी कैदको सजाय हुने अपराध गरेको वा गर्न लागेको व्यक्ति, फरार घोषित भई पक्रनु पर्ने भनी न्यायिक निकायबाट वारेन्ट जारी भएको व्यक्ति, कफर्यु लागेको समयमा हिँडडुल गरिरहेको

व्यक्ति, मनासिव कारण नभई रातमा हातहतियार खरखजाना वा घर फोर्ने औजार साथमा लिई हिँडेको व्यक्ति, कानूनतः थुनिएको ठाउँबाट भागेको व्यक्ति र नेपाली सेना वा प्रहरी फोर्स छाडी भागेको व्यक्तिलाई मात्र प्रहरी कर्मचारीले बिनावारेन्ट गिरफ्तार गर्नसक्ने व्यवस्था गरेको छ।

यातना तथा क्षतिपूर्ति ऐनको व्यवस्था

यातना तथा क्षतिपूर्ति ऐन २०५३ ले अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरू कुनै किसिमले थुनामा रहेको कुनै पनि व्यक्तिलाई यातना दिन नहुने व्यवस्था गरेको छ। त्यसरी नै गिरफ्तार परेको व्यक्तिलाई थुनामा राख्दा र छोड्दा चिकित्सकद्वारा स्वास्थ्य परीक्षण गराई अभिलेख खडा गर्नुपर्ने र त्यस्तो शारीरिक वा मानसिक जाँचसम्बन्धी प्रतिवेदन सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा पठाउनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ। तर, यस ऐनले यातना तथा क्रूर र अमानवीय व्यवहार तथा सजाय विरुद्धको महासन्धि १९८४ ले जस्तो यातना दिने कार्य स्वयम्लाई भने दण्डनीय फौजदारी अपराध बनाएको छैन।

बलपूर्वक बेपत्ताको विषयमा सर्वोच्च अदालत

सरकारको उदासीनताबाट निराशोन्मुख पीडित परिवारले न्यायको लागि सर्वोच्च अदालतदेखि अन्तर्राष्ट्रिय तहसम्म गुहार माग्नुको विकल्प भेटेनन्। नेपालमा बेपत्ता पारिएकाहरूको सार्वजनिकीकरणका लागि सर्वोच्च अदालतले ०६४ जेठ १८ गते गरेको फैसला त्यन्त महत्वपूर्ण मानिन्छ। सर्वोच्च अदालतले विभिन्न समयमा अदालतमा दायर हुन आएका ८३ वटा बन्दी प्रत्यक्षीकरणका रिट नवेदनहरूलाई एकै ठाउँमा राखी जेठ १८ गते गरेको निर्णयमा

बेपत्ता नागरिक छानबिनका लागि अधिकारसम्पन्न आयोग गठन गर्न, बेपत्ता पार्ने कार्यलाई अपराध मानी कानून बनाई लागू गर्न र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूका परिवारलाई क्षतिपूर्ति दिन सरकारलाई आदेश दिएको थियो।^५

यसअघि, विभिन्न समयमा गिरफ्तार गरिएका नागरिकहरूलाई काठमाडौँस्थित सेनाको भैरवनाथ गणमा चरम यातना दिइएको र बेपत्ता बनाएको दावी गर्दै परेको रिटमा २०६३ पुस २५ गते सर्वोच्च अदालतले उक्त गणमा बेपत्ता बनाइएका ४९ बन्दीको अवस्था खोजबिन गरी प्रतिवेदन बुझाउन न्यायाधीश टोलीलाई आदेश दिएको थियो। सुरक्षाकर्मीहरूद्वारा सन् १९९९ र २००२ मा गिरफ्तार गरिएका चारजना व्यक्तिको बेपत्ता स्थितिका सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्ने प्रयोजनका लागि पहिलो पटक सर्वोच्च अदालतले २८ अगष्ट २००६ (२०६३ भदौ मा आदेश दिएको थियो। उक्त आदेशबमोजिम २०६३ असोजमा पुनरावेदन अदालतका न्यायाधीश लोकेन्द्रबहादुर मल्लिकको अध्यक्षतामा एक टोली गठन भयो। जनवरी २००७ मा उक्त टोलीलाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चयुक्तको कार्यालय ओएचसीएचआरको प्रतिवेदनमा उल्लिखित भैरवनाथ गणबाट बेपत्ता पारिएका ४९ जना व्यक्तिहरूको अवस्था सम्बन्धमा पनि अनुसन्धान गर्ने आदेश सर्वोच्च अदालतले दिएको थियो।

सो समितिले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा छानबिन गर्नका लागि उच्चस्तरीय छानबिन समिति गठन गर्न र बेपत्ता पार्ने कार्यलाई अपराध घोषित गरी कानून निर्माण गर्न सुझाव दिएको थियो।

सरकारले बेपत्ता पारिएका नागरिकहरूको अवस्था सार्वजनिक गर्न केही

वर्षअघि दुईओटा सरकारी समितिहरू गठन गरेको थियो। ती दुई समितिहरूले कूल ५ सय ८१ जनाको अवस्था सार्वजनिक गरे। तर पनि, बेपत्ता पारिएका सयौँ व्यक्तिहरूको बारेमा ती सूचिमा कुनै तथ्य उल्लेख गरिएको छैन। पछिल्लोपटक २०६३ जेठ ११ गते सरकारले बेपत्ता पारिएका नागरिकहरूको अवस्था सार्वजनिक गर्न अर्को एक सदस्यीय समिति गठन गरेको थियो, जसले ६ सय २ जनाको अवस्था अज्ञात रहेको र १ सय ७४ जनाको अवस्थाका बारेमा जानकारी भएको उल्लेख गरेको थियो।

बेपत्ता नागरिकहरूको यथास्थिति पत्ता लगाई सार्वजनिक गर्नका लागि सरकारले सशस्त्र द्वन्द्वको अवधिभर कुनै न्यायिक आयोग गठन गरेन। तर, यससम्बन्धमा चौतर्फी दबाव बढ्दै गएपछि सरकारले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता भएकाको स्थिति सार्वजनिक गर्न २०६४ असार १२ गते सर्वोच्च अदालतका पूर्वन्यायाधीश नरेन्द्र न्यौपानेको संयोजकत्वमा तीन सदस्यीय उच्चस्तरीय छानबिन आयोग गठन गरेको घोषणा गर्‍यो। छानबिन आयोगको सदस्यमा नेपाल बार एसोसिएसनका पूर्वउपाध्यक्ष शेरबहादुर केसी र नेपाल बार एसोसिएसनका महासचिव रमन श्रेष्ठ नियुक्त गरिएको सार्वजनिक गरियो।

बेपत्ता पार्ने कार्यविरुद्ध सर्वोच्च अदालतको आदेशबमोजिम कानून बनाउने र त्यसका आधारमा शक्तिसम्पन्न आयोग गठन गर्नुपर्ने मानवअधिकार समुदायको मागलाई सरकारले लत्यायो। फलतः आयोगका पदाधिकारीहरूलाई हालसम्म नियुक्ति पत्रसमेत दिइएको छैन। यसरी बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य विरुद्ध कानून निर्माण नै नागरिकन केवल सरकारले काम गरेको

देखाउने नियतका साथ अगाडि सारिएको आयोग अन्ततः अस्तित्वमा नै आउन सकेन।

विस्तृत शान्ति सम्झौता, सर्वोच्च अदालतको आदेश एवम् राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार समुदाय, पीडितपक्षको चाहनाअनुरूप बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका नागरिकहरूको अवस्था छानबिन गर्न आयोग बनाउने उल्लेख भएअनुसार सरकारले ढिलै भए पनि बेपत्ता नागरिकहरूको छानबिन र तथ्य पत्ता लगाउने गरी “व्यक्ति बेपत्ता पार्ने (कसुर र सजाय) विधेयक” व्यवस्थापिका संसद्मा पेश गरेको छ। प्रस्तावित विधेयकमा “२०५२ फागुन १ गतेदेखि २०६३ मङ्सिर ५ सम्म भएको सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएका, भएका र त्यस्तो कार्यमा संलग्न व्यक्तिहरूबारे छानबिन गर्न उच्चस्तरीय आयोग गठन गर्ने” उल्लेख गरिएको छ।

तर मानवअधिकार समुदायले उक्त विधेयक अपर्याप्त ठहर्‍याउँदै आ-आफ्ना तर्फबाट सुझावसमेत प्रस्तुत गरेको छ। यसै सन्दर्भमा इन्सेकलगायतका मानवअधिकार संस्थाले प्रस्तावित विधेयकमाथि टिप्पणी गर्दै केही बुँदा सुधार गर्नका लागि सुझावसमेत प्रस्तुत गरेको थिए। संयुक्त राष्ट्रसङ्घका महासचिवद्वारा १० जनवरी २०१० मा प्रस्तुत प्रतिवेदनमा पनि मस्यौदा विधेयक अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूप नरहेको जनाइएको छ।^६

बलपूर्वक बेपत्ता र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सरोकार

विगतमा भएका मानवअधिकार उल्लङ्घन र ज्यादतीका घटना कानुनी प्रक्रियाअनुरूप अगाडि बढ्ने र त्यसबाट पीडितलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने एवम् पीडकलाई अभियोजनको भागी बनाउनेतर्फ कुनै कदम चालिएन। दण्डहीनताको संस्थागत प्रश्रयका कारण मानवअधिकार उल्लङ्घनका

गम्भीर घटनाहरूका बारेमा पनि राज्य संयन्त्र पूर्णतः मौन रहन थाल्यो। यस्तो दुरावस्थाप्रति विश्व समुदायको ध्यानाकर्षण हुनु स्वाभाविक थियो। यसक्रममा संयुक्त राष्ट्रसङ्घका महासचिव, मानवअधिकार उच्चायुक्तलगायत मानवअधिकारसम्बन्धी अन्य संयन्त्रहरूद्वारा नेपालको विग्रदो मानवअधिकार अवस्थाबारे निरन्तर चासो व्यक्त गर्ने क्रम बढ्न थाल्यो।

यसै सन्दर्भमा राष्ट्रसङ्घको मानवअधिकार सम्बन्धी विशेष कार्यविधि अन्तर्गतका विभिन्न विषयगत क्षेत्रका समाधिकक्षक एवम् कार्यदलहरूले नेपालमा आफूहरूले भ्रमण गर्न तथा यथार्थ अवस्थाको अध्ययन गर्न पाउनुपर्ने भन्दै नेपाल सरकारसँग अनुरोध गरे। बढ्दै गएको अन्तर्राष्ट्रिय चासो र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार संयन्त्रहरूको आग्रहलाई औपचारिक रूपमा नेपाल सरकारले स्वीकार गर्नु र उनीहरूलाई निमन्त्रणा गर्नुको विकल्प रहेन। बलपूर्वक बेपत्ता सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय कार्यदलले सन् १९८० देखि २००७ सम्म नेपालमा जवर्जस्ती बेपत्ताका कूल ५ सय ३१ ओटा घटनाका सम्बन्धमा सरकारसमक्ष चासो व्यक्त गर्दै पत्राचार गरेको थियो। जसमध्ये २ सय ११ ओटा घटनाका सम्बन्धमा कार्यदलले सरकार र गैरसरकारी स्रोतबाट थप सूचना प्राप्त गरी यथार्थ अवस्था एकिन गरिसकेको छ भने अर्भैसम्म ३ सय २० ओटा घटना थाती रहेका छन्। कार्यदललाई थप सूचना दिइएका घटनाहरूमध्ये सरकारद्वारा सूचना पठाइएका १ सय ३२ ओटा र गैरसरकारी स्रोतका ७९ ओटा घटना थिए। अवस्था एकिन भइसकेका घटनाहरूमध्ये सूचना दिइएको मिति सम्म १ सय ५० ओटामा पीडितहरू मुक्त भइसकेको, ५९ ओटामा हिरासत वा थुनामै रहेको र एउटामा पीडितको मृत्यु भइसकेको

जनाइएको थियो। कार्यदलद्वारा सरकारसमक्ष प्रेषित सूचनामा ६१ जना महिला पीडित भएको देखिएको थियो। तीमध्ये ४७ जना महिलाको बारेमा समितिले अभैसम्म कुनै जानकारी प्राप्त गरेको छैन। बलपूर्वक बेपत्तासम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय कार्यदलले सरकारको निमन्त्रणामा २०६१ मङ्सिर २१ देखि २९ गते (६-१४ डिसेम्बर २००४) सम्म नेपाल भ्रमण गरेको थियो। कार्यदलको प्रतिनिधित्व यसका अध्यक्ष समाधिकक स्टेफन जे. टुप र कार्यदलका सदस्य सैयद राजी खोरासनीले गरेका थिए। भ्रमणको उद्देश्य कार्यदलले प्राप्त गरी सञ्चार/सम्पर्क गरेका बलपूर्वक बेपत्ताका घटनाका सम्बन्धमा नेपाल सरकारसँग छलफल गर्नु र मानवअधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताका आधारमा राष्ट्रमा जवर्जस्ती बेपत्ताको स्थितिको जाँच गर्नु रहेको थियो।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको नेपालस्थित कार्यालयले नेपालमा बेपत्ता पारिएका नागरिकहरूका सम्बन्धमा मे २००५ मा स्थापना भएदेखि नै सरोकार व्यक्त गर्दै आएको छ। यसक्रममा कार्यालयले नेपालस्थित विभिन्न सरोकारवालाहरू, जस्तै गैरसरकारी संस्थाहरू, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, बेपत्ता नागरिकका परिवार आदिसँग पनि विभिन्न तहमा सहकार्य गर्दै आएको छ। खासगरी उनीहरूको क्षमता अभिवृद्धिको क्षेत्रमा कार्यालयको महत्वपूर्ण योगदान रहिआएको छ। दण्डहीनताको अन्त्य र बेपत्ताजस्ता गम्भीरखाले मानवअधिकार उल्लङ्घनमा संलग्न दोषीहरूलाई कारवाही गर्नका लागि उच्चायुक्तको नेपालस्थित कार्यालयले सरकारसँग बारम्बार आग्रह गर्दै आएको छ। उच्चायुक्तको नेपालस्थित कार्यालयले सन् २००३ मा काठमाडौँको महाराजगञ्जस्थित भैरवनाथगण गणमा

राखिएका व्यक्तिहरूको गिरफ्तार, थुना, यातना र उनीहरूलाई निरन्तर बेपत्ता पार्ने कार्यका सम्बन्धमा छानबिन गरी मे २००६ मा प्रतिवेदन सार्वजनिक गरेको थियो। उक्त प्रतिवेदन उच्चायुक्तको कार्यालयले प्रधानमन्त्रीका साथै प्रधानसेनापतिलाई समेत पेश गरेको थियो। उक्त प्रतिवेदनमा सेनाले सन् २००३ मा गिरफ्तार गरी बेपत्ता पारिएको भनी ४९ जनाको नामावली उल्लेख गरिएको छ।

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको अवस्था अनुगमन गर्ने संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार समितिले ०६६ कात्तिक १२ गते एक ऐतिहासिक निर्णय गर्दै नेपाल सरकारलाई ०५८ माघ १ गते सैनिक टोलीद्वारा गिरफ्तार भई सम्पर्कबाहिर हिरासतमा राखिएका र यसपछि बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका बाग्लुङ जिल्ला कालिका गाविस-७ का सूर्यप्रसाद शर्माका सम्बन्ध निष्पक्ष अनुसन्धानका लागि निर्देशन दियो। स्वतन्त्र विशेषज्ञहरू सम्मिलित सो मानवअधिकार समितिले सरकारलाई प्रभावकारी र कार्यान्वयन योग्य उपचार प्रदान गर्न र १ सय ८० दिनभित्र यससम्बन्धमा आफूले गरेका कार्यको प्रतिवेदन पेश गर्न निर्देशन गर्‍यो। समितिले आफ्नो निर्णयमा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धिमा उल्लेखित प्रभावकारी उपचारसम्बन्धी अधिकार धारा २ (३), यातनाविरुद्धको अधिकार धारा (७), व्यक्तिको स्वतन्त्रता र सुरक्षाको अधिकारसम्बन्धी धारा ९ र वैयक्तिक सम्मानसम्बन्धी धारा १० आकर्षित भएको जनाएको छ।

शर्मालाई २०५८ माघ १ गते बिहान करिब ५ बजेतिर सैनिक पोशाकमा रहेका १०/१५ जनाको टोलीले घरबाट गिरफ्तार गरेको थियो। २०५९ माघ २०

गते उनकी पत्नी जसोदा शर्माले सर्वोच्च अदालतमा बन्दी प्रत्यक्षीकरण रिट दायर गरिन्। माओवादीको आश्रयस्थल चिनाउन लगेको समयमा भाग्ने प्रयास गर्दा शर्माको नदीमा डुबेर मृत्यु भएको भन्ने सैनिक अधिकारीको भनाइलाई आधार मानी २०६१ फागुन ५ गते सर्वोच्च अदालतले शर्मा हिरासत या राज्यको नियन्त्रणमा नरहेको भन्दै मुद्दा खारेज गरिदियो। सबै राष्ट्रिय कानुनी उपचारका उपाय नभएपछि जसोदाले आफ्ना पतिको मुद्दा मानवअधिकार समितिसम्म पुऱ्याएकी थिइन्।

निराशामा पीडित परिवार

सरकार तत्कालीन नेकपा (माओवादी) र सरकार बीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौतामा औपचारिक हस्ताक्षर भएपछि दश वर्षसम्म जारी सशस्त्र द्वन्द्वको विधिवत अन्त्य भयो। त्यसपछि पनि बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका मानिसहरूको बारेमा बेला बेलामा लिखित सम्झौताहरू भए। युद्धविराम आचारसंहिता, २०६३, सात दल र नेकपा (माओवादी) का शीर्ष नेताहरूको बैठकको निर्णय, २०६३, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, अन्तरिम सरकारको साभ्ना सहमतिको न्यूनतम कार्यक्रम, २०६३ र नेकपा (माओवादी) समेत सात राजनीतिक दलबीच सम्पन्न समझदारी, २०६४ (२३-बुँदे समझदारी) मा बेपत्ता पारिएका नागरिकहरूको खोजी गर्ने, उनीहरूको अवस्था सार्वजनिक गर्ने, यससम्बन्धी उच्चस्तरीय छानबिन आयोग गठन गर्ने, पीडितका परिवारहरूलाई क्षतिपूर्ति/राहत प्रदान गर्नेजस्ता विभिन्न प्रतिबद्धता गरिएका छन्। (हेर्नुहोस् अनुसूचि) तर ती प्रतिबद्धता पूरा गर्नेतर्फ न सरकार न प्रमुख दलहरू संवेदनशील देखिए। बेपत्ता

पारिएका परिवारका तर्फबाट शर्मिला त्रिपाठीलगायतको टोलीले तत्कालीन प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालालाई ज्ञापनपत्र बुझाउन जाँदा दिइएको जवाफ यसको उदाहरण हो। प्रधानमन्त्री कोइरालाले बेपत्ता पारिएकाहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्न सरकार तयार रहेको र त्यसको निमित्त माओवादीले पनि आफूले बेपत्ता पारेका भनिएका व्यक्तिहरूको अवस्था पनि सार्वजनिक गर्नुपर्ने बताएका थिए। उनले सरकारसँग “सूचि” रहेको बताउँदै माओवादीका तर्फबाट बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको अवस्था सार्वजनिक गर्नासाथ सरकार सार्वजनिक गर्न तयार रहेको बताएका थिए।^७

उता एकीकृत माओवादीका अध्यक्ष प्रचण्ड अहिले आफूहरू सरकारमा नभएको तर्क गर्दै बेपत्ता छानबिन आयोग गठन गरी सत्यतथ्य पत्ता लगाउन अझै प्रतिबद्ध रहेको दोहोऱ्याए।^८ प्रधानमन्त्री भइसकेका प्रचण्डले यसअघि बेपत्ता पार्नेहरूलाई कारवाही गर्न खोज्दा आफूले राजीनामा दिनुपरेको बताएका थिए।^९

माथिका दुवै दृष्टान्तले बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको अवस्थाप्रति दलहरू गम्भीर एवम् संवेदनशील रहेका छैनन् भन्ने देखिन्छ। बेपत्ता पीडितहरूप्रति देखाइने सरोकारमा पनि निरन्तरता छैन। एउटा ठोस काम भनेको चाहिँ मारिएका वा बेपत्ता पारिएकाहरूको परिवारलाई तात्कालिक राहतस्वरूप दिइएको आर्थिक सहयोग हो। तर राजनीतिक हस्तक्षेप हुने गरेको तथा पैसा वितरणको प्रभावकारी अनुगमन नभएको हुँदा सहयोग बाँड्ने प्रक्रियामा पनि कमीकमजोरी छन्। अझै बेपत्ता रहेका एक हजारभन्दा बढी व्यक्तिका परिवारमा दुःख निराशा र विश्वासघात

भएको भावना बढ्दो छ।^{१०}

यसै भावनाका कारण बेपत्ता भएका आफ्ना आफन्त भेटिएर न्याय पाउने आशा मर्दै गएपछि पीडित परिवारले राहतका लागि मृत्यु दर्ता गर्न थालेका छन्। बाँके, बर्दिया र सुर्खेतमा राज्य र माओवादीबाट बेपत्ता पारिएका ९६ जना नागरिकका परिवारले आफन्तको मृत्यु भइसकेको भनेर मृत्यु दर्ता प्रमाणपत्र लिइसकेका छन्।^{११}

जिम्मेवार अधिकारीहरू भने बेलाबखत प्रतिबद्धता दोह्याउन चुक्दैनन्। २०६६ चैत ५ गते प्रधानमन्त्री माधवकुमार नेपालले बेपत्ता परिवारको पाँच बुँदे ज्ञापनपत्र बुझ्दै बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको खोजी गर्ने र दोषीलाई कारवाही गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका थिए। विस्तृत शान्ति समझौता भएपछिका तीनै जना प्रधानमन्त्री बेपत्ता पारिएकाहरूको अवस्था सार्वजनिक गर्न र दोषीलाई कारवाही गराउन इच्छुक हुँदाहुँदै पनि किन हुन सकिरहेको छैन ? कतै दलहरूका नेता समय बित्दै जाँदा विगत विसँदै गइन्छ, भन्ने सोचाइमा त रहेका छैनन् ? भन्ने प्रश्न उठ्नु अस्वभाविक होइन। तसर्थ, विगतमा बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको अवस्था सार्वजनिक गर्न र भविष्यमा यस्ता कार्य हुन नदिन निम्नलिखित उपाय अवलम्बन गर्नु पर्दछ। अनि मात्र पीडित पक्षले न्याय पाउन सक्छन्।

- ▶ बेपत्ता पारिएका भनिएका घटनाहरू, तिनका कारण र पीडितहरूको अवस्थाबारे जाँचबुझ गर्न अधिकारसम्पन्न आयोग गठन गर्ने।
- ▶ एकीकृत माओवादीले द्वन्द्वकालमा पारिएका आफ्ना सम्पूर्ण कायकर्ताको नामावली प्रकाशन गर्नुपर्ने।
- ▶ पीडित परिवारहरूका लागि उपयुक्त राहत कार्यक्रम तर्जुमा गरी विना

भेदभाव लागू गर्ने लगायतका विषयमा सर्वोच्च अदालतद्वारा १८ जेठ २०६४ मा भएको निर्देशनात्मक आदेश शीघ्र कार्यान्वयन गर्नुपर्ने।

- ▶ बलपूर्वक बेपत्ताबाट व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि अनुमोदन गर्ने।
- ▶ बेपत्ता पार्ने कार्यलाई कसूर कायम गरी बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको कार्य सम्बन्धमा बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यबाट व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि २००६ परिभाषाअनुरूपको कानून बनाउने।
- ▶ नागरिकलाई बलपूर्वक बेपत्ता गराइएको आरोप लागेका सैनिक अधिकारीलाई नागरिक अदालतमा मुद्दा चलाउने गरी सैनिक ऐन संशोधन गर्ने।
- ▶ विगतमा सेनाद्वारा गरिएका सबै कोर्टमार्सलका पूर्ण विवरण, छुनू भने लिखित फैसलासहित सार्वजनिक गर्नुपर्ने, साथै वर्तमान कानूनअनुसार सर्वसाधारणको अपरहण गरेको र यातना दिएको आरोप लागेका सैनिक अधिकारीविरूद्ध न्यायाधीश र महान्यायाधिवक्ताले भविष्यमा प्रभावकारी अभियोजन गर्नुपर्ने।
- ▶ नेपाल सरकार र नेपालका सुरक्षाकर्मीले सबै बन्दीहरूको सबैभन्दा पछिल्लो अवस्थाबारेको सूचना सरोकारवालाहरूले सजिलै प्राप्त गर्नसक्ने गरी राख्नुपर्ने। र, सो सूचना राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगलगायत नागरिक समाजका संस्था र बन्दीका परिवारजनलाई उपलब्ध गराउनुपर्ने।

- ▶ सर्वोच्च अदालतले आफ्नो मानहानीको मुद्दा दायर गर्ने अधिकारलाई सक्रियरूपमा उपयोग गरी अदालतमा इमान्दारीका साथ प्रस्तुत नहुने पदाधिकारीलाई कारवाही गर्नु पर्ने।
- ▶ सरकारले राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगलाई बलियो बनाउनका लागि यथाशक्य कदम चाल्नुपर्ने। राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले पूर्वजानकारी बिना निर्वाधरूपमा सेनाका ब्यारेक लगायत् हिरासतमा अनुगमन गर्न पाउनुपर्ने।
- ▶ राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगद्वारा बेपत्ता नागरिकको सम्बन्धमा भएको निर्णय र सिफारिसको तत्काल कार्यान्वयन गर्नुपर्ने।
- ▶ राष्ट्रसङ्घीय शान्ति स्थापना कार्य विभागले भविष्यमा नेपाली सैनिकलाई शान्ति सेनामा संलग्न गराउन नेपालमा सेनाद्वारा गरिएको भनिएका बेपत्ता बनाउने क्रम र अन्य मानवअधिकार उल्लङ्घनमा हुने सुधारका आधारमा मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने र यससम्बन्धी पुर्नविचारका लागि मानवअधिकार उच्चयुक्तको नेपालस्थित कार्यालयको सहयोग लिनुपर्ने।
- ▶ बलपूर्वक बेपत्तासम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय कार्यदललाई नेपाल भ्रमणको लागि निमन्त्रणा गर्नुपर्ने।
- ▶ विस्तृत शान्ति सम्झौता, अन्तरिम संविधान, २३-बुँदे सहमति लगायतमा जबर्जस्ती बेपत्ता नागरिकको स्थिति पत्ता लगाउन गरिएको व्यवस्थाको शीघ्र कार्यान्वयन गर्नुपर्ने।

सन्दर्भ सामग्री

- अर्याल कुन्दन। उनीहरू कहाँ छन्?। पृष्ठ ३, २०५०, इन्सेक बन्दी, गोविन्द। नेपालमा दण्डहीनताको अपसंस्कार एक विश्लेषण, पृष्ठ ६, इन्सेक २०६५ भण्डारी, लेखनाथ, गौतम कृष्ण, जवाली प्रकाश। उनीहरू कहाँ छन्?। भाग २, पृष्ठ २६, इन्सेक २०५६
- सर्वोच्च अदालत, सर्वोच्च अदालत बुलेटिन, काठमाडौं, २०६४ जेठ, पृ. १-२
<http://www.insec.org.np/pics/1251717394.pdf>
http://www.bbc.co.uk/nepali/news/story/2006/09/060912_disappearance.shtml
<http://nagariknews.com/politics/party-politics/20828-2010-11-28-14-39-26.html>
<http://www.cmprachanda.com/samachar-detail.php?id=565583143226>
http://www.crisisgroup.org/en/regions/asia/south-asia/nepal/184-nepal-peaceand-justice.aspx?alt_lang=ne-NP
http://202.166.193.40/kantipur/news/news-detail.php?news_id=225576

द्वन्द्व पीडितका दृष्टिमा नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्याय

सङ्क्रमणकालीन आयोगहरूको मुख्य कार्यभार नै द्वन्द्वका घाउहरूमा मलम लगाउनु, द्वन्द्वका कारण आपसमा सिर्जना भएको अविश्वासलाई विश्वासमा परिणत गर्नु, भाँचिएका सामाजिक सम्बन्धहरूलाई पुनर्स्थापित गराउनु, पीडितलाई परिपूरण दिनु, गम्भीर अपराधहरूमा जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्नु र आपसी स्वीकारोक्तिको माध्यमबाट समाजमा मेलमिलाप कायम गर्नु हो। आयोगहरूको काम द्वन्द्वकालमा भएका गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूको छानविन गरी सत्य तथ्य उजागर गर्नु हो, पीडितलाई न्याय दिनु हो।

संसदको दुवै सदनले पारित गरेको बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ लाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक राष्ट्रपतिबाट २०८१ भदौ १३ मा लालमोहर लागेसँगै कार्यान्वयनमा आएको छ। २०७१ वैशाखमा जारी गरिएको उक्त ऐनका व्यवस्था त्रुटिपूर्ण रहेको भन्दै २ सय ३४ जना द्वन्द्वपीडितहरूले दर्ता गरेको रिट उपर सर्वोच्च अदालतले २०७१ फागुन १४ गते सरकारका नाममा जारी गरेको परमादेश अनुरूप ऐन संशोधन गर्न

सुमन अधिकारी

सरोकारवालाहरूले निरन्तर वकालत पुर्याउँदै गरिरहे। विस्तृत शान्ति सम्झौता २०६३ को एक प्रमुख कार्यभारका रूपमा रहेको सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी ऐन संशोधन गर्न १० वर्ष लागेको छ। पीडित समुदायले निरन्तर उठाउँदै आएका कैयौं सवालहरू संशोधनमा समावेश गरिएका छन् र ऐनमा अझै कतिपय कमजोरी र त्रुटि छन्।

ऐन संशोधन लगत्तै उक्त संशोधनको

कार्यान्वयनका लागि तत्काल सिफारिस समिति गठन हुने अपेक्षा पीडित लगायतका सरोकारवालाहरूको रहेको थियो। तर ऐन संशोधन भएको भन्दै डेढ महिनापछि दुई वर्षभन्दा लामो समयदेखि पदाधिकारीविहिन आयोगहरूमा अध्यक्ष र सदस्य छनोट गर्न सरकारले २०८१ कात्तिक २ गते सिफारिस समिति गठन गरेको छ। ऐनका अन्तरवस्तु स्थापित मूल्यमान्यता एवम् अभ्यास बमोजिम हुनु जति महत्वपूर्ण छ, ऐनको सफल कार्यान्वयनका लागि सक्षम र स्वायत्त आयोग उत्तिकै अपरिहार्य रहेको छ।

ऐन बमोजिम समितिले दुई महिनाभित्र छनोट प्रक्रिया सम्पन्न गरी आयोगमा अध्यक्ष तथा सदस्यमा नियुक्तिका लागि सिफारिस गर्नुपर्ने हुन्छ। समितिले विगत दुईपटकका असफलताबाट पाठ सिकेर विश्वसनीय र पारदर्शी प्रकृयाबाट सक्षम र समाधान दिनसक्ने क्षमता भएका व्यक्तिहरू छनोट गरी सिफारिस गर्नुपर्ने चासो राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय जगतबाट राखिएको छ।

विश्वसनीय, सक्षम र स्वायत्त आयोग गठन एवम् पीडित केन्द्रित र लैङ्गिक तथा अपाङ्गता समावेशी कार्यप्रणालीले नै नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाको सफलता निर्धारण गर्ने भएकोले यससँग सबै पक्ष जिम्मेवार र संवेदनशील हुनु जरुरी रहेको छ।

अलपत्र प्रतिबद्धता पूरा गर्ने मौका

नागरिकको सुरक्षा गर्नु, पीडा र अन्यायमा परेका नागरिकको पक्षधर हुनु राज्यको उत्तरदायित्व हो। पीडित बनाइएका नागरिकहरूको अभिभावकत्व ग्रहण गर्नु, नागरिकमाथि भएका हत्या, बेपत्ता लगायतका घटनाको छानबिन गर्नु, सत्यतथ्य सार्वजनिक गर्नु, पीडितलाई न्याय दिनु, पीडकलाई दण्डित गर्नु सरकारको आधारभूत दायित्व हो। राज्यको सोही दायित्व बमोजिम विस्तृत शान्ति सम्झौता २०६३ ले सशस्त्र द्वन्द्वकालमा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्नहरूका बारेमा सत्य अन्वेषण गर्ने, पीडितलाई न्याय दिन सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी विभिन्न प्रतिबद्धताहरू गरेको थियो।

सङ्क्रमणकालीन आयोगहरूको मुख्य कार्यभार नै द्वन्द्वका घाउहरूमा मलमल लगाउनु, द्वन्द्वका कारण आपसमा सिर्जना भएको अविश्वासलाई विश्वासमा परिणत गर्नु, भाँचिएका सामाजिक सम्बन्धहरूलाई पुनर्स्थापित गराउनु, पीडितलाई परिपूरण दिनु, गम्भीर अपराधहरूमा जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्नु र आपसी स्वीकारोक्तिको माध्यमबाट समाजमा मेलमिलाप कायम गर्नु हो। आयोगहरूको काम द्वन्द्वकालमा भएका गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूको छानबिन गरी सत्य तथ्य उजागर गर्नु हो, पीडितलाई न्याय दिनु हो।

नियमित फौजदारी न्याय प्रणालीले सम्बोधन गर्न नसक्ने भएकोले द्वन्द्वकालमा भएका गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूको न्यायिक निरूपण गर्न बृहत्तर सङ्क्रमणकालीन न्यायको अवधारणा विकास भएको हो।

सङ्क्रमणकालीन न्यायको कानून निर्माणदेखि हरेक प्रक्रिया पारदर्शी, विश्वसनीय एवम् पीडित समुदायको अर्थपूर्ण सहभागिता हुनुपर्दछ। शान्ति सम्झौताको १८ वर्षसम्म बाटो विराएको नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई सही दिशामा डोऱ्याउनु आजको आवश्यकता छ।

पारदर्शी प्रक्रिया र सक्षम व्यक्तिको छनौट

२०७१ र २०७६ मा गरी दुईपटक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गरिए। दुवैपटक विश्वसनीय प्रक्रिया अवलम्बन नगरिएको एवम् विषयवस्तुको विज्ञता र सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियालाई सफल निष्कर्षमा पुर्याउने ल्याकत भएका व्यक्तिको नभई राजनीतिक भागवण्डाको आधारमा आयोग गठन गरिएका कारण काम गर्न नसकेको विगत हाम्रा सामु रहेको छ। यसपाली विगतको जस्तो नियन्त्रित र अपारदर्शी प्रक्रिया नदोहोरिने विश्वास पीडित लगायतका सरोकारवालाहरूले राखेका छन्। समितिले स्पष्ट मापदण्ड र पारदर्शी सार्वजनिक छनौट प्रक्रिया अवलम्बन गरेर योग्यता, क्षमता र अनुभवका आधारमा विश्वसनीय पदाधिकारीहरू सिफारिस गर्नुपर्दछ।

सिफारिस प्रक्रिका सम्बन्धमा संशोधित ऐनको दफा ३ उपदफा २ (ख) मा सूचीमा परेका व्यक्तिको पृष्ठभूमि तथा निजको सम्बन्धमा प्राप्त प्रतिक्रिया समेतको आधारमा उपयुक्त देखिएका व्यक्तिलाई

आयोगको अध्यक्ष तथा सदस्यको पदमा नियुक्तिका लागि सिफारिस गर्ने वाक्यांश थपिएको छ र उपदफा ६ मा छनौटसम्बन्धी अन्य व्यवस्था समिति आफैले निर्धारण गरे बमोजिम हुनेछ भन्ने व्यवस्था थपिएको छ। मस्यौदा निर्माणका क्रममा नै पीडित समुदायले विश्वसनीय र पारदर्शी छनौट प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुपर्ने भन्दै समितिलाई भेटेर लिखित रूपमा नै आफ्ना सरोकार पेश गरेको थियो। मस्यौदामाथि प्रतिक्रिया माग गरिएको भए तापनि अधिकांश द्वन्द्व पीडितको वेबसाइट, पत्रपत्रिका तथा इमेलमा पहुँच नभएको कारण मस्यौदा बनेको एवम् प्रतिक्रिया मागेको जानकारी कैयौं पीडित समक्ष पुग्न सकेन। पीडितका सुझाव सङ्कलन गर्नका लागि समितिले पीडित समुदायसँग भौतिक रूपमा परामर्श गर्नु उपयुक्त हुने थियो।

शान्ति प्रक्रिया र सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियालाई आत्मसात गरेको, मानव अधिकार, द्वन्द्व व्यवस्थापन तथा सङ्क्रमणकालीन न्यायको क्षेत्रमा उल्लेखनीय अनुभव, विज्ञता र योगदान भएको, मानव अधिकारको सवाल, मूल्य र मान्यताप्रति प्रतिबद्ध भएको, व्यक्तिगत, सार्वजनिक, आर्थिक जीवन र सामाजिक हैसियतमा कुनै प्रश्न नउठेको हुनुपर्छ। पीडितमैत्री चरित्र भएको, लैंगिक कसैत्री व्यवहार एवम् पीडाको गाम्भीर्यता बुझेको, द्वन्द्वपीडित, मानव अधिकार समुदाय, सरकार राजनीतिक दल तथा अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय, लगायत सरोकारवालहरूको विश्वास, सहकार्य र सहयोग हासिल गर्ने क्षमता भएको, नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व र राष्ट्रिय विशेषताको विश्लेषण गर्न सक्ने क्षमता भएको, दलीय प्रभाव र दवावबाट मुक्त भएर काम गर्न सक्ने, दलीय स्वार्थभन्दा माथि उठ्न सक्नेजस्ता आधारहरू समेत अवलम्बन

गर्नुपर्दछ।

संक्षिप्त सूचीमा समाविष्ट भएका उम्मेदवारको उम्मेदवारीको समर्थन वा विरोधमा कुनै सूचना, प्रतिक्रिया वा जानकारी भएमा समितिसमक्ष उपलब्ध गराउनका लागि समय सीमा तोकी सार्वजनिक प्रतिक्रियाका लागि लोकप्रिय संचार माध्यम मार्फत छोटो सुची सहितको सूचना सार्वजनिक गर्नुपर्दछ। संस्था वा व्यक्तिले सिफारिस गरेका व्यक्तिका हकमा सिफारिस गर्दा नै सम्बन्धित व्यक्तिको सहमति लिनुभन्दा समितिले उक्त व्यक्तिउपर अध्ययन गर्दा संक्षिप्त सूचीमा समावेश गर्नका लागि योग्य हुने देखिएमा सम्बन्धित व्यक्तिको सहमति खोजिनु उपयुक्त हुन्छ।

संशोधित ऐनका अन्तरवस्तु

१० वर्षसम्मको लामो प्रयासपछि बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन एवम् सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन २०७१ मा कैयौं सकारात्मक सवालहरूसहित संशोधन भएको छ। द्वन्द्वपीडित एवम् मानव अधिकार समुदाय एवम् सञ्चार जगत लगायत समग्र नागरिक समाजको निरन्तर सहकार्य र खबरदारीको परिणामस्वरूप ऐनमा उक्त सकारात्मक सवालहरू समावेश हुनसकेको छन्। तथापि संशोधित ऐनमा अपराधको परिभाषा, घटी सजाय लगायत कतिपय न्यायका मूल्यमान्यता अनुरूप नभएका त्रुटीसंग अद्यावधि छन्। संशोधनका क्रममा राजनीतिक दलका प्रतिनिधिले दुईपटक कोलम्बिया पुगेर समग्र प्रक्रिया एवम् पीडित समुदायको सहभागिता लगायतका सवाल नभएर खासगरी त्यहाको घटी सजायको अभ्यासलाई नजिकबाट नियालेर नेपालमा लागु गर्ने प्रयास गरे।

हालै गरिएको संशोधन सङ्क्रमणकालीन न्यायका चार खम्बाहरू

सत्य, न्याय, परिपूरण एवम् संस्थागत सुधारमा परिपूरणलाई प्रथामिकतामा राखेर ल्याइएको छ र परिपूरणलाई पीडितको अधिकारमा रूपमा परिभाषित गरिएको छ। संशोधनमा उल्लङ्घनलाई मानवअधिकारको उल्लङ्घन र मानवअधिकारको उल्लङ्घन गरी वर्गीकरण गरिएको छ तर गम्भीर उल्लङ्घनको परिभाषा साँघुरो बनाउन खोजिएको छ र दण्ड सजायमा ७५ प्रतिशतसम्म कटौती गर्ने व्यवस्था गरिएको छ। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनामा संलग्नलाई माफी दिन नपाइने व्यवस्था एवम् मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनामा मेलमिलाप गर्न पीडित राजी नभए अदालत जान पाउने व्यवस्था राखिएको छ। मेलमिलाप हुन नसकेको वा क्षमादानको सिफारिसमा नपरेको मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनामा संलग्न व्यक्तिका सम्बन्धमा नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दाको हकमा महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखी पठाउनुपर्ने एवम् त्यस्ता घटनाहरूमा अभियोजना गर्नका लागि सङ्क्रमणकालीन विशेष अदालतको व्यवस्था गरिएको छ।

मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन अन्तर्गत जबर्जस्तीकरण वा गम्भीर यौनजन्य हिंसालाई बिना कुनै सर्त परिभाषित गरिएको छ। सशस्त्र द्वन्द्वका पक्षबाट निःशस्त्र व्यक्ति वा जनसमुदायविरुद्ध लक्षित गरी वा योजनाबद्ध रूपमा गरेको नियतापूर्वक वा स्वेच्छाचारी रूपमा गरिएको हत्या (आर्बिटरी किलिंग), व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य र अमानबिय वा क्रूर यातनालाई मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनभित्र राखिएको छ, साथै 'व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य' भन्नाले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा सशस्त्र द्वन्द्वका पक्षबाट बेपत्ता पारी फेला नपरेको व्यक्ति सम्भन्नुपर्दछ भन्ने स्पष्टीकरण उल्लेख

गरिएको छ। जसका कारण द्वन्द्वका समयमा बेपत्ता पारी पछि सार्वजनिक भएका व्यक्ति बेपत्ता पीडितको परिभाषाभित्र नपर्ने देखिन्छ। 'मानवअधिकारको उल्लङ्घन' भन्नाले 'सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा निःशस्त्र व्यक्ति वा जनसमुदायविरुद्ध लक्षित गरी वा योजनाबद्ध रूपमा सशस्त्र द्वन्द्वका पक्षबाट मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनबाहेकका प्रचलित नेपाल कानून, अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार वा मानवीय कानूनविपरीत गरिएको अन्य जुनसुकै कार्य' सम्भन्नुपर्दछ भनिएको छ। मानवअधिकार र मानवीय कानून विपरीतको कुनै पनि कार्य मानवअधिकारको उल्लङ्घन हुन 'निःशस्त्र व्यक्ति वा जनसमुदायविरुद्ध लक्षित गरी वा योजनाबद्ध रूपमा' गरिएको हुनुपर्ने व्यवस्थाले मानवअधिकार उल्लङ्घनको दायरालाई निकै साँघुरो पारेको छ। साविक ऐनमा रहेको गम्भीर उल्लङ्घनको परिभाषाबाट मानवताविरुद्धको अपराधलाई हटाइएको छ।

पीडकको पहिचान नभएको, मेलमिलाप भएको वा पीडकलाई क्षमादानका लागि सिफारिस भएकै कारणले मात्रै परिपूरण प्राप्त गर्ने हक नखोसिने एवम् राहत, परिपूरण लगायतका प्रयोजनका लागि अलग्गै कोष रहने व्यवस्था ऐनमा रहेको छ। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगसम्बन्धी कार्यका लागि रहने कोष आयोगको मागको आधारमा मन्त्रालयले कोषबाट रकम निकासी दिने भन्नुभेटिलो व्यवस्थाले आयोगको कार्यसम्पादन जटिलता एवम् ढिलासुस्ती ल्याउने देखिन्छ। परिपूरणको अधिकारबाट वञ्चित भएमा विशेष अदालतमा पीडित आफैँले मुद्दा दिन सक्ने, द्वन्द्वकालमा क्षति पुऱ्याएको व्यक्तिगत सम्पत्तिका पीडितलाई समयावधि एवम् प्रचलित बजार मूल्यको आधारमा क्षतिपूर्ति दिने एवम् अपराधपीडित

संरक्षण ऐनका अधिकारहरू द्वन्द्वपीडितका हकमा पनि लागु हुने व्यवस्था रहेको छ। बेपत्ताका पीडितले अंश हक छुट्याएर बाँकी बन्डापत्र वा हक हस्तान्तरण गर्ने, द्वन्द्वका क्रममा भएको कुनै घटनामा परी मृत्यु भएका, घाइते तथा अपाङ्गता भएका सुरक्षाकर्मी वा निजका परिवारका सदस्यलाई निजहरूले गरेको योगदानको कदर र सम्मानका लागि आवश्यक राहत तथा सहयोगसहितको परिपूरण प्रदान गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने एवम् सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएको कुनै घटनामा परी मृत्यु भएका, घाइते भएका तथा अपाङ्गता भएका व्यक्ति वा निजका परिवारका सदस्य र बहिर्गमित व्यक्तिलाई आवश्यक राहत तथा सहयोगसहितको परिपूरण प्रदान गर्न नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने प्रबन्ध गरिएको छ। द्वन्द्वका समयमा विच्छ्रयाइएका बारुदी सुरुङ, राखिएका विस्फोटक पदार्थ सशस्त्र द्वन्द्वका अवधिमा वा सो अवधिपश्चात विस्फोटन भई मृत्यु भएका, घाइते तथा अपाङ्गता भएका व्यक्ति वा तिनका परिवारका सदस्यलाई राहत तथा सहयोगसहितको परिपूरण प्रदान सवाल समेत संशोधनमा समेटिएको छ। साथै सरकारले यस वर्षको बजेटमा शान्ति कोषको व्यवस्था गरेको छ। विगतमा नक्कली पीडितका नाममा साधन स्रोत दुरुपयोग भएको सन्दर्भमा उक्त कोषको प्रभावकारी परिचालनमा पीडित एवम् सरोकारवालाको स्वाभाविक चासो रहेको छ।

सङ्क्रमणकालीन मुद्दामा विशेष अदालतको फैसलाउपर पुनरावेदन हेर्न सर्वोच्च अदालतमा तीन सदस्यीय विशेष इजलास रहने र विशेष अदालतको फैसला उपर सर्वोच्च अदालतको विशेष बेन्चमा ३५ दिनभित्र पुनरावलोकन गर्ने सकिने व्यवस्था रहेको छ, केन्मा रहने विशेष एवम् पुनरावलोकन इजलासमा देशिका विभिन्न

स्थानामा रहेका द्वन्द्व कति सहज पहुँच हुन सक्ला भनी चासो पीडित समुदायबाट राखिएको छ। कसुरको गम्भीरताका आधारमा दण्ड सजाय बढाउने र घटाउने स्वतन्त्र न्यायपालिकाका मान्यता विपरीत गम्भीर उल्लङ्घनका पीडकलाई ७५ प्रतिशत सजायमा छुट गरी सरकारी वकिलले कटौती गरी मुद्दा चलाउने व्यवस्था राखिएको छ। आयोगबाट सिफारिस प्राप्त भएको मितिले एक वर्षभित्र मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्नेपने व्यवस्थाले मुद्दा चलाउनका लागि थप अनुसन्धान गर्नुपने अवस्थाका घटनाहरूमा समय अपुग हुनसक्ने देखिन्छ।

द्वन्द्व पीडितमा विविधता र फरक प्राथमिकता

द्वन्द्वरत दुवै पक्षबाट भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाका पीडितहरूबीच जुन पक्षले गरेको मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनबाट पीडित भएको भए पनि दुवै पक्षको पीडाको आँसु, प्रकृति र रङ समान भएको, आपसमा पीडा साटासाट गर्दा राहतको अनुभूति बढ्दै गयो र विस्तारै सहकार्य बढ्दै गयो। जुन पक्ष द्वारा पीडित भएपनि सबै द्वन्द्व पीडितको पीडा उस्तै हो भन्ने मान्यता र बुझाइ स्वरूप सबै पीडितको एकत्रित भए। दुवै पक्षका पीडितबीच आपसमा हातेमालो गर्दै २०७१ मा द्वन्द्वपीडित साभा चौतारी मार्फत सबै पीडित सत्य, न्याय र परिपूरण तथा सङ्क्रमणकाल तथापि अन्त्यको अभियानमा समर्पित भएर मेलमिलापको अनुपम उदाहरण दर्शाएका छन्।

फरकफरक आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक एवम् पारिवारिक परिवेशका कारण द्वन्द्वकालीन समान एवम् फरक प्रकृतिका घटनाका पीडा भोगेका द्वन्द्वपीडितहरू बीच कैयौँ समान र

फरकफरक आवश्यकता र प्राथमिकता हुनु स्वभाविक हो। कुन पक्षबाट पीडित भएको आधारमा भन्दा पनि आफ्नो पारिवारिक, आर्थिक तथा सामाजिक परिवेश, उमेर समूह, पारिवारिक दायित्व, महिला वा पुरुषका आधारमा समेत पीडितहरूको प्राथमिकतामा विविधता पाइन्छ। कतिपय पीडितहरूले पीडितको न्यायिक अधिकारभन्दा पार्टी राजनीति एवम् अन्य लाभ प्राप्तलाई प्राथमिकता दिनु पनि स्वभाविक हो। पीडित समुदायका धारणा फरकफरक भएका कारण सङ्क्रमणकालीन न्यायको स्वीकार्य समाधान निकाल्न असजिलो भयो भन्ने गुनासा समेत बेलाबेलामा सुनिन्छन्।

सङ्क्रमणकालीन न्यायका चार खम्बा सत्य, न्याय, परिपूरण एवम् संस्थागत सुधारमध्ये कतिपय प्रकृतिका पीडितको सवाल परिपूरण या क्षतिपूर्ति या सम्मानले सम्बोधन हुन्छ। सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रिया सशस्त्र द्वन्द्वका समयमा द्वन्द्वमा असंलग्न निशस्त्र नागरिकमाथि भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाका ज्यादतीहरूको सम्बोधन गर्नका लागि हो। संशोधित ऐनमा द्वन्द्वका क्रममा भएको कुनै घटनामा परी मृत्यु भएका, घाइते तथा अपाङ्गता भएका सुरक्षाकर्मी वा निजका परिवारका सदस्यलाई निजहरूले गरेको योगदानको कदर र सम्मानका लागि आवश्यक राहत तथा सहयोगसहितको परिपूरण प्रदान गर्ने, सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएको कुनै घटनामा परी मृत्यु भएका, घाइते भएका तथा अपाङ्गता भएका व्यक्ति वा निजका परिवारका सदस्य र बहिर्गमित व्यक्तिलाई आवश्यक राहत तथा सहयोगसहितको परिपूरण प्रदान गर्ने व्यवस्था गरिएको छ। द्वन्द्वको कारण पीडा, क्षति एवम् अन्याय भोगेका सुरक्षाकर्मी, अयोग्य लडाकु

लगायतका सवाल सम्बोधन गर्नु राज्यको स्वभाविक दायित्व हो।

द्वन्द्व पीडितको सूचीमा कैयौं सक्कली पीडित छुटेका एवम् नक्कली पीडित समेत समावेश भएको पनि बेलाबेलामा सुनिएकै छ। त्यसैले द्वन्द्व पीडितको वर्गीकरणको आवाज उठेको हो। सबै द्वन्द्व पीडितले परिपूरण भए हुन्छ, न्याय चाहिँदैन भने भने पनि राज्यले न्यायलाई निषेध गरेर कानुन बनाउन एवम् प्रक्रिया निर्धारण गर्न कदापि मिल्दैन। समग्र र बृहत्तर न्यायको सुनिश्चित गर्नु राज्यको दायित्व हो।

सबैको साभा सवाल

सङ्क्रमणकालीन न्याय देशभित्रका केही पक्षको निजी विषयवस्तुमात्र नभएर शान्ति सम्भौता, अन्तर्राष्ट्रिय कानुन र राष्ट्रको प्रतिवद्धतासँग जोडिएको सवाल हो। सङ्क्रमणकालीन न्याय सरकार र पीडित समुदायको मात्र सरोकारको विषय होइन। सङ्क्रमणकालीन न्याय समग्र नागरिक समाज एवम् अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको समेत चासो र दायित्वको साभा विषय र समग्र राष्ट्रिय एजेण्डा हो। नागरिक समाज तथा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले सङ्क्रमणकालीन न्यायमा चासो राखेर अष्ट्यारोमा पारे भन्ने हास्यास्पद तर्कहरू समेत सरकार, राजनीतिक दल तथा केही पीडितबाट समेत समयसमयमा सुनिन्छ। सरकार र राजनीतिक दल आफैले हस्ताक्षर गरेको शान्ति सम्भौताको प्रतिवद्धताप्रति इमानदार र जवाफदेही नहुने, अलमल गर्ने अनि अरुलाई दोषारोपण गर्नु सुहाउने कुरै होइन।

खबरदारी र सहकार्य

२०७१ सालमा त्रुटिपूर्ण कानुन आएर आयोग बनेदेखि नै पीडित समुदायले

आयोग प्रक्रियालाई खबरदारी गर्दै ऐनमा भएका राम्रा व्यवस्थालाई पीडितका पक्षमा कार्यान्वयन गराउने एवम् त्रुटिहरूलाई सच्याउन विभिन्न पहलकदमी गर्ने रणनीति लिएको थियो। सङ्क्रमणकालीन न्यायको एक प्रमुख सरोकारवाला पक्षका रूपमा द्वन्द्वपीडित समुदायले सरकार जिम्मेवार हुँदा सहकार्य गर्ने एवम् सरकार दायित्वबाट विमुख हुँदा खबरदारी गर्ने कार्य गर्दै आएको छ।

सरकारले २०६६ सालमा दुवै पक्षद्वारा भएका गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाका पीडकलाई माफी दिन ल्याइएको सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कानूनको त्रुटिपूर्ण मस्यौदा सुधार गर्नका लागि आयोजित परामर्शहरूमा पीडित समुदायले देशैभर सक्रियतापूर्वक सहभागिता जनाएर महत्वपूर्ण सुझाव दिएका थिए। पहिलो संविधानसभामा विचाराधीन सरोकारवालाहरूको समेत सहमतिको नजिक पुगेका बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग सम्बन्धी दुई ओटा विधेयक निष्कृत भए।

सर्वोच्चले २०७० पुस १८ मा अध्यादेशका कैयौं प्रावधान संशोधन गर्न सरकारका नाममा परमादेश जारी गर्‍यो। सर्वोच्च अदालतको परमादेश बमोजिम सरकार आफैले बनाएको विशेषज्ञ कार्यदलले निर्माण गरेको आयोग ऐनसम्बन्धी मस्यौदा सरकारले स्वीकार गरेन। २०७० साल पुसमा सर्वोच्चले खारेज गरेका प्रावधान नै राखेर २०७० चैत २६ मा सरकारले आयोगसम्बन्धी विधेयक संसदमा दर्ता गर्‍यो। अदालतको आदेश पालन गर्न र सोबमोजिम विधेयक परिमार्जन गर्न माग गर्दै पीडित समुदायले सभामुख मार्फत सबै सांसदहरूलाई ज्ञापनपत्र दिएको थियो।

द्वन्द्वपीडित समुदाय अहिले पनि सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियामा उही सहकार्य र खबरदारीको रणनीतिमा रहेको छ। द्वन्द्वपीडित र नागरिक समाजको भूमिका समग्र प्रक्रियामा सरकार तथा आयोगलाई खबरदारी गर्नु, अनुगमन गर्नु, सुधार गर्न सुझाव दिनु एवम् सहकार्य गर्नु हो। सुधारिएका कुराहरूको व्यवहारिक कार्यान्वयन कसरी प्रभावकारी बनाउने, हरेक प्रक्रियालाई विश्वसनीय र प्रभावकारी बनाउन भूमिका खेल्ने एवम् कानूनमा रहेका कमजोरी कसरी सुधार गर्ने भन्नेतर्फ नै पीडित समुदायको प्रयास रहन्छ। दुवै आयोगमा पदाधिकारी छनौट प्रक्रिया आरम्भ भएकाले पीडित समुदायले खुला, पारदर्शी, सार्वजनिक छनौट प्रक्रिया अपनाउन र सक्षम, स्वायत्त, विश्वसनीय आयोग बनाउन सुझाव पेश गरेको छ। छनौट समितिमा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगका तर्फबाट प्रभावकारी र निष्पक्ष भूमिका खेल्नका लागि परामर्श गरेको छ। आयोगको संरचना, इकाइ, नियमावली तथा निर्देशिका निर्माण, पीडित केन्द्रित तथा लैङ्गिक र अपाङ्गतामैत्री आयोग प्रक्रिया अवलम्बन गर्न भूमिका रहनुपर्दछ। हरेक आयोग प्रक्रियामा पीडित समुदाय र नागरिक समाजको अर्थपूर्ण सहभागिता र सहकार्य, पीडित समुदायको सत्य उजागर प्रक्रियामा निर्धक्क सहभागिता लगायतका सवाल सुनिश्चित गर्नुपर्दछ। अधुरो सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियालाई स्वीकार्य समाधान दिने प्रकृत्यातर्फ डोच्याउन रचनात्मक र खबरदारीपूर्ण भूमिका खेल्नु आजको आवश्यकता हो।

(लेखक : द्वन्द्वपीडित साभा चौतारीका संस्थापक अध्यक्ष हुनुहुन्छ)

सङ्क्रमणकालीन न्याय : एक समीक्षा

सङ्क्रमणकालीन न्याय भनेको द्वन्द्वका मानव अधिकार उल्लङ्घनलाई सम्बोधन गर्ने मात्र होइन, तिनीहरूको सङ्घर्षलाई प्रणालीगत असमानता र राज्यको दमन विरुद्धको लडाइको रूपमा वैधानिकता दिनु पनि हो। उनीहरूले विद्रोहको मूल कारणका रूपमा संरचनात्मक हिंसा र सामाजिक-आर्थिक असमानतायुक्त सामाजिक संरचना थिए भन्ने कुरालाई स्वीकार गर्न जरूरी छ।

थालनी

शान्ति प्रकृयाको बाँकी कामको रूपमा सङ्क्रमणकालीन न्यायको मामला हो। शान्ति प्रकृया अन्तर्गतका संविधान निर्माण सेना समायोजन लगायतका कामहरू सम्पन्न भइसकेका छन्। यस दृष्टिकोणबाट नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई हेर्न जरूरी छ। सामान्यतया: सङ्क्रमणकालीन न्याय द्वन्द्वपछिका मुलुकहरूमा सामाजिक पुनर्निर्माणको एक महत्वपूर्ण आधारशिला हो।

नेपालमा, यो दशक लामो माओवादी सशस्त्र द्वन्द्व (१९९६-२००६) पछि शान्ति र मेलमिलापतर्फको लामो र कठिन यात्रासँग गाँसिएको छ। तेस्रो संशोधनका रूपमा हालै संशोधित र परिमार्जित सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कानून पारित हुनुले सत्यको खोजी, परिपूरण र आउने दिनमा यस्ता घटना नदोहोरिने सुनिश्चितताजस्ता मामलाहरू हल गर्न यो कानूनको यो संशोधन एक महत्वपूर्ण र कोशेढुङ्गाको रूपमा रहेको छ। यस आलेखले हालै पारित भएको यो पछिल्लो संशोधनको प्रभावलाई समीक्षा र विश्लेषण गर्दछ।

विषय प्रवेश

नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्याय

संयन्त्रको औपचारिक रूपमा दुईवटा आयोगहरू, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानबिन आयोग गठन गर्ने गरी कानून पारित भई औपचारिक रूपमा स्थापना भएको थियो। तर, राजनीतिक असमझदारी, अन्तराष्ट्रिय समुदायको असहयोग, देशैभित्र पनि सुल्झाउने भन्दा बल्झाउने हर्कतहरूमा लाभ देख्ने समूहको बढोत्तरी र अपर्याप्त स्रोत साधनका कारण पनि आयोगहरूले धेरै

खिमलाल देवकोटा

हदसम्म प्रभावकारी रूपमा काम गर्न सकेनन्। अझ महत्वपूर्ण कुरा त यी निकायहरूले द्वन्द्वका सरोकारवालाहरू, अन्तराष्ट्रिय समुदायको चासो र वास्तविक पीडितहरूको गुनासो सम्बोधन गर्न वा पीडकहरूलाई जवाफदेही बनाउने तर्फ केही न केही भए पनि काम गर्न पथरौं र

आशा जगाउन सक्न पथरौं त्यसो गर्न असफल भए। विगतका ती असफलताहरूबाट पाठ सिक्दै कानूनमा गरिएका संशोधनहरूले उल्लेखित कमीहरूलाई सुधार गर्न र आवश्यक सम्बोधन गर्न प्रयत्न गरेको छ। यो संशोधनले विगतका कमी पूरा गर्ने मात्र हैन भविष्यमा कुनै समस्या आइनपर्ने गरी समस्याको समाधान गर्ने अपेक्षा गरिएको छ।

अरु दलहरू यो विषयलाई राजनीतिक दाउपेचका रूपमा हेर्दछन्। माओवादीहरू द्वन्द्व र त्यसपछिको शान्ति प्रक्रियामा बाँकी रहेको कामका रूपमा सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई हेर्दछन्। यो केवल कानुनी संयन्त्र मात्र हैन यो त राजनीतिक विषयकै अर्को रूप हो भन्ने प्रष्ट दृष्टिकोण राख्दछन्। यो पोलिटिको लिगल मामला हो। माओवादीहरूका लागि यो विरोहको ऐतिहासिक कथाले सामाजिक-राजनीतिक परिवर्तनको लागि आफ्नो सङ्घर्षलाई प्रतिविम्बित गर्ने सुनिश्चित गर्ने राजनीतिक उपकरणको एक असली माध्यम पनि हो भन्ने कुरामा विश्वास गर्दछन्। अझ यो मामला राजतन्त्रबाट गणतन्त्रमा, एकात्मकताबाट सङ्घीयतामा, हिन्दु अधिराज्यबाट धर्मनिरपेक्षतामा र असमावेशी राज्यबाट समावेशी राज्यमा लैजानका लागि मूल रूपमा जिम्मेवार छ भन्ने कुरा पनि स्मरण गर्न जरुरी छ। परिवर्तनकारीहरूका लागि यी मामलाहरू महत्वका लागे पनि यथास्थितिवादीहरूका लागि भने यी विषय गौण बन्न पुगेका छन्। यसका साथै केही पीडितका नाममा व्यापार गर्ने समूहहरू, मामाला तन्काएर परियोजना चलाउन चाहने केही अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार निकायहरू, र एजेण्डाका आधारमा हैन तिक्डमका आधारमा राजनीति गर्ने दलहरूका लागि राजनीतिक दाउपेचका रूपमा मात्रै उपयोग गर्ने विपक्षी राजनीतिक दलहरूको नियतसँग यो मामला टकराउँछ मूल रूपमा मेल खाँदैन। उनीहरू सङ्क्रमणकालीन न्याय भन्छन् तर फौजदारी न्यायको घेराभन्दा बाहिर निस्कनै सक्दैनन्। त्यसैले उनीहरू मानिसहरूलाई जेल हालेपछि मात्र न्याय हुन्छ भन्छन्। मानिसलाई जेल हाल्ने न्यायको वकालत उनीहरू गर्दछन्। यो आजको यक्ष प्रश्न हो।

३. संशोधित कानूनका मुख्य प्रावधानहरू

हालै पारित गरिएको संशोधित कानूनले विगतका कानूनका केही अस्पष्टताहरू र सर्वोच्च अदालतको फैसलाका कारण सिर्जना भएका समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्ने गरी निम्न बमोजिमका केही उल्लेखनीय प्रावधानहरू समावेश गर्दछ:

मानवअधिकार उल्लङ्घनको वर्गीकरण

अदालतको फैसलाले भन्यो गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनामा मेलमिलाप गर्न पाइँदैन। कानूनले “गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घनका परिभाषा भित्रका घटनाहरू” (जस्तै मनोमानी हत्या, यौन हिंसा, यातना र जबरजस्ती बेपत्ता) र मेलमिलाप र माफीका लागि योग्य हुने “मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरू” का बीचको भिन्नता देखाउँछ। यो वर्गीकरणले शान्ति र न्याय लाई सन्तुलन मिलाउँदै मेलमिलापको वातावरण सिर्जना गर्ने कुरामा केन्द्रित रहन्छ। कतिपय मानिसहरू मानव अधिकार उल्लङ्घनको पनि वर्गीकरण हुन्छ र ? अर्थात हत्या त हत्या नै हो नि यसको पनि वर्गीकरण हुन्छ र ? भन्ने पनि तर्क गर्दछन्। यस तर्ककालागि नेपालकै फौजदारी कानूनका अपराधको वर्गीकरण काफै छ भने अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा गैरकानुनी हत्या वा मनोमानी हत्या वा गैरन्यायिक हत्या जस्ता शब्दावलीहरूले परिभाषित गर्ने गरेको उदाहरण जगजाहेर छ। त्यसतर्फ ध्यानाकर्षण हुन जरुरी छ।

गम्भीर अपराधका लागि विशेष अदालत

अदालतको आदेशले गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनामा मेलमिलाप हुँदैन तिनका हकमा मुद्दा नै चलाउन पर्छ भन्ने मान्यता राख्यो। यस्ता

मुद्दामा मुद्दा चलाउन सङ्क्रमणकालीन न्यायको मान्यताका आधारमा फैसला गर्ने अदालतको खाँचो पर्ने भएको हुनाले नियमित अदालतबाट हैन सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी विशेष अदालतको परिकल्पना गरेको छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी सयन्त्रहरूले सत्यको अन्वेषण गर्ने, सत्यका आधारमा परिपूरण दिने र गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनको घटना हो भनी ठहर गरेर सोका लागि उचित र पर्याप्त कारण भएमा मुद्दा चलाउन सिफारिस गर्ने व्यवस्था गरेको छ। महान्यायधिवक्ताले ती सिफारिस बमोजिमका मुद्दा चलाउन प्रमाण पुग्ने भएमा मुद्दा चलाउने र ती मुद्दाको शुरु कारवाही र किनारा विशेष अदालतले लगाउने व्यवस्था स्पष्ट गरेको छ।

मेलमिलापमा उत्प्रेरित गर्ने कानून

यो कानून फौजदारी कानून होइन। त्यसैले यसले मुद्दा चलाउने एकमात्र उपाय देख्दैन। बरु यसले त सत्य स्थापित गर्ने र समाजमा मेलमिलापको वातावरण सिर्जना गर्ने विस्तृत शान्ति सम्झौता र अन्तरिम संविधानको मर्म र भावना बमोजिम मेलमिलाप गर्न उत्प्रेरित गर्ने कानून हो भन्न सकिन्छ। सामान्य मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूमा यो कानूनले रेस्टोरेटिभ जस्टिसका मान्यताका आधारमा मेलमिलापलाई जोड दिन्छ, जसले पीडक र पीडितहरूलाई सम्झौता गर्न वार्ता गर्न फोरम उपलब्ध गराउँछ र सम्झौता गर्न पनि अनुमति दिन्छ। फौजदारी अपराधमा जसतो राज्यले जसरी पनि मुद्दा चलाउने र दोषी करार गर्ने एकतर्फी मान्यता बोक्दैन।

समयरेखा र समयसीमा

यो कानूनले आयोगहरूले विगतका प्रक्रियाहरूको लामो र अनिर्णयात्मक

प्रकृतिको आलोचनालाई सम्बोधन गर्दै निर्धारित समय सीमाभित्र आफ्नो अनुसन्धान पूरा गर्न र प्रतिवेदन पेश गर्न आवश्यक छ भन्ने कुरालाई अभिव्यक्त गर्दछ। यसका लागि आयोगलाई बढी व्यवस्थित बनाउन यसका विभिन्न नयाँ इकाइहरू खडा गर्न व्यवस्थित ढङ्गको सत्यको अन्वेषण गर्न र छानिएका मुद्दाहरूमा अभियोजन गर्न र बाँकीमा मेलमिलाप गराई मामला राफसाफ गर्न उत्प्रेरित गर्दछ।

पीडित-केन्द्रित दृष्टिकोण

पीडित केन्द्रित कानून बन्नु पर्छ भन्ने बारेमा लामो समय बहस भयो। यसपटक यो कानून पीडित केन्द्रित बनेको छ। त्यसकारण परिपूरण पीडितहरूको अधिकार भएको छ। परिपूरणमा चित्त नबुझे पुनरावेदन गर्न पाउने व्यवस्था पनि राखिएको छ। यो मामला हल गर्नका लागि पीडितहरूलाई उनीहरूको योगदानको कदर गर्ने, परिपूरणको आकर्षक प्याकेज सिफारिस गर्ने, मनोसामाजिक परामर्श सेवा उपलब्ध गराउने र सत्य खोज्ने संयन्त्रहरू उपलब्ध गराउनमा स्पष्ट ध्यान केन्द्रित छ गरेको छ। यी प्रावधानहरूले पहिलेको कानून र सोको अभ्यासमा देखिएका समस्याहरूलाई यो कानूनले सम्बोधन गर्ने लक्ष्य राखेको छ। यो कानूनले अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार मापदण्डहरू, विशेषगरी गम्भीर अपराधहरूका लागि मेलमिलाप नहुने मुद्दा चल्ने कुराले यो कानूनको प्रष्टता देखिएको छ। यसै आधारमा पनि पीडितहरूले यस कानूनलाई ऐतिहासिक भनी समर्थन गरेका छन् भने अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले पनि एकमुष्ट रूपमा स्वागत गरेर वक्तव्य निकालेका छन्।

कानूनमा शान्तिवादी दृष्टिकोण

शान्ति सम्झौताका बखत तत्कालीन

राज्यपक्षका तर्फबाट प्रधानमन्त्री गिरिजा प्रसाद कोइरालाले 'बिस र माफी देऊ भन्ने मान्यता अङ्गीकार गर्न पर्छ, छानविन गर्ने दोषीलाई कारवाही गर्ने भन्ने कुरा हुँदैन' भन्दै गर्दा तत्कालीन विद्रोही माओवादीले अस्वीकार गरेको र सङ्क्रमणकालीन न्यायको मान्यताका आधारमा हल गर्न पर्छ भन्नेको कुरा स्मरणीय छ। यी ऐतिहासिक तथ्यका आधारमा सङ्क्रमणकालीन न्यायका मामलामा कोही संवेदनशिल छु भो माओवादी नै छ भन्न सकिन्छ। हिजो 'बिस र माफी देऊ' भन्ने मान्यतामा अडान राख्ने राज्य पक्षले आज अडान फेर्ने र भ्रम दिने प्रयत्न गरेको कुरा पनि छिपेको छैन।

मेलमिलापका लागि प्रतिबद्ध

माओवादी नेतृत्वले सङ्क्रमणकालीन न्यायले प्रतिशोधात्मक उपायहरूभन्दा पुर्नस्थापकीय न्यायको मान्यतालाई केन्द्रमा राख्दै ऐतिहासिक अन्यायहरूलाई द्रन्द्रको कारण मान्दै द्रन्द्रको कारणको पहिचान र सम्बोधन गर्न पर्छ दण्ड हैन भन्ने मान्यता राख्दछ। फौजदारी दण्डात्मक उपचार हैन सामाजिक उपचारलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ भनी तर्क गर्दै समाजमा मेलमिलापलाई निरन्तर जोड दिँदै आएको छ। फौजदारी न्यायको मान्यतामा आधारित दण्डात्मक न्यायको मोडेलको विरोध गरेको छ। यही मान्यताका आधारमा गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घन र मानवअधिकार उल्लङ्घनका वर्गीकरण, परिपूरणमा जोड र आगामी दिनमा यस्ता घटना नहुन् भन्ने कुराको ग्यारेण्टीकालागि संस्थागत सुधारमा ध्यान केन्द्रित गर्न यो कानुनले मार्ग प्रशस्त गर्दछ। यो मान्यता शान्ति सम्झौता र अन्तरिम संविधानको मर्म र भावना अनुकुल पनि छ भन्न सकिन्छ। कतिपय मानिसहरूका तर्कमा द्रन्द्रका पक्षहरू आफू दण्डित हुने भयले

कानुन बनाउन ढिला गरे भन्ने गर्दछन्। यदि यसो भएको भए यो कानुन ननाउन सक्थे। यो कानुन नबनाउँदा द्रन्द्रका बेला बेपत्ता र यातनालाई अपराधीकरण गर्ने कानुन नै थिएन भने बलात्कार मुद्दामा उजुर गर्ने र मुद्दा चलाउने हदम्याद नै गइसकेको छ। हत्याका घटनामा पनि २० वर्षपछि मुद्दा चलाउन नसकिने राज्यको बाध्यता थियो। यो अवसर यो कानुन नबनाउँदा नै प्राप्त हुन्थ्यो। दलहरूले अझ द्रन्द्ररत पक्षहरूले आरोपित गरे जस्तो यो सुविधा लिन नचाहेको कुरा यो कानुन बनाएपछि प्रष्ट भएको छ। यति सत्यका बीचमा अन्य कुतर्क नगरेकै राम्रो भन्न सकिन्छ।

अन्यायका विरुद्धको विद्रोहको ऐतिहासिक परिघटना

सङ्क्रमणकालीन न्याय भनेको द्रन्द्रका मानवअधिकार उल्लङ्घनलाई सम्बोधन गर्ने मात्र होइन, तिनीहरूको सङ्घर्षलाई प्रणालीगत असमानता र राज्यको दमन विरुद्धको लडाइको रूपमा वैधानिकता दिनु पनि हो। उनीहरूले विद्रोहको मूल कारणका रूपमा संरचनात्मक हिंसा र सामाजिक-आर्थिक असमानतायुक्त सामाजिक संरचना थिए भन्ने कुरालाई स्वीकार गर्न जरुरी छ। सो विद्रोहमा सहभागी हुने सोका लागि बलिदान गर्ने र सोका कारणबाट पीडित हुनेहरूको पनि यो परिवर्तनको प्रकृत्यामा महत्वपूर्ण योगदान छ भनेर अभिलेखिकरण गर्ने अवसर पनि हो। कैयन् पीडितहरू यो परिवर्तनको हिस्सेदारीको दावी गरेका छन्। यसको कदर मात्रै गरिदिने हो भने पनि द्रन्द्रको आधा समस्या समाधान हुने कुरा अनुमान गर्न सकिन्छ।

वैधानिकताका लागि चुनौतीहरू

संशोधित कानुनले राजनीतिक

नेतृत्वका लागि महत्वपूर्ण चुनौती खडा गरेको छ। गम्भीर अपराधका लागि विशेष अदालतको स्थापनाले तत्कालीन द्वन्द्वरत पक्षहरूलाई जिम्मेवार बनाउनेछ। तथ्याङ्ककै आधारमा भन्ने हो भने त्यतिबेलाको ज्यादतीको सङ्ख्या राज्य पक्षबाट ८० प्रतिशत र विद्रोहीका तर्फबाट २० प्रतिशत भएको कुरा जगजाहेर नै छ। यही तथ्याङ्कका आधारमा जिम्मेवार ठहर्‍याउने हो भने तत्कालीन राज्यको प्रतिनिधित्व गर्ने दमनका लागि योजना बनाउने, सङ्कटकाल लगाउने र सङ्कटकालको म्याद थप गर्न समर्थन गर्ने सबै दल, संसद, सांसद सरकार र सुरक्षा निकाय लगायत सरकार सञ्चालिच भिजिलान्ते समूहहरू नै बढी जिम्मेवार हुनेछन्। यसतर्फ पनि सबैको ध्यान जान जरुरी छ।

पीडित समूह र माओवादी सम्बन्ध

पीडित मैत्री कानून बनाउने भन्ने बहस भण्डै एक दशक चल्यो। सबैमा भ्रम के थियो भने मेरो पक्षमा पीडितहरू बढी छन्। त्यसकारण यसप्रकारको कानून बनाउन सक्तियो भने विपक्षीलाई पेलने गरी जिम्मेवार बनाउने गरी राजनीति गर्न पाइन्छ। पछि तथ्यले अर्कै बताउन थाल्यो। राज्यका तर्फबाट ८० प्रतिशत पीडित भएका कारणले पीडित केन्द्रित बनाउँदा तत्कालीन विद्रोहीहरूका पक्षमा यो कानून बन्न पुगेको छ अर्थात पीडित मैत्री कानून बन्दा माओवादी पक्षका अधिकांश पीडितहरूले राहत महसुस गर्नेछन् त्यसैले यो कानून पारित हुनासाथ पीडितहरूले एक कार्यक्रम नै गरेर यो कानून ऐतिहासिक उपलब्धिका रूपमा रहेको बताइसकेका छन्। वरु खतरा कता हो भने विद्रोहीका पक्षमा हुने कानून कार्यान्वयनमा आलटाल वा ढिलासुस्ती पो हुने हो कि भन्ने बारेमा चासोको विषय बनेको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय र घरेलु दृष्टिकोण

नेपालभित्र रहेका दर्जनभन्दा बढी राजदूतहरूले संयुक्त विज्ञप्ति मार्फत स्वागत र समर्थन गर्दा केही परियोजना सञ्चालन गर्ने एम्नेस्टी इन्टरनेशनल र ह्युमन राइट्स वाच जस्ता संस्थाले विरोध गर्ने कुरा स्वतः बुझ्न सकिन्छ। अब त्यही नाममा परियोजना चलन नसक्ने भयो। त्यसकारण ती समूहहरूले गरेको विरोधको खासै अर्थ नभएको कुरा पनि जगजाहेर छ। लामो समयदेखि नेपाल राज्यलाई पुसिसिड गर्दै आएको र अझै सोही हैसियत पाइराख्न पर्छ भन्ने मान्यता राख्ने संस्थाहरूले पनि यसको समर्थन गरेका कारणले अब अन्तर्राष्ट्रिय आलोचनाबाट यो कानून बचेको छ। अर्थात अन्तर्राष्ट्रिय समुदायका ती सरोकारहरू पनि सम्बोधन भएको तथ्य उजागर भएको छ। जब ती अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको समर्थन प्राप्त हुन्छ राष्ट्रिय रूपमा परियोजना चलाउने केही सङ्घ संस्थाहरूको नियतसहितको विरोधको अर्थ बुझ्न सकिन्छ भन्ने पनि निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ।

अगाडिको बाटो: न्याय र मेलमिलाप

हालै पारित भएको संशोधित कानूनले सत्य, मेलमिलाप, न्याय, भविष्यमा नदोहोरिने ग्यारेण्टीलाई सम्बोधन गर्न सफल छ। शान्ति प्रकृयाको मर्मका आधारमा शान्ति राजनीतिक स्थिरताका लागि पनि योगदान गर्ने अवसर उपलब्ध गराउँछ। यसप्रकारको एकरूप समझदारीमा सम्पूर्ण जिम्मेवार राजनीतिक दल, राज्यका निकायहरू र नागरिक समाज पुग्न जरुरी छ।

► **विश्वसनीय आयोग:** स्वतन्त्रता र उत्तरदायित्व सुनिश्चित गर्ने आयोग र सङ्क्रमणकालीन न्यायको मान्यतामा दृढ विशेष अदालतले गम्भीर रूपमा आफ्ना जिम्मेवारीहरू पूरा गर्न जरुरी छ।

- ▶ **सत्य र मेलमिलापको सन्तुलन:** सत्यको खोजी राज्यको कर्तव्य हो र नागरिकको अधिकार हो। सत्य जान्न पाउने पीडितको अधिकार हो। सत्यका आधारमा पीडित र पीडक सम्बोधन गर्ने र सोही आधारमा परिपूरण र उत्तरदायी बनाउने प्रकृत्याको आरम्भ गर्न पर्छ। मनोगत आधारमा पीडित र पीडक करार गर्ने प्रकृत्याको अन्त्य गर्न जरुरी छ। सत्य खोजी प्रक्रियाले मानवअधिकार उल्लङ्घनका लागि उत्तरदायित्व सुनिश्चित गर्दै द्वन्द्व निम्त्याउने संरचनात्मक व्यवस्थाहरूलाई सुधार्ने प्रतिबद्धता पनि व्यक्त गर्न जरुरी छ।
- ▶ **पीडितको अधिकारलाई प्राथमिकता:** सङ्क्रमणकालीन न्यायको यस प्रकृत्यामा पीडितलाई परिपूरण, तिनको रेखदेख राज्यको अविभाक्त्व, मनोसामाजिक परामर्श सेवाको उपलब्धता सहित पीडितहरूको अर्थपूर्ण सहभागिता विश्वास र मेलमिलापको लागि आधारभूत आवश्यकता भन्ने कुराको स्वीकारोक्ति जरुरी छ।
- ▶ **सार्वजनिक संवाद :** सत्य संवादमा आधारित सार्वजनिक संवाद आजको आवश्यकता हो। सार्वजनिक संवादका नाममा द्वन्द्वका घाउ उधिन्ने र कसैका प्रति लक्षित गरी मेलमिलापको वातावरण विगार्ने संवादको अर्थ छैन भन्ने भाष्य सिर्जना गर्न जरुरी छ। द्वन्द्व र त्यसको कारण र परिणामको बारेमा छलफलमा जनतालाई संलग्न गराउनेले आपसी द्वन्द्वहरूलाई कम गर्ने साभ्ना मञ्चहरू बनाउन जोड दिनुपर्छ। जसले सत्य स्थापित गर्न पनि मेलमिलापकालागि पनि योगदान गर्न सक्नु।

- ▶ **सकारात्मक भाष्यको खाचो:** द्वन्द्वका कारण आफैमा जिम्मेवार थिए। यसका अलावा द्वन्द्वलाई हिंसात्मक बनाउन वा गम्भीर मानव अधिकारको उल्लङ्घनको चरणमा प्रवेश गराउन तत्कालीन समयका नकारात्मक भाष्यहरू जिम्मेवार थिए भन्ने कुरा दिनको घाम भै छर्लङ्ग छ। आजका दिनमा पनि यो प्रकृत्यालाई सफल बनाउने हो भने नकारात्मक भाष्य बन्द गर्ने र सकारात्मक भाष्यको आरम्भ गर्ने कुरालाई गम्भीरताकासाथ लिन जरुरी छ।

निष्कर्ष

यति बेलाको सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कानुनले नेपालको द्वन्द्वपछिको यात्रामा एउटा महत्त्वपूर्ण मोडल खडा गर्ने हैसियत राख्दछ। यद्यपि यसले द्वन्द्वका कारणलाई सम्बोधन गर्न कति सफल हुन्छ त्यसमा निर्भर हुने कुरा पनि त्यतिकै साँचो हो। माओवादी विद्रोहको विरासतलाई सम्बोधन गर्ने ढाँचा प्रदान गर्नमा, यसको सफलता न्याय, मेलमिलाप र राजनीतिक स्थिरताका लागि अपेक्षित आकांक्षाहरूकावीचमा मिलान गराउन सक्ने क्षमतामा निर्भर गर्दछ। वस्तुवादी दृष्टिकोणबाट हेर्दा यो कानुन चुनौती र अवसर दुवैको सङ्गम बनेर आएको छ। अवसरलाई चुम्न नसक्दा अवसर आफै चुनौती बन्ने खतरा पनि त्यतिकै छ भने चुनौती सामना गर्न सक्दा ती चुनौतीहरू पनि अवसरमा बदलिने पक्का छ। यिनै अवसर र चुनौतीको द्वन्द्ववादमा नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्यायको भविष्य निर्भर रहनेछ। आशा गरौं, चुनौतीको सामना गर्दै अवसरमा बदल्ने क्षमता यो कानुनले राख्नेछ।

(लेखक : अन्तरिम संविधान मस्यौदा समितिका सदस्य, संविधानसभा सदस्य तथा वरिष्ठ अधिवक्ता हुनुहुन्छ ।)

सशस्त्र द्वन्द्व, नेपाल प्रहरी र सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियाको अवतरण

हिंसात्मक द्वन्द्व नेपाली सन्दर्भमा कुनै जित वा हार बिना वार्ताबाट समाधानमा आएको छ। धेरैले ज्यान गुमाए, धेरैको जीविकोपार्जनमा समस्या आयो, धेरै मानिसहरू विस्थापित भए र स्थायी रूपमा मनोवैज्ञानिक घाउको साथ बाँच्न बाध्य हुनु परेको छ। यो अवस्था पुनः कसैले व्यहोर्नु नपरोस् भन्ने आम मान्यता रहेको छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियालाई बदलाको औजारको रूपमा प्रयोग गर्नुको सट्टा हामी सबैलाई एकजुट गर्ने माध्यमको रूपमा लिनुपर्छ।

दश वर्ष लामो सशस्त्र द्वन्द्व र त्यसपछिको शान्ति प्रकृया द्वन्द्व पक्षरत अर्को पक्षको प्रशासनिक अवस्थालाई आत्मसात गर्दै सो यथार्थका आधारमा दिगो शान्तिको पुर्नस्थापना गर्नु र राष्ट्रको विकास एवम् समृद्धिको लक्ष्य हासिल गर्नु नै सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियाको मुख्य उद्देश्य हो। यसले समाजमा पारेका पीडा र दुःखका घाउहरूलाई विस्मृतिबाट होइन सतत् सचेतना र जानकारीबाट, तर बदलाको भावमा हैन माफी माग्ने र क्षमादान दिने प्रक्रियामा क्षतिको परिपूरण गर्ने सकभर प्रयास गर्नुपर्दछ। साथै, सजायमा मात्र आधारित रहेर नभई सबैप्रतिको मानवीय व्यवहारको आधारमा कुनै एक पक्षलाई मात्र क्रुर र अन्यायपूर्ण सजाय नगरी सबै पक्षप्रतिको समभावमा रहेर निको पार्नु पनि सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया हो।

संसारका अन्य स्थानमा भएका हरेक द्वन्द्वहरू जस्तै नेपालमा भएको १० वर्ष लामो द्वन्द्वको क्रममा भएका घटनाहरू र यसको प्रकृया पनि विशिष्ट प्रकृतिको छ। यो ट्याकै कुनै अर्को राष्ट्रको द्वन्द्वसँग मेल

खाँदैन। त्यसैगरी, द्वन्द्वपछिको यसको अवस्था र शान्ति प्रकृया पनि अद्वितीय छ र अरु कुनै राष्ट्रको द्वन्द्व समाधानसँग पनि मेल खाँदैन। त्यसैले नेपालको शान्ति प्रकृया पनि त्यसैगरी विशिष्ट प्रकृतिको हुनसक्दछ। हुन त दोस्रो विश्वयुद्ध पश्चातको न्युरेम्बर्ग ट्राईब्यूनलले जर्मनीले हार व्यहोरेपछि उनीहरूलाई

सजायमुखी प्रक्रिया अपनाएको थियो। तर, सजायले मात्र राष्ट्र-राष्ट्रबीच सौहार्दता कायम हुन सक्दैन र फेरि अर्को विश्वयुद्ध बेहानु परेजस्तै केवल सजाय मात्रले पनि सौहार्दता कायम राख्न र राष्ट्रले समृद्धि हासिल गर्न सक्दैन भन्ने मान्यतालाई आत्मसात गर्दै सत्यको तहसम्म पुग्दै, एक पक्षले माफी माग्ने र अर्को पक्षले माफी दिने प्रकृयाको अवलम्बन दक्षिणी अफ्रिका, चिली र र्वाटेमालामा अपनाइएको छ र पछिल्लो समयमा कोलम्बियाले सत्यको उजागर मार्फत् मेलमिलापको नीति अवलम्बन गरेको छ।

हरेक द्वन्द्व र द्वन्द्वपश्चातको परिस्थिति भिन्नभिन्न हुने भएकोले विगतमा भएका द्वन्द्वका गल्तीहरूलाई आ-आफ्नै

प्रकाश अर्याल

विशिष्टताको आधारमा द्वन्द्वको समाधान गर्नुपर्ने र सोका माध्यमबाट शान्ति पुर्नस्थापना गर्नुपर्ने हुन्छ। शान्ति र पुनर्स्थापनाको आधार सत्य, न्याय, परिपूरण र भविष्यमा पुनः द्वन्द्व नदोहरिने यी चार सिद्धान्तका आधारमा सञ्चालित हुनुपर्दछ। यी सबै प्रक्रियाको एक महत्वपूर्ण हिस्साको रूपमा रहेको राज्यद्वारा अग्रपङ्क्तिमा खटाइएको नेपाल प्रहरीको पनि द्वन्द्व निरूपणका क्रममा यसको पृष्ठभूमिको बारेमा चर्चा गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ।

नेपाल प्रहरीको पृष्ठभूमि

सन् १९१४ मा चन्द्रशमशेरले पुलिस सवाल जारी गर्नु पूर्व गाउँ प्रमुखहरूद्वारा कोतवाल, मिलिसिया, अमिनीका रूपमा प्रहरी राजनीतिक उद्देश्यसाथ परिचालित भएको हुन्थ्यो भने पुलिस सवाल जारी भएपश्चात विरगञ्ज पछि काठमाडौं उपत्यकामा पुलिस गोश्वारा, थाना, चौकीहरूबाट शान्ति सुरक्षा कार्यमा प्रहरीलाई व्यवस्थित परिचालनको केही हदसम्म सुरुआत भए तापनि त्यसबेला राणा शासकको प्रत्यक्ष राजकीय आदेशद्वारा उनीहरूको व्यक्तिगत र राजनीतिक हित अनुसार परिचालन हुने गर्दथ्यो। २००७ सालको राणा शासनको अवसान पश्चात २००८ सालको क्रान्तिमा सहभागी मुक्ति सेनाका पूर्व लडाकु राम दल, तत्कालीन शाही नेपाली सेनाको केही सैनिकहरूका साथै प्रहरी जस्तै कार्यमा खटिएका पूर्व कर्मचारीहरू समावेश गरेर तत्कालीन शाही नेपाली सेनाका जनरललाई प्रहरी महानिरीक्षक नियुक्त गरी प्रहरी प्रधान कार्यालयको स्थापना गरिएको थियो।

२०१२ सालमा भारतीय प्रहरी ऐन

(Indian Police Act, १८६१) मा आधारित भई प्रहरी सुधार आयोगको सुझावमा प्रहरी ऐन, २०१२ लालमोहर लागेसँगै नेपाल प्रहरीले वैधानिकता प्राप्त गर्‍यो। तर, तत्कालीन शाही नेपाली सेनाको पृष्ठभूमि र बेलायती औपनिवेशिककालको इन्डियन पुलिस एक्टको आधारमा बनाइएको प्रहरी रेजिमेन्टल पद्धतिद्वारा निर्देशित हुन गई नागरिकको सेवाभाव भन्दा पनि शासकका आदेश र निर्णय कार्यान्वयन गर्ने विधानबाट प्रभावित हुँदै गयो। यस्तै पृष्ठभूमिमा विभिन्न कालखण्डमा राजनीतिक परिवर्तनलाई प्रहरीले स-सम्मान आत्मसात गर्दै नयाँ शासन र शासकीय पद्धतिमा कार्य गरेता पनि रेजिमेन्टल प्रणाली अनुरूप नयाँ शासकको आदेश र निर्णय कार्यान्वयन गर्ने मानसिकता विद्यमान रहन पुग्यो।

२०१७ सालमा निर्वाचित सरकार भङ्ग भई नेपालको संविधान २०१९ जारी भए पश्चात दलविहिन पञ्चायती व्यवस्थामा पनि नेपाल प्रहरी पञ्चायती शासनको स्थायित्व र सुरक्षा सुनिश्चित गर्न शासक वर्गको निर्देशन पालना गर्न वैधानिक रूपमा बाध्य पारियो। यस अवधिमा प्रत्यक्ष शासन गर्नेको दृष्टिकोणमा नेपाल प्रहरीको मुक्ति सेनाको पृष्ठभूमिका कारण आमनागरिकमा पूर्ण विश्वास प्राप्त गर्न सकेन भने नेपाल प्रहरीको आवश्यक साङ्गठनिक एवम् व्यवसायिकताको विकास र स्तरोन्नति हुन सकेन। नेपाल प्रहरीलाई राजनीतिक असहमति दवाउन, विरोधीहरूको गतिविधिको निगरानी र सूचना सङ्कलन गर्न तथा पक्राउ गर्न प्रयोग गरियो। नेपाल प्रहरी पनि तत्कालीन राजनीतिक पद्धति व्यवस्थाबाट देखाइएको विश्वासको सङ्कटलाई जित्न हद भन्दा बढी विनम्र र आज्ञाकारी संस्थाको

रूपमा लागू-अह्राएको काममा नै केन्द्रीकृत रहने अवस्था थियो।

२०४६ सालको जनआन्दोलनमा नेपाल प्रहरीलाई जनप्रदर्शनकारीहरूलाई नियन्त्रणमा राख्न नेपाल प्रहरीले वैधानिक जिम्मेवारी निर्वाह गर्ने क्रममा भएको बल प्रयोगका कारण पनि नेपाल प्रहरीको व्यापक आलोचना भएको थियो। यी सबै समस्याका बावजूद पनि नेपाल प्रहरीले पुनः परिवर्तनलाई आत्मसात गर्दै नेपालको संविधान, २०४७ जारीसँगै नेपाल प्रहरी सोही अनुरूप रूपान्तरण भएको थियो। प्रजातन्त्रको बहाली पश्चातको निर्वाचित नयाँ सरकारले कुनै अध्ययन र छलफल बेगर ३० वर्षे सेवा अवधिको प्रावधान लागू गरी प्रहरी महानिरीक्षक लगाएत धेरै बरिष्ठ प्रहरी अधिकृतलाई पदमुक्त गरी नेपाल प्रहरीमा गम्भीर राजनीतिक हस्तक्षेपको परम्परा सुरु गयो।

प्रहरी सङ्गठनलाई आमूल सुधार गर्दै लोकतान्त्रिक र जनउत्तरदायी बनाउन उद्देश्यले प्रहरी सुधार सुझाव आयोग गठन गरियो। तर, ती सुझाव आयोगहरूले पेश गरेका प्रतिवेदनहरूले आजसम्म नेपाल सरकारका सम्बन्धित निकायका कार्यालयहरूमा धुलोको पत्र-पत्र मात्र जम्मा गरिरहेका छन्। कार्यान्वयन कुनै पनि सरकारको प्राथमिकतामा परेको छैन। यसप्रकार प्रजातन्त्र बहाली पछि पनि प्रहरी सङ्गठनमा र प्रहरी कार्य गर्न कार्यगत स्वायत्तता र पारदर्शिताको साटो हरेक कार्यमा राजनीतिक हस्तक्षेप कायम रहने मात्र हैन, बरु बढ्दै गयो। प्रहरी महानिरीक्षकलाई हटाइएको अवस्थाले त राजनीतिक वृत्त र प्रहरी सङ्गठनभित्र प्रत्यक्ष राजनीतिक हस्तक्षेपको अवस्था देखा पर्‍यो।

राजनीतिक हस्तक्षेपलाई निम्त्याउने गरी प्रहरी नियमावलीमा गरिएको परिवर्तनले निजामती कर्मचारीहरू मार्फत गरिने हस्तक्षेपको प्रक्रियाको समेत थालनी भयो। यथापि नेपाल प्रहरी हरेक राजनीतिक परिवर्तनलाई आत्मसात गर्दै विभिन्न सङ्क्रमणको घडीमा पनि मुलुकमा शान्ति सुव्यवस्था कायम गर्न एवं विद्यमान कानूनको पालना गर्न-गराउन देखिएको हरेक चुनौतीहरूमा निर्भिककासाथ राज्यले सुम्पिएको जिम्मेवारी पूरा गर्दै आएको छ।

माओवादी विद्रोह र धरातलीय अवस्था

माओवादी विद्रोह नेपालको राजनीतिक, सामाजिक र आर्थिक असमानता, बहिष्करण र आर्थिक समृद्धि गर्ने बाटोमा हुने अवरोध वा अवरोध छ, भन्ने मानसिकताको परिवेशमा सामाजिक एवम् आर्थिक रूपान्तरण र संसाधनको समान वितरण, कम्युनिष्ट राज्यव्यवस्था स्थापना गर्ने दीर्घकालिन रणनीति हो भन्ने प्रचारको साथ सुरु गरिएको थियो। यसका लागि लागू औषध नियन्त्रण ऐनको प्रयोग मार्फत सरकारले आफ्नो आय आर्जनको महत्वपूर्ण स्रोत खोसेको अनुभूति राखेका रोल्पा रुकुम जस्ता विकट र दुर्गम स्थान जहाँ राज्यको सेवा सुलभ रूपमा समेत प्राप्त गर्न नसकेका रुष्ट समुदायको क्षेत्रबाट नेकपा (माओवादी) को नेतृत्वमा हिंसात्मक विद्रोहको सुरुआत गरिएको थियो। अझ, २०४६ को जनआन्दोलन पश्चात नागरिकमा देखाइएको अस्वाभाविक आशा, राज्य संयन्त्रको राजनीतिकरण, राज्य संसाधनमा शासकहरूको एकछत्र नियन्त्रण, सेवामा भ्रष्टाचार, दण्डहीनता, कुशासन र राजनीतिक दलहरूको संवेदनहीनताले

नागरिकमा उत्पन्न भएको निराशा र असन्तुष्टिलाई एकत्रित गर्दै हिंसात्मक विद्रोहमा सङ्गठित गरेको पाइन्छ। २०५२ साल माघ २७ गते तत्कालीन देउवा सरकार सामु ४० बुँदे माग पेश गर्दै निश्चित समय सीमाभित्र ती माग पूरा नभए आन्दोलन गर्ने चेतावनी दिए तापनि समय सीमा नसकिँदै २०४२ सालदेखि तयार गरिएको रणनीतिलाई गोरखा सम्मेलनबाट पारित निर्णय अनुरूप २०५२ साल फागुन १ गते नै रोल्पा, रुकुम, गोर्खा र सिन्धुलीका प्रहरी चौकीहरूमा आक्रमण गरी विद्रोहको सुरुआत गरियो।

सशस्त्र द्वन्द्वमा सरकारको नीति

विगतको खम्पा विद्रोहमा प्रशासन र सेना प्रयोग गरी नियन्त्रणमा लिइएको र अन्य विद्रोहमा समेत सेनाको प्रत्यक्ष वा परोक्ष आवरणमा सहज परिचालन भई नियन्त्रणमा लिइएको तथ्यलाई बिसरेर सरकारको एक आदेशमा बिना कुनै आधुनिक हातहतियार र बन्दोबस्ती बेगर विशिष्टकृत तालिम बिना लामो तयारीसाथ दीर्घकालीन जनयुद्धको रणनीति बमोजिम सशस्त्र माओवादी द्वन्द्वविरुद्ध 'चाउचाउ र चिउरा'को भरमा नेपाल प्रहरीलाई परिचालन गर्ने निर्णय सरकारले लियो। अपराध नियन्त्रण, अपराध अनुसन्धान, विपद् व्यवस्थापन गर्ने कार्यमा समुदायसँग सहकार्य गर्दै शान्ति सुव्यवस्था कायम गर्ने जिम्मेवारी रहेको नेपाल प्रहरीसँग गुरिल्ला शैलीको सशस्त्र विद्रोहको १० वर्ष अगाडिदेखि तयारी गरेको माओवादी विद्रोहलाई नियन्त्रण गर्ने न त कौशल हासिल नै गरेको थियो, न मानव अधिकारका सवालहरू र त्यसका प्रतिपादित सिद्धान्तका बारेमा प्रशिक्षित थियो। नेपाल प्रहरीसँग न आधुनिक हातहतियार, न सूचना सङ्कलनको

विशिष्ट विधि र प्रविधि थियो, न उसँग बन्दोबस्तीका सामानहरूको पर्याप्तता थियो। लामो समयसम्म दरबारको अविश्वास व्यहोरेको संस्था भएकोले विश्वास प्राप्त गर्न पर्याप्त स्रोत व्यवस्थापन नगरी खटाउने प्रहरी संस्कार बसिसकेको नेपाल प्रहरी माओवादीको यो द्वन्द्व नियन्त्रण गर्न पनि त्यही मानसिकतामा सरकारको आदेश बमोजिम परिचालन भयो।

सेना परिचालन गर्न धेरै खर्च लाग्ने र बन्दोबस्तीको खर्चको त्रास एकातिर अर्कोतिर सेना परिचालन गर्न दरबार र सरकारबीचको सहज संवाद र मतैक्यताको अभावमा सरकारलाई प्रहरी परिचालन गर्न यी स्रोत व्यवस्थापनको भ्रूणबाट मुक्ति मिल्यो। विदेशी प्रशिक्षकहरूबाट गुरिल्ला युद्धमा प्रशिक्षित गरिएका माओवादी विद्रोहीहरू विरुद्धको यस द्वन्द्वमा प्रारम्भिक ७ वर्षसम्म प्रहरीलाई उपयुक्त प्रशिक्षण र हातहतियारका अलावा, असवाव र बन्दोबस्ती बिना परिचालन गर्दा आंशिक रूपमा सफल भएता पनि समग्र रूपमा द्वन्द्व नियन्त्रण कार्य प्रभावकारी हुन नसकेपछि अर्धसैनिक सशस्त्र प्रहरी बलको स्थापना गरियो। तर, स्थापनाको लगभग दुई वर्षसम्म सशस्त्र प्रहरी बल थप प्रशिक्षणमै व्यस्त रह्यो। तत्पश्चात पनि विद्रोही माओवादीका गतिविधिहरूमा आक्रमण र हिंसा बढ्दो रूपमा देखिए पछि २०५८ सालमा देशमा आपतकालीन स्थितीको घोषणा र विद्रोहीहरूलाई आतंकवादीको रूपमा सूचीकृत गरियो भने सेना परिचालन गरियो। सेना परिचालन पश्चात एकीकृत कमाण्ड अन्तर्गत नेपाली सेनाको कमाण्डमा नेपाल प्रहरी र सरकारका अन्य सुरक्षा फौजको संयुक्त परिचालन र कारवाही चलाउने नीति अवलम्बन गरिएको

थियो। यसैबीचमा देशमा आतङ्ककारी तथा विध्वंसात्मक कार्य नियन्त्रण अध्यादेश जारी भयो भने सोही बमोजिम सुरक्षा फौज परिचालित भए।

राजनीतिका अस्थिरताका कारण परिवर्तन हुने सरकार समस्या पहिचान गर्न र विश्लेषण गर्न असफल रह्यो। एकातिर सत्ता दम्भमा विद्रोहीलाई न्यून आकलन गर्ने प्रवृत्ति, र विद्रोहीको तयारी तथा उनीहरूको शक्ति-क्षमताको बारेमा सूचना स्वीकार नगर्ने र राष्ट्रिय शक्तिका अवयवहरूलाई प्रभावकारी ढङ्गले प्रयोग गर्न एउटा समन्वयकारी राष्ट्रिय नीति बनाउन असफल थियो भने अर्कोतिर सबै राजनीतिक पार्टीहरू र दरबार समेत, माओवादी विद्रोहीहरूले आफू बाहेकको दलको शक्तिलाई क्षीण गरेमा हाम्रो अवस्था राम्रो हुन्छ, भन्ने दाउमा आ-आपनै रणनीतिमा माओवादी विद्रोही नेताहरूसँग सम्बन्ध स्थापित गर्ने र उपयोग गर्ने नीतिमा लागेका थिए। त्यसैले सरकारमा भएका पार्टीहरू एक सुसङ्गत सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक सहभागिताको रणनीति बिना नै केवल सैन्य उपायहरूमा निर्भर रहेका थिए। दरबारका अलावा अन्य राजनीतिक दलहरू हिंसात्मक द्वन्द्वको नियन्त्रणमा लाग्नु भन्दा अरुको शक्ति क्षीण भइसकेपछि मात्र नेपाली सेना मार्फत सशस्त्र द्वन्द्व नियन्त्रण गर्न सकेमा नागरिकहरूलाई हामी मात्र सक्षम छौं भन्ने तथ्य स्थापित गर्ने स्वार्थमा सेना परिचालन गर्ने आकलन गरेर बसेको थियो।

यसरी लगभग सुरुवातका वर्षदेखि २०५८ सालको सेना परिचालन गर्ने निर्णय नहुँदासम्म नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल, राष्ट्रिय अनुसन्धान विभागहरू प्रत्यक्ष रूपमा हिंसात्मक द्वन्द्वको नियन्त्रणमा खटिएका थिए।

माओवादीले सेनाको दाङ्गस्थित घोराली ब्यारेकमा आक्रमण गरी ठूलो मात्रामा हातहतियार गोलीगुठा असवावका सामग्रीहरू लुटेपछि र दरबार हत्याकाण्डपछि राजकीय जिम्मेवारीमा आइसकेपछि राजा ज्ञानेन्द्रले २०५८ मा सेना परिचालन गर्ने निर्णय गरे पश्चात सेना परिचालन भयो। यसैगरी एकीकृत सुरक्षा योजना लागु गरी सबै सुरक्षा निकायहरू नेपाली सेनाको एकीकृत कमाण्डमा हिंसात्मक द्वन्द्व नियन्त्रणमा परिचालित भयो। यो अवस्थामा आउँदासम्म माओवादी लडाकुहरूले ठूला र आधुनिक हातहतियारहरूले सुरक्षा निकायलाई आक्रमण गर्न थालिसकेका थिए।

तत्कालीन श्री ५ को सरकारले माओवादीको हिंसात्मक विद्रोहलाई समाजमा अन्तरनिहित समस्याको आधारमा राजनीतिक रूपमा विकसित भएको र त्यसलाई आर्थिक विकास, जिवनयापनको व्यवस्थापन, समाज रूपान्तरणको आवश्यकता र सहभागिता मूलक रूपमा जिवनस्तरको सुधारको रूपमा सम्बोधित गर्नुको साटो विशुद्ध फौजी रणनीतिबाट मात्र नियन्त्रण गर्ने नीति अवलम्बन गरेको थियो। सोही अनुरूप नै केन्द्रीय, क्षेत्रीय, अचल र जिल्लागत सुरक्षा समितिहरूको निर्णयहरूको आधारमा प्रहरी संरचनामा माथिल्लो इकाइबाट तल्लो इकाइहरूमा आदेश प्रेषित हुने गर्दथे। यी सुरक्षा समितिको नेतृत्व गृह प्रशासनका अधिकारीहरूबाट र कार्यनीतिक नेतृत्व नेपाली सेनाका उच्च पदस्थ अधिकृतहरूबाट गरिने गरिन्थ्यो। एकीकृत आधारमा सूचनाहरू प्रवाहित हुने र नेतृत्व तहबाट नै रणनीति तयार भई सो अनुरूप पर्ने कार्यक्षेत्रमा गतिविधिहरू निर्देशित हुने गर्दथ्यो। राष्ट्रिय सुरक्षा परिषदकै नीति

बमोजिम नेपाली सेनाको विभिन्न तहगत इकाइहरूमा संयुक्त अप्रेशन समन्वय इकाइको व्यवस्था थियो र केन्द्रदेखि तलसम्म कार्यगत र रणनीतिक सूचना सङ्कलन, मूल्याङ्कन र सश्लेषण गरी सामूहिक रणनीतिहरू तयार गरिन्थ्यो।

नेपाल प्रहरी धेरै भौगोलिक क्षेत्र हेर्ने गरी सानो सङ्ख्या (४/५) जना विशेषतः लाठी र अन्य सीमित पुराना हतियार, स्रोत र साधनहरू सहित दुर्गम इलाकामा खटिएका प्रहरी चौकीहरूमाथि माओवादीबाट अत्यन्त हिंसात्मक ढङ्गले आक्रमण हुन थालेपछि पहिलो चरणमा थप जनशक्तिसहित ती चौकीहरूलाई कायम राखेरै नागरिकलाई सेवा प्रदान गर्ने लक्ष्य राखी जनशक्ति १० जनासम्म पुग्यो। तर, अन्य असवाव र बन्दोबस्तीको अभावमा आवश्यक सूचना संयन्त्रको विकास हुन सकेन र माओवादीहरूले यस्ता स-साना र दूरदराजमा रहेका चौकी/इप्रकालाई लक्षित गर्दै रातमा ठूलो सङ्ख्यामा आक्रमण गर्ने र ८/१० जनाकै सङ्ख्याको चौकीहरूमा रहेका प्रहरी कर्मचारीहरूको हत्या गरी त्यहाँ रहेका केही हतियारहरू समेत लुटी आफ्नो दस्तालाई मजबुत बनाउँदै लगे। यसैगरी, बिदामा जान लागेका, ड्युटीमा नरहेका अधिकृत तथा जवानहरूलाई धराप राखी विष्फोटन गराई मार्नेदेखि बाटो गौडामा छेकी प्रहरी हो भनी पहिचान गरेपश्चात अपहरण गरी मार्नेसम्मका घटनाहरू बढ्न थाले। स-साना पोष्टहरूमा कमजोर सुरक्षा र बन्दोबस्ती अभावका साथै रातको समयमा हिंसात्मक आक्रमण हुँदा तत्काल थप मद्दत प्राप्तीको अभावले त्यसरी खटिएका प्रहरी कर्मचारीहरूको मानसिकता नै कमजोर हुन पुगेको थियो।

बन्दोबस्तीको अभाव, आवश्यकता पर्दा अर्को इकाइ वा केन्द्रबाट थप मद्दत प्राप्त हुन्छ भन्ने भरोसा नहुँदा खटिएको पोष्ट छोडेर भाग्नेदेखि अनुशासनहीनता र अवज्ञाको वातावरण विकसित भएको थियो। लामो अवधिसम्म दूरदराजको पोष्टमा खटिँदा घरपरिवारसँग समचार सम्पर्कविहीन हुँदाको अवस्थामा उनीहरूको आत्मबलमा समेत हास आउने र हरेक रात माओवादीको हिंसात्मक आक्रमणमा ज्यान जाने जोखिम, कमजोर बन्दोबस्ती तथा कष्टकर अवस्थामा जीवन धान्नुपर्ने र घर भएको जिल्लामा बालबच्चालाई अपहरण गर्ने, घर परिवारलाई मार्ने धम्की र खटिएको ठाउँमा रातमा तत्काल मद्दत पाउन नसक्ने अवस्थाले सुरक्षा फौज विशेषतः नेपाल प्रहरीका कर्मचारीहरू अत्यन्त मानसिक तनावमा थिए। अन्य कुनै पोष्टको आक्रमणको त्रास देखेका प्रहरी कर्मचारीहरू पोष्ट ट्राउमेटिक स्ट्रेट डिसअर्डर (PTSD) को चपेटामा परेका थिए। बिदामा घर आएका प्रहरीलाई अपहरण गर्ने, हत्या गर्ने, परिवारका सदस्यलाई अपहरण गर्ने, हत्या गर्ने, अङ्गभङ्ग गर्ने कुटपिट, डर, धम्की दिनेदेखि एकमात्र जीविकोपार्जनको रूपमा रहेको प्रहरी सेवाबाट राजीनामा गर्न घरपरिवारहरूमा लेखेको दबाव पूर्ण चिन्ती प्राप्त हुँदा घर परिवारसमेत सन्त्रासको वातावरण थियो भने सुरक्षाका लागि विस्थापित हुनु परेको थियो।

यसका अलावा सरकारबाट माओवादी नेताहरूको टाउकाको मूल्य तोक्ने र जिउँदो वा मुर्दा ल्याउनेलाई पुरस्कारको घोषणा सञ्चार माध्यमहरूबाट भइसकेपछि दुवैतर्फ (सुरक्षा फौज र माओवादीहरू) बाट धेरै सङ्ख्यामा हताहत हुनेको सङ्ख्यामा वृद्धि सरकारको रणनीतिक निर्णयको उपज

मान्नुपर्ने हुन्छ। २०५६ सालको आम निर्वाचनमा निर्वाचन सुरक्षाको लागि दूरदराजमा रहेको प्रहरी चौकीहरू अन्य स्थानमा थप सुरक्षाको लागि केही जनशक्ति स्थानान्तरण हुनासाथ ती प्रहरी चौकीहरूमा माओवादीहरूले हिंसात्मक आक्रमकको बढोत्तरी गरेपश्चात रातको समयमा चौकी/इप्रकाहरूले आफ्नो इकाई खाली गरी अन्यत्र जाने र बिहान मात्रै फर्किनुपर्ने स्थितिले आम नागरिकहरूमा समेत असुरक्षाको अनुभूति बढ्न थाल्यो। यसले आम नागरिकमा नकरात्मक प्रभाव पर्न थाल्यो र यो अवस्था एकीकृत सुरक्षा फौजको कार्यकालसम्मै र द्वन्द्वको समाप्तीसम्म नै कायम रहेको थियो।

सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियाको अवतरण

नेपाल प्रहरीले द्वन्द्वमा देशका सुरक्षा संयन्त्रहरू मध्ये सबैभन्दा बढी क्षति व्यहोरेको छ। दश वर्ष लामो सशस्त्र द्वन्द्वकालमा कुल १ हजार ४ सय ८६ जना प्रहरीहरूले शहादत प्राप्त गरेका छन् भने १५ जना जना प्रहरीहरू हालसम्म बेपत्ता रहेका छन्। २ हजार ३ सय ९७ जना प्रहरीहरू घाइते भएकोमा १ हजार ४ सय ४८ जना अपाङ्गताको जीवन बाँच्न बाध्य छन्।

सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियामा द्वन्द्वकालमा राज्य, विभिन्न राजनीतिक दलहरू र दरवार स्वयम्को सहमति एवं सक्रिय सहभागितामा रणनीति तयार गर्ने र सोका आधारमा सुरक्षा निकायहरू परिचालन भएको कारण सो कारण सृजित यथार्थलाई आत्मसाथ गर्नुपर्ने देखिन्छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया राजनीतिक सहमतिमा सञ्चालन र सम्पन्न हुने प्रकृया भएकाले यसमा पूर्णता प्राप्त गर्न यसमा सबै पक्षको

सहभागिता जरुरी हुन्छ।

त्यसैगरी, सत्यको उजागर र न्याय पश्चात परिपूरणको मामला पनि प्रहरी पक्षमा शहादत प्राप्त गरेका, अपहरणमा परेका, अपाङ्गता भएका, र बाध्यतावश विस्थापित भएका पीडित तथा उनीहरूका परिवारहरूले राज्यको एकद्वार प्रणालीबाट एकरूपता र समताको सिद्धान्तका आधारमा राज्यबाट परिपूरण प्राप्त गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यता रहेको छ। जुन, लोकरिड्याईका लागि वितरण गर्ने अवस्था भयो भने सुरक्षा निकायका पीडित परिवारहरूलाई पाखा पार्ने सम्भावना हुनेछ। तसर्थ परिपूरण राज्यको एकद्वार प्रणालीबाट समभावका आधारमा प्रदान गर्नु उपयुक्त हुनेछ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियाको अर्को महत्वपूर्ण पक्ष द्वन्द्वको अवस्था पुनः नदोहोरियास् भन्ने हो। भोलिका दिनमा राष्ट्रमा यस्तो विद्रोह हुनसक्ने सम्भावना भएमा हिजोको अवस्था नहोस् र सुरक्षा निकायको प्रतिक्रिया कुनै आवेगमा वा अति उत्साहमा नभई विशुद्ध व्यवसायिकतामा आधारित होस् भन्नाका खातिर सुरक्षा विशेषतः प्रहरीका कमी कमजोरी तथा सबल पक्षको विश्लेषण गरि संस्थागत सुधारको आवश्यकता पर्दछ। हुनत, नेपाल प्रहरीले राष्ट्रमा शान्ति सुरक्षा बहाल गर्न जुन भूमिका निर्वाह गरेको छ, त्यो उदाहरणीय छ। तथापि नेपाल प्रहरीको कानुनी परिवेश, प्रशिक्षणका साथै प्रहरीको कार्यशैली एवं विगतको रेजिमेन्टल संरचनालाई समेत परिवर्तन गरी नेपाल प्रहरीको समुचित सैद्धान्तिक परिवर्तनको अवस्थालाई अङ्गीकार गर्नुपर्नेछ। नेपाल प्रहरीले अबका दिनमा पुरातन सुरक्षा सोचभन्दा माथि उठेर मानव सुरक्षाको महत्त्वलाई प्राथमिकताको साथ आत्मसात गर्दै अगाडि बढ्नुपर्ने हुन्छ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियालाई नेतृत्व गर्ने व्यक्ति कुनै अमुक पार्टी वा पार्टीहरूको कार्यकर्ता नभई दक्षिण अफ्रिका तथा कोलम्बियामाजस्तो नेपाली समाजमा स्वीकार्य उच्च व्यक्तित्व हुन जरुरी छ। सुरक्षा निकायलाई मात्र पीडकको रूपमा चित्रित गर्ने गरी राष्ट्रिय र साङ्गठनिक जवाफदेहिताको पक्षलाई वेवास्ता गरी व्यक्तिगत जवाफदेहिताको पक्षलाई मात्र बढावा दिइनु हुँदैन। आफूलाई राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय शान्तिका पहरदार पुष्टि गर्नका लागि मात्र हामीले कारवाही गर्थ्यौं भन्ने मानसिकताबाट ग्रसित भई राजनीतिक सहमति र सौदावाजीमा सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियालाई अगाडि बढाउने हो भने सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको आधारभूत तथ्यको उपहास हुन जान्छ। भोलिका दिनमा सुरक्षा निकायमा कुनै पनि द्वन्द्वमा उदासिनता र आफैँ अर्को द्वन्द्व निम्त्याउने वातावरण सिर्जना गर्ने खतरा रहन्छ। सुरक्षा निकायका व्यक्तिहरू त्यसबखत राज्यको निर्देशनमा आफ्नो ज्यान उत्सर्ग गर्नेसम्मको अवस्थामा समेत राष्ट्र, नागरिक र तत्कालिन श्री ५ को सरकारको निर्देशनमा द्वन्द्वरत माओवादीहरू भन्दा न्यून क्षमताको हतियार लिएर खटिएको अवस्थालाई मध्यनजर गर्दै सत्य निरूपण, न्याय र परिपूरणको व्यवस्था गरिनुपर्दछ। द्वन्द्वमा यस्ता अनपेक्षित कारवाही र प्रति-कारवाही आग्रह-पूर्वाग्रहमा नभई व्यवसायिकतामा आधारित कार्य-प्रतिकार्य होस् भन्नेतर्फ समेत ध्यान पुऱ्याउनु राष्ट्रहितमा हुनेछ।

हिंसात्मक द्वन्द्व नेपाली सन्दर्भमा कुनै जित वा हार बिना वार्ताबाट समाधानमा आएको छ। धेरैले ज्यान गुमाए, धेरैको जीविकोपार्जनमा समस्या आयो, धेरै

मानिसहरू विस्थापित भए र स्थायी रूपमा मनोवैज्ञानिक घाउको साथ बाँच्न बाध्य हुनु परेको छ। यो अवस्था पुनः कसैले व्यहोर्नु नपरोस् भन्ने आम मान्यता रहेको छ। संक्षेपमा द्वन्द्व एक राष्ट्रिय त्रासदी थियो जसले सबैलाई असर गरेको छ। यसमा कुनै शंका छैन। सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियालाई बदलाको औजारको रूपमा प्रयोग गर्नुको सट्टा हामी सबैलाई एकजुट गर्ने माध्यमको रूपमा लिनुपर्छ।

अन्त्यमा नेपालले यसअघि नै सहअस्तित्वको सिद्धान्तलाई स्वीकार गरी स्थानीय र राष्ट्रियस्तरमा मेलमिलापको उत्कृष्ट नमूना प्रदर्शन गरिसकेको छ। हाम्रो समाज द्वन्द्वप्रति समेत असाधारण उदारता, सौहार्दता देखाउँदै उनीहरूमाथि सम्मान गरेर अघि बढेको छ। यस परिप्रेक्ष्यमा, मेलमिलाप र दिगो शान्तिका माध्यमबाट राष्ट्रिय समृद्धिको उज्वल भविष्यतर्फ अघि बढ्नको लागि मार्ग सुनिश्चित गर्न सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियालाई प्रयोग गर्नुपर्दछ। नेपालको शान्ति प्रक्रियाको आफ्नै विशेषता छ र नेपाली समाज र यसको परिस्थितिजन्य मापदण्डहरू मौलिक भएकोले सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियालाई पनि नेपाली सन्दर्भ र परिप्रेक्ष्यमा आत्मसात गर्नुपर्दछ। यसलाई अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वको परिधिभित्र र बाह्य प्रभावहरूबाट मुक्त रहेर सञ्चालन गर्न सकेमा देशमा द्वन्द्व समाधान पश्चातको शान्ति स्थापना, न्यायको सुनिश्चितता, आपसी सहिष्णुता र मेलमिलाप प्रकृत्या विश्वमा अनुकरणीय उदाहरण बन्नछ।

(लेखक : नेपाल प्रहरीका पूर्व प्रहरी महानिरीक्षक हुनुहुन्छ।)

नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकाको प्रयोग

नेपालका पूर्व बालसेनाहरू कङ्गो वा युगाण्डाको जस्तो आइसीसीमा मुद्दा लगेर वा सिरियालिओनको जस्तो स्पेसल ट्रिबुनल कोर्ट गठन भन्दा पनि घरेलु कानून अनुसार भविष्यमा कसैले पनि बालबालिका दुरुपयोग गर्न नसक्ने खालको कानून बनाउन र युद्धमा प्रयोग भएका पूर्व बालसेनाहरूको कानुनी रूपमै न्याय पाउने अवस्थाको प्रतीक्षामा छन्।

आन्तरिक तथा बाह्य लडाइँका क्रममा विश्वभर नै राज्य तथा विद्रोही पक्ष, अन्य हतियारधारी समूह, सशस्त्र समूहले बालबालिकालाई बालसेनाको रूपमा प्रयोग गर्दै आएका विभिन्न दृष्टान्तहरू छन्। संयुक्त राष्ट्रसङ्घ र युनिसेफका अनुसार दक्षिण सुडान, मध्य अफ्रिकी गणतन्त्र, प्रजातान्त्रिक गणतन्त्र कङ्गो, सोमालिया, नाइजेरिया, माली, चाड, सुडान, बुर्किनाफासो, नाइजर, क्यामरून, मोजाम्बिक, सिरिया, यमन, इराक, लिबिया, म्यानमार (बर्मा), अफगानिस्तान, फिलिपिन्स, कोलम्बिया, भेनेजुएला, लेबनान, प्यालेस्टिनी क्षेत्रहरू, भारत (उत्तर पूर्व भारत), श्रीलङ्कालगायतका देशहरूमा बालबालिकालाई बालबालिकाहरूलाई बालसेनाको रूपमा अहिले पनि दुरुपयोग गरिएको देखिन्छ। रिपोर्ट अनुसार ४ करोड २० लाख बालबालिकाहरू उक्त प्रभावित क्षेत्रभित्र रहेको देखिन्छ। बालबालिकाहरू द्वन्द्वग्रस्त क्षेत्रहरूमा विवादित क्षेत्रहरूमा

मानसिक तनाव, स्वास्थ्य, शिक्षा र अन्य सामान्य किसिमका आवश्यकताबाट पनि वञ्चित हुन पुगेका छन्।

एक करोडभन्दा बढी बालबालिकाहरू द्वन्द्वबाट प्रत्यक्ष प्रभावित भएका छन्। कसैले मृत्युवरण गरेका छन्।

लेनिन विष्ट

कोही घाइते भएका छन्। कोही अपहरणमा परेका छन्। कोही बेपत्ता पारिएका छन्। कसैको अपहरण गरिएको छ। कतिपय अपाङ्गता भएका छन्। त्यसैगरी अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित हुने बालबालिकाको सङ्ख्या निकै छ। कसैका परिवारका सदस्यको मृत्यु भएको छ।

कति विस्थापित हुन पुगेका छन्। मानसिक तनाव त त्यस्ता क्षेत्रका सबैजसो बालबालिकालाई हुने नै भयो। सन् २००६ देखि सन् २०२४ सम्मको तथ्याङ्क हेर्ने हो भने पनि लाखौँ बालबालिकाहरूलाई बालसेनाको रूपमा विश्वका द्वन्द्वग्रस्त क्षेत्रहरूमा प्रयोग गरिएको छ। संयुक्त राष्ट्र सङ्घ र युनिसेफका अनुसार अनुमानित २

लाख ५० हजारदेखि ३ लाख बालबालिका अहिले पनि बालासेनाको रूपमा द्वन्द्वका गतिविधिमा प्रत्यक्ष संलग्न रहेका छन्। बालबालिकाहरूलाई कम्ब्याटेण्ट स्पाइसी, म्यासेन्जर, कक, भरियाहरू र यौनशोषणको रूपमा प्रयोग गरेको पाइन्छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घ र स्थानीय सङ्घसंस्थाहरूले २३ देखि २५ देशहरूमा स्थलगत अध्ययन गरेर बनाएको दस्तावेज अनुसार अहिले पनि त्यस्ता क्रियाकलापमा बालबालिकाको प्रत्यक्ष संलग्नता देखिन्छ। मुख्य गरी यी देशहरूमा प्रयोग भइरहेको द्वन्द्वमा बालबालिकालाई बालसेनाको रूपमा लडाकु, सुराकी, सूचनाबाहक, भरिया, भान्से तथा यौन प्रयोजन र अन्य भूमिकामा दुवै पक्षले प्रयोग गरेको पाइन्छ।

अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सङ्घसंस्थाहरूको पहलमा आइसीसीमा धेरै देशहरूको मुद्दा दर्ता भएको छ। कङ्गोमा बालसेना प्रयोगको विषयमा युद्ध अपराध गरेको पुष्टि भएपश्चात थोमस लुबङ्ग दयिलोलाई सन् २०१२ मा १४ वर्ष कैद सजाय फैसला भएको छ। उनी आइसीसीबाट

युद्ध अपराध, बालसेनाको दुरुपयोग गर्ने दोषी ठहर्‍याइएका विश्वकै पहिलो व्यक्ति हुन्। सो समयमा अदालतले पीडितहरूलाई परिपुरण र क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने आदेश पनि दिएको थियो। त्यस्तै युगाण्डाका ओ वेनलाई युद्ध अपराध, मानवता विरुद्धको अपराध तथा बालासेनाको प्रयोग गरेको पुष्टि भए पश्चात सन् २०२१ मा २५ वर्षको जेल सजाय सुनाएको छ। सियरालिओनले स्पेसल कोर्ट फर सियरालिओन गठन गरी Trial of Revolutionary United Front (RUF) Leaders हरूलाई बालसेनाको भर्ती गरी दुरुपयोग गरेकोमा २५ देखि ५० वर्षसम्म कैद गरिएको थियो। त्यस्तै सियरालिओनकै चार्ल्स तय्लोरको मुद्दामा बालसेना प्रयोगको पुष्टि भएपछि सन् २०१२ मा उनलाई ५० वर्ष कैद गरिएको थियो।

नेपालमा विसं २०५२ फागुन १ बाट सुरु भएको सशस्त्र द्वन्द्वमा पनि १० औं हजार बालबालिकाहरू यो वा त्यो बहानामा प्रयोग भएको प्रमाणहरू विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ संस्थाहरूले प्रतिवेदनहरूमा उल्लेख गरेका छन्। संयुक्त

फोटो : साङ्केतिक तस्वीर

नेपालको सशस्त्र द्वन्द्व २०५२-२०६३

- १ सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूका सम्भनामा २०७१ भदौ १४ गते आयोजित दीप प्रज्वलन
- २ चितवनको माडी क्षेत्र अन्तर्गत बाँदरमुढे खोलामा २०६२ जेठ २३ गते माओवादीद्वारा यात्रुवाहक बसमा विद्यतीय धराप विस्फोट गराउँदा भएको क्षति
- ३ सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूका सम्भनामा २०७१ भदौ १४ गते आयोजित दीप प्रज्वलन
- ४/५ दाङको लमहीस्थित इलाका प्रहरी कार्यालयमा माओवादीको बम विस्फोटबाट भएको क्षति, २०५९ असार १५ गते/दाङ जिल्ला लमहीमा सुरक्षाकर्मीले बनाएको बड्कर
- ६ म्याग्दी जिल्लाको सदरमुकाममा तत्कालीन शाही नेपाली सेना र माओवादीबीच २०६० चैत १७ गते भएको भिडन्तका क्रममा बिजुलीको पोलमा लागेको गोली
- ७ डोटी जिल्ला शारदा उच्च मावि मुडभारामा २०६० असोज २६ गते भएको घटना अनुगमनका क्रममा स्थानीयसँग कुराकानी गर्दै मानव अधिकारकर्मी
- ८ सशस्त्र द्वन्द्वका काठमाडौंमा विस्थापित भएकाहरू
- ९ सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा जुम्ला र मुगुबाट विस्थापित भएकाहरूलाई आफ्नै घर फर्काउने कार्यक्रम अनुसार २०६२ जेठ ८ गते सुर्खेतमा आयोजित विदाई समारोहमा मन्त्रव्य राख्दै इन्सेकका महासचिव कुन्दन अयाँल
- १० सुर्खेतमा विस्थापित भएर बसेका जुम्लाबासीहरू आफ्नो घर फर्कंदै
- ११ मुगुका विस्थापितहरू घर फर्कंदै ताला फोर्दै
- १२ कृष्णप्रसाद अधिकारीको १३ औं स्मृति दिवसको अवसरमा २०७४ जेठ २४ गते आयोजित कार्यक्रममा इन्सेकका अध्यक्ष सबोधराज प्याकुर्ले र अन्य मानव अधिकारकर्मी
- १३ इन्सेकको आयोजनामा २०७४ चैत १० गते सामाजिक पुनर्मिलन समारोहमा आन्तरिक विस्थापितहरूको घर फिर्ता कार्यक्रम
- १४ ललितपुरको हरिहर भवनमा द्वन्द्वपीडित परिवारद्वारा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको कार्यालय अगाडि प्रदर्शन तथा धर्ना कार्यक्रम १० डिसेम्बर २००५
- १५ सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा बेपत्ता पारिएकाहरूको फोटोसहितको नामावली

राष्ट्र सङ्घ तथा अनमिनको हतियार तथा सेना प्रमाणीकरणको बेलामा २०६३ र २०६५ सालमा गरिएको दुवै प्रमाणिकरणबाट २ हजार ९ सय ७३ जना बालसेना रहेको कुरा प्रमाणित भइसकेको छ। गोरखा जिल्लाको पन्हुङ गाविस-२ स्थित ब्रम्हाचारिनी निमाविको कक्षा ४ मा अध्ययनरत १० वर्षीय दिलबहादुर रम्तेलको २०५२ फागुन १४ गते प्रहरीले गोली प्रहार गरी हत्या गरेको र १० वर्षीय रामप्रसाद भट्ट त्यही स्थानमा गोली लागेर घाइते भएका थिए। (अहिले रामप्रसाद भट्ट सामान्य काम गरी जीवनयापन गरिरहेका छन्)।

दिलबहादुर रम्तेललाई नेकपा माओवादीले पहिलो शहीद घोषणा गरेको र राज्यले माओवादीको नाममा पहिलो निशाना बालबालिका बनाएको यो तथ्यले पनि देखाउँछ। यसबाट पनि राज्य र माओवादीको चपेटामा बालबालिका सुरुदेखि नै थिए भन्ने पुष्टि गर्दछ। इन्सेक तथा मानव अधिकार आयोगको रिपोर्ट तथा अन्य सङ्घ संस्थाको रिपोर्ट हेर्ने हो भने ३ हजार भन्दा बढी बालबालिका राज्य तथा विद्रोही पक्षले सञ्चालन गरेको आन्दोलनको मारमा परी यो संसार छोड्न बाध्य भएका थिए। नेपाल सरकार र संयुक्त राष्ट्रसङ्घ मिसन इन नेपालले संयुक्त रूपमा हतियार तथा सेना व्यवस्थापन गर्ने शान्ति प्रक्रियालाई निष्कर्षमा पुऱ्याउन भन्दै कार्य थालनी पनि गरेको थियो। जसमा दुई चरणको प्रमाणीकरणमा माओवादी क्यान्टोन्मेण्टबाट २ हजार ९ सय ७३ जना बालबालिका रहेको भनी प्रमाणीकरण र प्रतिवेदन पनि बुझाइ सकेका छन्।

नेपाल सरकारले पनि तत्कालीन समयमा दीर्घकालीन व्यवस्थापनको जिम्मा लिएको थियो भने माओवादी नेता तथा कमाण्डरहरूले प्रमाणित बाल सेनाहरूलाई एउटा गेटबाट निकाले पनि अर्को गेटबाट छिराएर राष्ट्रिय सेना बनाउने भन्दै भुक्त्याएर घर पठाउने काम भयो। नेपाल सरकार र तत्कालीन विद्रोही पक्ष नेकपा माओवादीका नेताहरूले त्यसपछि पूर्ण रूपमा बेवास्ता गर्ने काम अहिलेसम्म जारी राखेका छन्। त्यसैको परिणाम नेपालमा बाल सेना प्रयोगको तथ्यसहित पूर्व बाल सेनाहरूले २०८० जेठ १२ गते सर्वोच्च अदालतमा आफ्नो न्याय र भविष्यमा कुनै पनि दल तथा विद्रोही पक्षले बालबालिकाको दुरूपयोग गर्न नसकोस् भनी मुद्दा दर्ता गरे।

नेपाल सरकारले पीडितहरूको न्यायका लागि भनी सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग बनाएको छ। त्यसमा पनि पूर्व बालसेनाहरूको तर्फबाट २०७३ वैशाख ७ गते उजुरी दर्ता गरिएको थियो। तर, २०८० जेठ २५ गतेसम्म पनि आयोगले पूर्व बालसेनाहरूको उजुरीमा कुनै प्रयास नगरी थन्क्याएर राखिएको छ भनी लिखित जानकारी गराएको थियो। नेपाल सरकारले भुठो दायित्व वहन गरिसकेपछि बालसेना प्रमाणित गर्ने अनमिनको प्राथमिकतामा पनि परिवर्तन आयो। उनीहरूको ध्यान अन्य द्वन्द्वग्रस्त क्षेत्रहरूमा पर्न गयो।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घ जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूलाई लागेको थियो नेपालबाट पूर्व बालसेनाहरूको समस्या समाधान भइसकेको छ। तर, केही पूर्व बालसेनाहरूले निरन्तर रूपमा २०६८ सालदेखि शान्तिपूर्ण तरिकाले पैरवी गर्न

थालेपछि संयुक्त राष्ट्र सङ्घलगायत अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको पनि चासोको विषय बनेको छ। सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगमा बालसेनाको विषय समेट्नु पर्छ भन्ने मान्यता नेपाल सरकार तथा केही राजनीतिक दलहरूमा देखिन थालेको छ। तर, उनीहरू कुनै पनि हालतमा पूर्व बालसेनाको पहिचान भने खुलाउने पक्षमा छैनन्।

नेपालको संविधानको भाग ३ ले मौलिक हक र कर्तव्यलाई सुनिश्चित गरेको छ। संविधानको धारा ३९ मा बालबालिकाको हक निर्धारण गरिएको छ। जस अन्तर्गत पूर्व बालसेनाहरूको उपधारा २,३,५,६,७,८,९ को विद्रोही पक्षले र राज्यपक्षबाट पूर्ण रूपमा हनन् भएको पाइन्छ भने उपधारा ६ मा कुनै पनि बालबालिकालाई सेना, प्रहरी वा सशस्त्र समूहमा भर्ना वा प्रयोग गर्न वा सांस्कृतिक वा धार्मिक प्रचलनका नाममा कुनै पनि माध्यम वा प्रकारले दुर्व्यवहार, उपेक्षा वा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य वा अन्य कुनै प्रकारको शोषण गर्न वा अनुचित कार्य गर्न पाइने छैन भन्ने व्यवस्था छ।

नेपालको संविधान भाग ३ को धारा ३९ को उपधारा ६ अन्तर्गत यस्तो गतिविधिलाई मानवता विरोधि अपराध, युद्ध अपराध नै मानेर कानुनी उपचार दिलाइने छ भनी कानुन नै स्पष्ट बनाउनु पर्ने हुन्छ अन्यथा पाइने छैन मात्र लेखिएको कारण भविष्यमा पनि कसैलाई जबाफदेही बनाउन सकिने अवस्था नहुन सक्दछ।

रोम विधानको पक्ष नबन्दैमा संयुक्त राष्ट्र सङ्घको सुरक्षा परिषदलाई बडापत्रको परिच्छेद ७ अन्तर्गत अदालतबाट मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजनको सिफारिस गर्नबाट रोक्न मिल्दैन/सक्दैन। सुरक्षा

परिषदले लिबियाको सन्दर्भमा गरेको सिफारिसले पनि सो कुरा स्पष्ट पारेको छ। रोम विधानको धारा ५ मा अदालतको क्षेत्राधिकारभित्र जातिहत्या, मानवता विरुद्धको अपराध, युद्ध अपराध पर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ। धारा ८ मा युद्ध अपराधको परिभाषा अनुसार सन् १९४९ को जेनेभा महासन्धि अन्तर्गत संरक्षित व्यक्ति वा सम्पति विरुद्धको निश्चित योजना वा नीतिअन्तर्गत व्यापक रूपमा गरिएको अपराधहरू त्यसैगरी अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्वमा लागु हुने कानुन र प्रथाहरूको उल्लङ्घन गरी गरिएका कार्यहरू र अन्तर्राष्ट्रिय चरित्र नभएका सशस्त्र द्वन्द्वका चार ओटा महासन्धिको साभ्ना धारा ३ को गम्भीर उल्लङ्घन गरी गरिएका अपराधहरू पर्ने कुराहरू उल्लेख गरिएको छ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घले द्वन्द्वग्रस्त देशहरूमा गरेको मध्यस्ततामा भएको प्रमाणित बालसेना अव्यवस्थापन तथा समस्याको निरूपण नगरी गएको र ध्यान नदिएको कारण विश्व समुदायले संयुक्त राष्ट्रसङ्घको कार्यप्रति प्रश्न राख्ने ठाउँहरू भविष्यमा रहन सक्दछ। नेपालका पूर्व बालसेनाहरू कङ्गो वा युगाण्डाको जस्तो आइसीसीमा मुद्दा लगेर वा सिरियालिओनको जस्तो स्पेसल ट्रिबुनल कोर्ट गठन भन्दा पनि घरेलु कानुन अनुसार भविष्यमा कसैले पनि बालबालिका दुरुपयोग गर्न नसक्ने खालको कानुन बनाउन र युद्धमा प्रयोग भएका पूर्व बालसेनाहरूको कानुनी रूपमै न्याय पाउने अवस्थाको प्रतीक्षामा छन्।

(लेखक : पूर्व बाल सेना हुन्।)

द्वन्द्वमा यौनजन्य हिंसापीडित महिलाका मुद्दा र सम्बोधनको सवाल

द्वन्द्वकालीन घटनामा बलात्कार र यौन हिंसाको विषय निकै गम्भीर विषय भएकाले यसको शीघ्र निरूपण गरी पीडितलाई न्याय र पीडकलाई हदैसम्मको सजाय दिनुपर्छ।

द्वन्द्व सकिएको १८ वर्ष नाघिसक्दा पनि सङ्क्रमणकालीन न्यायको टुङ्गो लागेको छैन। विस्तृत शान्ति सम्झौताको १९ वर्षमा सङ्क्रमणकालीन न्यायको टुङ्गो लगाउने भन्दै संशोधित विधेयकका आधारमा आयोगमा पदाधिकारी छनोटको प्रक्रिया अघि बढाइएको छ। यो प्रक्रियाले सशस्त्र द्वन्द्वकालीन समग्र घटनाका साथै सो समयमा यौन हिंसाबाट पीडित भएका महिला तथा बालिकाले न्याय पाउने आशा पलाएको छ। द्वन्द्वको बेलासा भएका अरु घटनाभन्दा निकै ओझपूर्ण तर अहिलेसम्म सम्बोधन नगरिएको विषय यौनहिंसाको थियो। तर, संशोधित

देवी खड्का

विधेयकमा यी सवाललाई मिहिन ढङ्गबाट सम्बोधन गरिएको हुनाले आयोग गठनसँगै द्वन्द्वमा यौन हिंसामा परेका महिला र बालिकाले न्याय पाउने आशा गरिएको हो।

समग्रमा सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा भएका गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका सवाल सम्बोधन भइरहेको छैन। द्वन्द्वको समयमा मानव अधिकार उल्लङ्घनका

घटनाहरू जस्तै-बलात्कार, बेपत्ता, हत्या, अन्यायपूर्ण हिरासत, अपहरण, गैर न्यायिक हत्या, यौनजन्य हिंसा र यातनाजस्ता गम्भीर घटनाहरू भएका विषय अभिलेखित छन्। यस्ता घटना इन्सेकले पनि अभिलेख गरेको छ। अरु राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घसंस्थाले

पनि गरेका छन्। जसमा महिलाहरू अधिक मारमा परे। महिला प्रत्यक्ष पीडित भएका घटनाका साथै अप्रत्यक्ष पीडित भएका घटना त सबै नै छन्। यसमा अन्यथा खोजिरहनु पर्दैन।

मानव अधिकार सम्बन्धी प्रतिवेदनहरू विश्लेषण गर्दा द्वन्द्वको कहालीलाग्दो अवधिमा

मुख्यगरी १६ वर्षमुनिका बालिकाहरू बढी जोखिममा रहे। गर्भवती र अपाङ्गता भएका महिलाहरू समेत बलात्कार, अझ सामूहिक बलात्कारमै परेका थिए। जुन कुरा अहिले मलाई पीडितहरूले अभिव्यक्त गर्नुहुन्छ। सबैजनासँग सबैजना खुलेर कुरा गर्न सक्नुहुन्न। तर, ७ सय जनाको हाराहारीमा रहेका त्यस्ता पीडितले मसँग खुलेर

वताउनुहुन्छ। जुन कुरा सुन्दा कहाली लाग्छ। अत्यास लाग्छ। आँखामा आक्रोशको ज्वाला दन्कन्छ। द्वन्द्वमा यौन हिंसा तथा यातना खेपेका महिलाहरूको मनमा शान्ति तथा राहत महसुस भएको अवस्था छैन। त्यसले मलाई पिरोलिरहन्छ। यो मुद्दा सम्बोधन नभएसम्म मन बेचैन नै रहन्छ। घरी रुन मन लाग्छ। घरी प्रतिशोध पैदा हुन्छ। आत्तिएर मात्रै मुद्दाको सम्बोधन हुँदैन। बल्ल मुद्दा स्थापित गरिएको छ। अब विस्तारै यस्ता घटनाबाट पीडित महिलाले न्याय पाउने बाटो बनेको छ। अब उनीहरूले न्याय नपाएसम्म अभियान र आन्दोलन जारी रहन्छ।

सबैको पीडा आआफ्नै किसिमको हुन्छ। पीडालाई तुलना गर्न त मिल्दैन। तर, हाम्रो समाज, सामाजिक मूल्य र मान्यता तथा परिवेशका कारण यौनजन्य हिंसाबाट पीडित भएका महिला तथा बालिका दिनहुँ मरेर बाँचिरहेका छन्। मर्ने त मरेर गए। सास फेरिरहेका यौन हिंसा पीडितहरू मरेतुल्य छन्। यौन हिंसा पीडितसँगै बलात्कारपछि हत्या गरिएका बालिकादेखि

वृद्धासम्मका पीडित आफन्तहरू आज पनि मन र तनमा तिनै समस्या र वियोगको पीडा बोकेर दैनिकी बिताइरहेका छन्। जुन निकै कहालीलाग्दो छ। शब्दका माध्यमबाट अभिव्यक्त गर्न कठिन हुन्छ।

महिलामाथि हुने यौन जन्य हिंसालाई कानुनले पनि संवेदनशील विषयमा राखेको छ। कडा रूपमा सजाय हुने पनि उल्लेख गरिएको छ। महिलालाई यौनजन्य रूपमा छुने, जबरजस्ती या ललाइफकाइ यौन सम्पर्क गर्ने, यौनजन्य तस्विर तथा सन्देश आदानप्रदान गर्ने जस्ता गतिविधि यौन हिंसा हो। कुनै महिलाले स्वतन्त्र रूपमा र स्वेच्छाले सहमति दिएकी छैनन् भने उनलाई उल्लेखितमध्ये कुनै पनि क्रियाकलापमा भाग लिन बाध्य पार्नु अपराध हो, कानुनले यही भन्छ। द्वन्द्वसँग यौनजन्य गतिविधिको कुनै साइनो छैन। तर, सशस्त्र कि निशस्त्र भन्ने जस्ता विषय प्रवेश गराएर केही वर्ष यौन हिंसापीडितका विषय ओभरल पारियो। म यो वा त्यो पक्ष भनिरहेको छैन। द्वन्द्वमा दुवै पक्षबाट यस्ता अमानवीय क्रियाकलाप भएका छन्। जसलाई अभिलेख गरी कारवाही गर्नु

साभार : <https://www.nepalkhoj.com/2023/02/13/254680/>

आवश्यक छ। १० वर्षे द्वन्द्वमा भएको यौन हिंसा र अपराधको फेहरिस्त मुटु हल्लाउने खालको छ। यस्ता घटनामा राज्य र विद्रोही दुवै पक्षका सदस्यहरू व्यक्तिगत र सामूहिक रूपमै संलग्न रहेका देखिन्छ।

सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनसम्बन्धी घटना र उक्त घटनामा संलग्न व्यक्तिको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानविन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउने भनेर सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग नै गठन भएको छ। द्वन्द्वमा ३ हजार बढी महिला बलात्कारबाट पीडित भएका भनिए पनि हामीसँग ७ सयभन्दा बढी पीडितको सम्पर्क छ। सशस्त्र द्वन्द्वका बेला यौन हिंसाको अत्याचारमा परेका सयौं महिला छन्, जसको कथा कतै लेखिएकै छैन। अभिलेख पनि छैन। त्यस्ता पीडित मानप्रतिष्ठा र समाजको डरले बोल्न सकिरहेका छैनन्। उनीहरूले अत्यासलाग्दो यौन अपराधका घटना व्यहोरे। बलात्कारपछि कति महिलाहरूलाई थप यातना दिएर या गोली हानेर हत्या गर्ने सम्मका घटना भए। द्वन्द्वकालीन घटनामा बलात्कार र यौन हिंसाको विषय निकै गम्भीर विषय भएकाले यसको शीघ्र निरूपण गरी पीडितलाई न्याय र पीडकलाई हदैसम्मको सजाय दिनुपर्छ।

न्याय माग्दै पीडित र उहाँका आफन्तहरूले दिनदिनै फोन गर्नुहुन्छ। भेट्नु हुन्छ। प्रश्न गर्नुहुन्छ कि हामीले कहिले न्याय पाउँछौं ? मसँग पनि त्यसको ठोस जवाफ छैन। म पनि तपाईंसँगै लडिरहेको छु। हामीले अवश्य न्याय पाउँछौं भन्छु। उहाँहरूका मागलाई कसरी सम्बोधन गर्ने भन्ने चुनौती हामी सामू छ। पीडितका माग सम्बोधन

गर्नेगरी अहिलेसम्म ठोस काम भएको छैन। चाँडै काम भए पीडितले न्याय पाउँथे। हामीलाई पनि सन्तोष मिल्थ्यो। उनीहरूले पनि न्याय पाउँथे। अहिलेको विधेयकले यस्ता विषयमा सम्बोधन गरेको हुनाले आयोगले पनि सकारात्मक नतिजा ल्याउने गरी काम गर्छ भन्ने विश्वास गरेको छु।

पतिका अधिलिखित पत्नीको बलात्कार भएका, बलात्कारबाट गर्भ रहन गई बच्चाहरू जन्मिएका र आमाछोरीलाई एकैसाथ एक अर्काले देख्ने गरी सामूहिक बलात्कार गरिएका घटनाहरू हामीले भेटेका छौं। साना बालिका पनि छन् भने कोही तीन पुस्ते आमा छोरी र नातिनी एकै पटक बलात्कृत भएका छन्। यो निकै घिनलाग्दो अवस्था भन्दा पनि मन भारी भएर आउँछ। राज्यले यो वा त्यो बहानामा सबै पक्षबाट बलात्कार या यौनजन्य हिंसामा परेकालाई उसको अवस्था अस्वीकार गरेको अवस्थाबाट अहिले विधेयकमार्फत स्वीकार गरिएको छ। अरू पीडितले जस्तै आर्थिक सहयोग र यौनजन्य हिंसामा परेकालाई समाजले हेर्ने नजर बदल्न जरुरी छ। घटना त भइहाल्यो। घटनापछि जीवन चलाउने कुरा पनि असाध्यै कष्टकर छ। सामाजिक कुदृष्टिबाट जोगाउन पीडितहरूलाई सामाजिक सुरक्षा आवश्यक छ। यस्तो सुरक्षा प्रदान गर्ने काम राज्य, समाज, परिवार सबैको हो भन्ने बुझाउन पनि जरुरी छ।

(द्वन्द्वमा बलात्कार पीडित महिलाको राष्ट्रिय सङ्गठनकी संयोजक खड्कासँग कृष्ण गौतम र रमेशप्रसाद तिमल्सिनाले गर्नुभएको कुराकानीमा आधारित)

नेपालको सङ्क्रमणकालीन

आवरण

न्याय : आगामी कार्यभार

सङ्क्रमणकालीन न्याय सम्पन्न गर्ने कार्य नेताहरूले भनेजस्तो छिटो र सरल तरिकाले सम्पन्न हुन सक्दैन। यो निकै जटिल प्रकृया हो र यसलाई सफल बनाउन राजनीतिक दलहरूको र सरकारको इमान्दार सहयोग आयोगलाई चाहिन्छ। पारदर्शी प्रकृयाद्वारा पीडितलाई विश्वास दिलाइ काम गर्न यो प्रकृया पूरा गर्न सकिन्छ।

परिवेश

१८ वर्षअघि विस्तृत शान्ति सम्झौतामार्फत अन्त्य भएको दश वर्ष लामो सशस्त्र द्वन्द्वका महत्वपूर्ण कार्यहरूमध्ये सबैभन्दा गिजोलिएको चाहिँ सङ्क्रमणकालीन न्याय नै हो। विस्तृत शान्ति सम्झौता अनुरूप तत्कालै बन्नुपर्ने आयोगहरू बन्न नौ वर्ष लाग्यो। २०७१ सालमा बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन २०७१ आयो तर, पनि यो विवादित भयो। जसका कारण यी आयोगहरू प्रभावकारी हुन सकेनन्।

लामो रस्साकस्सीपछि २०८१ साउन ३० गते सङ्घीय संसदको प्रतिनिधि सभाले “बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन २०७१ लाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक (तेस्रो संशोधन)” सर्वसम्मतिबाट पारित गर्‍यो। राष्ट्रिय सभाबाट पारित भएको विधेयक राष्ट्रपतिबाट प्रमाणित पनि भयो। यो ऐन बनाउने प्रकृया सही नभए पनि (सदनमा व्यापक छलफल हुनुपर्नेमा शीर्ष

नेतृत्वको सहमतिमा एकै दिनमा पारित गरिएको) यसको आवश्यकता ज्यादै भएकाले यो यो तर्जुमा प्रकृया गलत भए पनि खासै विरोध भएन। यो विधेयक तर्जुमाको पहिलो सर्त नै २०७१ सालमा सर्वोच्च अदालतले ‘पीडितमैत्री’ ऐन बनाउन दिएको

डा. विष्णुराज उप्रेती

परमादेश, त्यो २०७१ सालको ऐनको केही प्रावधानहरू बारे अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको चर्को विरोध, मानव अधिकार क्षेत्र र पीडित समेतको गहिरो विमति नै हो।

सङ्क्रमणकालीन न्यायबारे अहिले जुन उत्साह साथ राजनीतिक सहमति (प्रतिनिधि सभाबाट एकै

दिनमा सर्वसम्मत पारित गरिएको) भएको छ यो सहमति सङ्क्रमणकालीन न्यायका कामहरू टुङ्गो नलागेसम्म (अर्थात सरासर काम गर्दा कम्तीमा चार पाँच वर्ष लाग्ने हुँदा सो समयसम्म) कायम रहन्छ कि रहँदैन भन्ने अहिलेको अहम् प्रश्न हो। प्रतिनिधि सभाको २०८१ साउन ३० गतेको बैठकमा जुन उत्साहका साथ नेताहरूले सङ्क्रमणकालीन

कर्मचारीतन्त्र मूलतः अति प्रशासनिक प्रकृत्यामुखी, नियन्त्रण केन्द्रित र असहयोगी हुने, समयमै निकास नदिने, सम्बन्धित निकायका अधिकारीहरू छिटो छिटो परिवर्तन भइराख्ने र सरकार परिवर्तन हुनासाथ पूर्ण असहयोग गर्ने अभ्यास नेपालमा रहेको छ। सरकारले समयमै पर्याप्त कर्मचारी र आवश्यक आर्थिक स्रोत उपलब्ध नगराए यो सङ्क्रमणकालीन न्यायको अभ्यास सफल हुँदैन। सरकारले पर्याप्त मात्रामा जनशक्ति दिनुपर्ने हुन्छ तर कर्मचारीले यी आयोगहरूमा जानु भनेको सजाय पाएको जस्तो महसुस गर्ने हुँदा कर्मचारीकै अभाव पनि जोखिमकै रूपमा हुनसक्छ।

न्यायबारे पूर्ण प्रतिबद्धता देखाउनु भएको थियो त्यो उत्साह कायम राख्नु आवश्यक छ। तर, त्यो उत्साह अहिले कायमै रहेको देखिँदैन। किनकि विगतमा पनि यो सवाललाई सत्ता र शक्तिको मोलतोलको लागि धेरैपटक प्रयोग गरिएकाले यस्तो शङ्का देखिएको हो। नेताहरूले पहिला नै गर्नुपर्ने काम लामो समय अल्झाएर राख्ने र जनता थाकिसकेपछि त्यही काममा सहमति जुट्दा ज्यादै ठूलो काम गरे जसरी प्रस्तुत गरी जनतालाई अलमल्याएको विगतका थुप्रै अनुभवहरू छन्।

सङ्क्रमणकालीन न्याय लगायतका शान्ति प्रकृत्याका जटिल कामहरू गर्न कति समय लाग्छ ?, राजनीतिक पार्टीहरूको समय व्यवस्थापन क्षमता कस्तो छ ? अर्थात् समयको जटिलतालाई पहिला कति ध्यान दिइएको छ ? भन्ने प्रश्न सधैं टड्कारो रहेको छ। उदाहरणको लागि लडाकु समायोजन ६ महिना सम्पन्न गर्ने, सङ्क्रमणकालीन न्याय ६ महिनामा सम्पन्न गर्ने, संविधान निर्माण दुई वर्षभित्र सक्ने भनेर एकीकृत शान्ति सम्झौतामा उल्लेख गर्ने हालको नेतृत्व नै हो। तर, लडाकु समायोजनलाई पाँच-६ वर्ष,

संविधान बनाउन नौ वर्ष, सङ्क्रमणकालीन न्यायको कानून तर्जुमा गर्न १८ वर्ष लगाउने पनि यही नेतृत्व हो। त्यसैले अहिले सहमति जुट्दो भन्दैमा यो सङ्क्रमणकालीन न्याय सुनिश्चित गर्ने काम समयमै सही प्रकृत्याबाट सम्पन्न हुन्छ भनी ढक्क भई हालसक्ने अवस्था छैन। आगामी दिनमा इमान्दारिताका साथ अगाडि बढ्ने हो भने नेपालको शान्ति प्रकृत्या अबका पाँच-६ वर्षमा सफल पार्न सक्ने बाटो यो सहमतिले खोलिएको छ।

अगाडिको कार्यभार

अब राजनीतिक दलहरू, सरकार, नागरिक समाज र सरोकारवाको संयुक्त प्रयासबाट अगाडि बढाउनुपर्ने महत्वपूर्ण कार्यभार निम्नअनुसार छन्:

सहजीकरणमुखी नियमावली बनाउने

यो ऐन पास भएपछि अब ऐनमा प्रष्ट नभएका, द्वैध अर्थलाग्ने प्रावधान थप प्रष्ट पर्न आवश्यक छ। केही सवालहरू (लामो समय बेपत्ता भई फर्केकाहरू, बहिर्गमित लडाकुको समूहमा को को पर्ने हुन भन्ने, गैरराज्यबाट भएका यातना, पीडितको

सरोकार सुनुवाइका संरचनागत प्रष्टता र सहभागिता आदि) अझै स्पष्ट पार्नुपर्ने खालका छन्। अझ तत्कालीन लडाकुहरू अहिले पीडितको रूपमा संगठन नै खोलेर निर्णय प्रकृत्यामै प्रभाव पार्ने गरि आएका छन्। यसले भोलि निकै जटिलता ल्याउन सक्छ। यसलाई नियमावलीबाट थप प्रष्ट पार्दा पछि कार्यान्वयन सहज बनाउनु उपयुक्त हुन्छ।

अहिले पारित भएको ऐनलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयनमा लैजान हालको नियमावलीमा व्यापक परिमार्जन आवश्यक छ। यो नियमावली संशोधन गर्दा हालै पारित भएको ऐन पूर्ण कार्यान्वयनको लागि आवश्यक पर्ने सबै कुरा (जनशक्ति, आर्थिक स्रोत, साङ्गठनिक संरचना र जिम्मेवारीहरू तथा पीडितको सहभागिता आवश्यक पर्ने ठाउँमा यसको सुनिश्चितता) दुई अर्थ नलाग्ने गरी प्रष्ट पार्नु आवश्यक छ।

आयुक्त छनोट सिफारिस समिति

सर्वोच्च अदालतको पूर्व प्रधानन्यायाधीशको अध्यक्षतामा, मानव अधिकार आयोगको प्रमुख वा प्रतिनिधि र विज्ञ (मानव अधिकार, द्वन्द्व आदि) समेत गरी तीनजनाको समितिले आयुक्तहरू छनोट गर्ने भएकाले सही आयुक्त छान्न उहाँहरूको भूमिका अत्यन्त महत्त्वपूर्ण हुन्छ। विगतमा छनोट समिति विवादित भई लामो समय मानव अधिकार आयोगले प्रतिनिधि नपठाउने, पीडितले विरोध गर्ने र नागरिक समाजले छनोट समितिमाथि दलीय भागबण्डामा आयुक्तहरू छनोट गरेको भनी व्यापक शङ्का गरिएकोबाट अहिले पाठ सिक्न जरूरी छ। यो समितिले पारदर्शी, निष्पक्ष, कसैको

प्रभाव वा दबाव बिना, पीडितको सरोकार समेत ध्यानमा राखेर आयुक्तहरू छान्नु पर्दछ। यो समिति दक्ष मानिससम्म पुगी उनीहरूलाई अनुरोध गर्नु पर्दछ। औपचारिकताको लागि विज्ञापन गरी बोलाउँदा आयुक्तका लागि सही मानिस नआउन पनि सक्छ।

अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष के हो भने दलीय प्रणाली भएको मुलुकमा त्यो देशको नागरिकले कुनै दलप्रति आस्था राख्नु गलत होइन, संवैधानिक दायित्व नै हो। तर, यस्तो जिम्मेवारपूर्ण पदमा जाने व्यक्तिले दलीय आबद्धताका आधारमा पक्षाधरता लिनु चाहिँ गैरजिम्मेवारीपन हो, अपराध हो। त्यसैले आयोगका पधाधिकारीहरू छान्दा ती व्यक्तिहरूको विगत, कार्यशैली, क्षमता, विज्ञता, निष्पक्षता र सङ्क्रमणकालीन न्यायको मर्म बुझेको व्यक्ति छनोट गर्न आवश्यक छ।

आयुक्तहरू छनोट र कार्यशैली

सही प्रकृत्याबाट (पारदर्शी र आमरूपमा ठिक व्यक्ति छानिने छन् भन्ने महसुस हुने गरी) सही पात्र (विज्ञता, प्रतिबद्धता, निर्णय क्षमता, जोखिम बहन गर्ने तत्परता र सङ्क्रमणकालीन न्यायको सही बुझाइ र प्रतिबद्धता भएको व्यक्ति) छनोट भएमा सङ्क्रमणकालीन न्याय टुङ्ग्याउन सजिलो हुन्छ। दलगत स्वर्थमा काम गर्न आउने पात्रबाट यो सम्भव हुँदैन। विगतमा छानिएका आयुक्तहरू मध्ये धेरैजसो पार्टीको भागवण्डाबाट आएको भन्ने बुझाइकै कारण उनीहरूलाई काम गर्न कठिन भएको थियो। त्यसैले आयुक्तहरू भगवण्डाको आधारमा नभई इमान्दारिता, दक्षता, क्षमता, कौशलता,

प्रतिबद्धता, जोखिम लिने क्षमता र कार्य तत्परताका आधारमा छानिनु पर्दछ। यसरी छनोट भएर आएका आयुक्तहरूले मन, वचन र कर्मले सङ्क्रमणकालीन न्याय सही तरिकाले सम्पन्न गर्न लागिपर्नु आवश्यक छ। र, यदि कसैले दलीय स्वार्थमा काम गरेको पुष्टि भएमा त्यस्तो आयुक्तमाथि तत्काल कारबाहीको व्यवस्था भएमा निष्पक्ष रूपमा सङ्क्रमणकालीन न्याय सम्पन्न गर्न सहज हुनेछ।

दक्ष कर्मचारीको व्यवस्था

पछिल्लो तथ्याङ्कअनुसार ६३ हजार उजुरी सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगमा र लगभग २ हजार ५ सय ४२ उजुरी बेपत्ता पारिएका व्यक्ति छानविन आयोगमा दर्ता भएका रहेछन्। र, अब नयाँ ऐनको प्रावधान अनुसार सेना समायोजनका सिलसिलामा बहिर्गमित भएका र अनमिनबाट अयोग्य घोषित ४ हजार ४ सय जति बाल सेना गरी लगभग आठ-दश हजार थप उजुरी आउने सम्भावना भएकाले ७५-७६ हजार जति उजुरी पुग्ने देखिन्छ। यति धेरै निवेदनको छानविन गरी विभिन्न अपराध समूहमा वर्गीकरण गर्न गहिरो अध्ययन गर्नुपर्ने भएकाले उजुरी उपर अनुसन्धान गर्न र अझ केही अति प्राविधिक र जटिल प्रकृतिको काम (गाडिएका व्यक्तिहरूको शव खोतली परीक्षणबाट व्यक्ति पहिचान गर्ने) गर्न निकै ठूलो सङ्ख्याको जनशक्ति आवश्यक पर्छ। अझ यी कूल निवेदनमध्ये थुप्रै त स्थलगत भ्रमणमै गई पीडितहरूसँगै बसेर र कतिपय उजुरीमा त मनोसामाजिक परामर्श समेत गर्नुपर्ने हुन्छ। जसका लागि निकै लामो समय लाग्छ। अर्को जटिलता चाहिँ पूर्व लडाकुहरू

अहिले पीडितको नाममा सङ्गठित भई निर्दोष पीडितहरूको चाहना भन्दा फरक माग राखी प्रकृया नै विथोल्नसक्ने सम्भावना हो।

मनोसामाजिक परामर्श दिनसक्ने विशेष ज्ञान भएका, कानूनी ज्ञान भएका, द्रष्टा रूपान्तरण र सङ्क्रमणकालीन न्याय बुझ्नेका र प्रशासनिक ज्ञान भएका कर्मचारी हुँदा मात्र काम सहज हुने र विवाद कम हुने हुँदा सरकारले यस्ता अनुभवी कर्मचारीको व्यवस्था गर्नुपर्छ। यदि त्यो हुन सकेन भने नयाँ कर्मचारी राख्नुपर्ने हुन्छ त्यो अवस्थामा उनीहरूलाई तालिम र अभ्यास गराउनु आवश्यक हुन्छ। सबैभन्दा सहज चाहिँ नेपाल सरकारले विभिन्न मन्त्रालयहरूबाट सुरुवा गरी पठाउनु नै हो। तर यो सम्भव नभएमा नयाँ भर्ना गरी यी दुई आयोगहरूलाई सयौँको सङ्ख्यामा चाहिने कर्मचारी व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हुन्छ। यसरी सबैले इमान्दार भएर काम गर्दा पाँच-६ वर्षमा यो काम टुङ्गिन सक्छ। तर नेताहरूले भने भै छिट्टै यी सबै काम सम्पन्न गर्ने हो भने हजारौँको सङ्ख्यामा कर्मचारी आवश्यक पर्न सक्छ। यो कर्मचारीको व्यवस्था नेपाल सरकारले समयमै गर्नुपर्ने हुन्छ।

विषय विज्ञहरूको व्यवस्था

खासगरी बेपत्ता छानविनको लागि गाडिएका लासका हड्डीहरू निकाली छानविन गर्न परेमा थुप्रै फरेन्सिक विज्ञहरू चाहिन सक्छन् त्यसको व्यवस्था गर्न आवश्यक छ। साथै सयौँको सङ्ख्यामा मनोसामाजिक परामर्शदाता, कानूनविद्, सामुदायिक मध्यस्थकर्ता आदिको पनि आवश्यकता पर्दछ। यस्तो विशेष प्रकारको जनशक्ति व्यवस्थापनको सवाललाई

आयोगहरू र सरकारको समयमै ध्यान दिई सम्बोधन गर्नु पर्दछ।

सङ्क्रमणकालीन न्याय सहजीकरण कोष स्थापना

सङ्क्रमणकालीन न्यायको कार्य सम्पन्न गर्न के कति खर्च लाग्छ भन्ने सवाल प्रष्ट छैन। तर, विगतमा सेना समायोजनको बेला गरिएको खर्चबाट पनि सरकारले पाठ सिक्न र आवश्यक रकम आँकलन गर्न सक्छ। हाल आएको र भविष्यमा आउन सक्ने समेत गरि ७५ हजार भन्दा बढी सङ्ख्याका उजुरीको पृष्ठभूमिमा क्षतिपूर्ति, उपचार, राहत र पुर्नस्थापनाको लागि अत्यन्त ठूलो रकम आवश्यक पर्दछ। त्यसकारण नेपालको शान्ति प्रक्यालाई सहयोग पुऱ्याउन चाहने अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई यो आर्थिक सहयोगको लागि अपिल गर्ने र यो उद्देश्यको लागि एउटा छुट्टै 'सङ्क्रमणकालीन न्याय सहजीकरण कोष' खडा गरी त्यो कोष राज्य प्रणालीबाटै सञ्चालन गर्नु पर्दछ र यही कोषबाट सङ्क्रमणकालीन न्यायको लागि आवश्यक पर्ने क्षतिपूर्ति, उपचार, पुर्नस्थापना र मेलमिलाप कार्य गरिनु पर्दछ। कोष सञ्चालन गर्न पारदर्शी र प्रशासनिक रूपमा सहज खालको व्यवस्था गर्नु पर्दछ। विगतमा लडाकु व्यवस्थापनमा लगभग ११ हजार व्यक्तिका लागि भण्डै १५ अरब जति रकम लागेको रहेछ। यसैलाई आधार मान्ने हो भने ७५ हजारको आधा व्यक्तिलाई मात्र क्षतिपूर्ति, उपचार र पुर्नस्थापनाको लागि ४-५ वर्षभित्र पचासौँ अरब रकम आवश्यक पर्न सक्छ। यो रकम जुटाउन निकै कठिन हुन सक्छ। सरकारले बेलैमा यतातिर ध्यान दिन आवश्यक छ।

सम्भाव्य जोखिमहरू

सङ्क्रमणकालीन न्याय आफैमा जटिल र विवादित प्रकृतिको भिन्न विधा हो। यो नियमित कानुनी प्रक्या पनि होइन। मैले विभिन्न ४० भन्दा बढी देशहरूमा भएको सङ्क्रमणकालीन न्याय सम्पादनसम्बन्धी अध्ययनका क्रममा सैद्धान्तिक मान्यता एउटै भए पनि परिवेश, परिस्थिति, समय र सरकारको प्रतिबद्धताले फरक पार्ने कारणले कुनै देशको मोडल वा शैली अर्को देशको लागि उपयुक्त नहुने पाएँ। त्यसैले नेपालले पनि अरु देशको मोडल हुबहु पछ्याउनु उपयुक्त हुँदैन। तर, ती देशहरूले के कस्ता चुनौती भोगे ? जोखिम खेपे ? र समस्याको समाधान गरे ? भन्ने सुक्ष्म तरिकाले हेर्नु उपयुक्त हुन्छ। त्यस्ता सम्भाव्य जोखिमहरू निम्न अनुसार छन्।

पीडितलाई विश्वासमा लिन नसक्नु

गम्भीर मानव अधिकारका सवालमा (हत्या, जबरजस्तीकरण, यातना र व्यक्ति बेपत्ता, आदि) छानबिनको समयमा गहिरो विवाद आउने र विवादलाई दलीय स्वार्थमा राजनीतिकरण गर्ने समस्या हुन्छ यसले पीडितमा अविश्वास बढ्ने जोखिम हुन्छ। पीडितलाई विश्वासमा नलिए यो प्रक्या नै धरापमा पर्ने ठूलो जोखिम पनि छ किनकी सङ्क्रमणकालीन न्याय भनेकै पीडित केन्द्रित हुनु पर्दछ। आयोगले पीडितलाई उपचार गराउँदा, पुनरुद्धार र सुविधा तथा सहूलियत उपलब्ध गराउँदा प्रष्ट आधार र पारदर्शी नभए पीडितले प्रश्न उठाउँछन् यसमा विशेष ध्यान दिन आवश्यक छ।

अन्तर्राष्ट्रिय चलखेलको जोखिम

सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रकृत्यामा विदेशीलाई निर्णायक भूमिका दिनु हुन्न। उनीहरूसँग केवल ज्ञान, अनुभव र आर्थिक सहयोगमा मात्र सीमित गर्न उपयुक्त हुन्छ। रणनीतिक चाख भएका विदेशी शक्तिहरू सधैं द्वन्द्व, अस्थिरता र सङ्क्रमणकालीन न्यायमा संलग्न हुन, सकृय हुन र लगानी गर्न तत्पर रहन्छन् र त्यस्ता तत्परता मूलतः रणनीतिक स्वार्थको लागि भएका संसारभरको अनुभवबाट देखिएको छ। यो सवालमा र सरकार र आयोगहरू सुरुदेखि नै सचेत हुनु पर्दछ।

आर्थिक हिनामिनाको जोखिम

छोटो समयमा ठूलो सङ्ख्यालाई र ठूलो मात्रामा आर्थिक सहयोग वितरण गर्नुपर्दा वितरण प्रकृत्या अपारदर्शी हुने र हिनामिना हुने सम्भावना बढी रहन्छ। यही कारण दाताहरूले प्रतिबद्धता गरेको रकम उपलब्ध नहुन सक्छ र सिङ्गो प्रकृत्यामै अवरोध आउन पनि सक्छ। राज्यबाट प्राप्त हुनुपर्ने रकम समयमै उपलब्ध नहुँदा पनि प्रकृत्यामा अवरोध पुग्छ। त्यसैले यो सवाललाई आयोग र सरकारले बेलैमा ध्यान पुऱ्याउन आवश्यक छ।

सरकारबाट असहयोगको जोखिम

कर्मचारीतन्त्र मूलतः अति प्रशासनिक प्रकृत्यामुखी, नियन्त्रण केन्द्रित र असहयोगी हुने, समयमै निकास नदिने, सम्बन्धित निकायका अधिकारीहरू छिटो छिटो परिवर्तन भइराख्ने र सरकार परिवर्तन हुनासाथ पूर्ण असहयोग गर्ने अभ्यास नेपालमा

रहेको छ। सरकारले समयमै पर्याप्त कर्मचारी र आवश्यक आर्थिक स्रोत उपलब्ध नगराए यो सङ्क्रमणकालीन न्यायको अभ्यास सफल हुँदैन। सरकारले पर्याप्त मात्रामा जनशक्ति दिनुपर्ने हुन्छ तर कर्मचारीले यी आयोगहरूमा जानु भनेको सजाय पाएको जस्तो महसुस गर्ने हुँदा कर्मचारीकै अभाव पनि जोखिमकै रूपमा हुनसक्छ।

दलहरूबीच विवाद र अडानको

जोखिम

शक्ति र सत्ता हत्याउने, निर्वाचन जित्ने वा राजनीतिक लाभहानिका कारण माओवादी, कांग्रेस र एमालेबीच आगामी केही वर्षभित्र दरार आयो भने वा उनीहरू सङ्क्रमणकालीन न्यायको सवालमा भविष्यमा पनि अहिले जसरी नै एक भएन भने सङ्क्रमणकालीन न्याय नटुङ्गिने जोखिम कायम छ।

पदाधिकारी र कर्मचारीमा गलत पात्रको

छनोट

दलीय प्रणाली भएको देशमा कुनै पनि नागरिकले कुनै दलको नजिक हुनु वा आस्था राख्नु अपराध होइन। बरु, यो संवैधानिक दायित्व नै हो। तर, राजनीतिक आस्था राखेको दलको दलगत स्वार्थको लागि अधिकारको दुरुपयोग गर्नु चाहिँ दण्डनीय अपराध हो। यस पृष्ठभूमिमा आयोगमा काम गर्ने पदाधिकारी र कर्मचारी दलीय स्वार्थमा काम गर्न गराउनका लागि भागबण्डा गर्ने अभ्यास बन्द हुनु पर्दछ। तर, विगतदेखिको अभ्यास हेर्दा भागबण्डामै पदाधिकारी र कर्मचारी छानिने र त्यही अनुरूप दलको स्वार्थमा काम गर्ने जोखिम छ।

समय सीमा

विगतको आयोगका पदाधिकारीहरूको दुई वर्षको अवधि र किस्ताबान्दीमा समय थप गर्ने गलत अभ्यासको पृष्ठभूमिमा अहिले पनि नेताहरूले गरेको हतार देख्दा सो हतार अनुसार छिट्टै सक्नेमा मात्र ध्यान गयो भने यो सङ्क्रमणकालीन न्याय सही तवरबाट सम्पन्न हुन्न। यो काम पूरा गर्न इमान्दारिताका साथ काम गर्ने गरी योजना, बजेट, कर्मचारी व्यवस्था गर्नेहो भने कम्तीमा पाँच-६ वर्षमा सम्पन्न हुन सक्छ।

तथ्याङ्कको अभावले ढिला हुने जोखिम

बहिर्गमित भनिएका लडाकुहरूको सही तथ्याङ्क समेत उपलब्ध छैन। यत्रो ठूलो द्वन्द्व भयो, शान्ति मन्त्रालय नै बन्यो तर व्यवस्थित तथ्याङ्क राखिएन। नेपाल पिस ट्रष्ट फण्डले कसकसलाई कहिले कति रकम बाँड्यो ? को को र कहाँ कहाँबाट रकम प्राप्त गर्‍यो आदि तथ्याङ्क नै छैन। सेना समायोजन विशेष समितिले कहाँ कहाँ कहिले कति खर्च गर्‍यो ? त्यसको विवरण समेत सार्वजनिक छैन। सशस्त्र द्वन्द्व र यसको समाधानको लागि राज्यले कुल कति खर्च गर्‍यो ?, कहाँ गर्‍यो ? को को कसरी लाभान्वित भए ? भन्ने तथ्याङ्क पाइँदैन। त्यसैले यही बहिर्गमित लडाकुको तथ्याङ्क नहुँदा प्रकृया ढिलो हुने जोखिम छ।

निष्कर्ष

प्रतिनिधि सभाबाट पारित भएको विधेयक सङ्क्रमणकालीन न्यायको

कार्यान्वयनका लागि निश्चय नै एउटा महत्वपूर्ण सुरुआत हो। तर, यो नै ठूलो उपलब्धि चाहिँ हैन। हाम्रा दलहरूको विगतको शैली र अभ्यास हेर्दा सारै हौसिनुपर्ने स्थिति छैन। धेरै, जटिल र कठिन कामहरू अरु थुप्रै बाँकी छन्।

यो सङ्क्रमणकालीन न्याय सम्पन्न गर्ने कार्य नेताहरूले भनेजस्तो छिटो र सरल तरिकाले सम्पन्न हुन सक्दैन। यो निकै जटिल प्रकृया हो र यसलाई सफल बनाउन राजनीतिक दलहरूको र सरकारको इमान्दार सहयोग आयोगलाई चाहिन्छ। पारदर्शी प्रकृयाद्वारा पीडितलाई विश्वास दिलाइ काम गर्न यो प्रकृया पूरा गर्न सकिन्छ।

नेपालको शान्ति प्रकृयाका केही खास खास विशेषता थिए नै। त्यसैले संसारकै विशिष्ट भनेर पनि नेताहरू बारम्बार भन्नु हुन्थ्यो र नोबेल शान्ति पुरस्कारको दाबी समेत गर्नुहुन्थ्यो। तर ६ महिनामा सक्ने भनेको सङ्क्रमणकालीन न्याय १८ वर्ष सम्म सम्पन्न गर्न नसकेको जस्ता कारणहरूले उहाँहरूका दाबीलाई फिक्का बनाइदिएका छन्। त्यसैले उहाँहरूले अब प्रशंसामा रमाउनु भन्दा पूर्ण इमान्दारीताकासाथ सङ्क्रमणकालीन न्यायको बाँकी कार्य सम्पन्न गर्न लाग्नु होस् भन्ने शुभकामना।

कान्तिपुर दैनिकमा २०८१ साउन ३१ गते
सोमवार प्रकाशित लेखको विस्तृत रूप

(लेखक : नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानका पूर्व
कार्यकारी निर्देशक तथा द्वन्द्वविद्
हुनुहुन्छ ।)

नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्याय: अबको बाटो

१० वर्ष लामो सशस्त्र द्वन्द्वमा लाखौं निहत्था नागरिक हिंसाको सिकार भए। हजारौं व्यक्तिको हत्या भयो। धेरैले यातना भोगे। शान्ति सम्झौता भएको ६० दिनभित्र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका अवस्था सार्वजनिक गर्ने भनिए पनि कार्यान्वयन भएन। यौन हिंसा पीडितको अवस्था अझ दर्दनाक छ। कतिपयले एम्बुसमा परी घाइते र अपाङ्ग भए, ज्यान गुमाए। व्यापक विकासका पूर्वाधार एवम् नागरिकका बासस्थान नष्ट पारिए। किसान र मजदुरी गर्ने निहत्था नागरिक मारिए। लाखौं व्यक्ति विस्थापित भए।

पृष्ठभूमि

नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वको शान्ति प्रकृत्यामा रूपान्तरण तत्कालीन राजा ज्ञानेन्द्र शाहाको प्रत्यक्ष एवम् निरङ्कुश शासनकालमा बाह्र-बुँदे सम्झौताबाट सुरु भएको हो। नेपाली कांग्रेसका सभापति गिराजाप्रसाद कोइरालासहित सात राजनीतिक दल तथा तत्कालीन विद्रोही नेकपा माओवादीका अध्यक्ष पुष्पकमल दाहाल 'प्रचण्ड' बिचमा भएको सहमतिबाट यो सम्भव भएको थियो।

मुलतः यस सम्झौताले निरङ्कुश राजतन्त्रको अन्त्य, 'पूर्ण लोकतन्त्र', प्रेस स्वतन्त्रता र शान्ति प्रकृत्यामा मानव अधिकारका अवधारणालाई अङ्गीकार गरेको छ। यसको बुँदा आठले 'शान्ति प्रकृत्यालाई अघि बढाउने सन्दर्भमा मानव अधिकारका मूल्य मान्यतालाई पूर्ण सम्मान गर्ने, तिनका आधारमा अघि बढ्ने र प्रेस स्वतन्त्रताको सम्मान गर्ने कुराको प्रतिबद्धता गरिएको छ' भनिएको छ। यस सम्झौतालाई आन्दोलित नागरिक समाजले पनि समर्थन गर्‍यो।

चरण प्रसाई

आमनागरिकको व्यापक समर्थन एवम् सहकार्य समेतबाट जनआन्दोलन सफल भयो पनि। दुवै तर्फबाट युद्धविरामको घोषणा तथा प्रतिनिधि सभाको पुनर्स्थापनासँगै यो प्रकृत्याले गति लिएको हो।

२०६३ साल मङ्सिर ५ गते नेपाल सरकार तथा तत्कालीन विद्रोही माओवादीबीच अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डका आधारमा ऐतिहासिक विस्तृत शान्ति सम्झौता भयो। यसले मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा-पत्र, अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुन तथा मानव अधिकारका आधारभूत सिद्धान्तलाई अङ्गीकार गरेको छ।

यसबाट सशस्त्र द्वन्द्वको औपचारिक अन्त्य भयो। संयुक्त राष्ट्रसङ्घका प्रतिनिधि इयान मार्टिनको उपस्थिति समेतमा भएको यो सम्झौताले शान्ति प्रक्रियालाई पूर्णता दिन मुख्यतः तीन कार्यभार थिए। ती हुन्- (१) माओवादी लडाकु नेपाली सेनामा समायोजन (२) निर्वाचित संविधान सभाबाट नयाँ संविधानको निर्माण र (३) सङ्क्रमणकालीन न्याय।

यो प्रकृया सुरुभएसँगै करिब १ हजार ५ सय माओवादी लडाकु नेपाली सेनामा समायोजित भए। पहिलो संविधान सभाको असफलतापछि दोस्रो चुनावी सभाबाट आठ वर्षपछि २०७२ असोज ३ गते नेपालको संविधान जारी भयो। संविधानले समानुपातिक, समावेशी एवम् लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक सिद्धान्तलाई अङ्गीकार गरेको छ। तथापि शान्ति प्रकृयाको एक प्रमुख पाटो द्वन्द्वपीडितका सत्य, न्याय, परिपूरण र मुलुकको सुशासनसँग प्रत्यक्ष जोडिएको 'सङ्क्रमणकालीन न्याय' करिब दुई दशकदेखि ठप्प छ। राजनीतिक स्वार्थ एवम् सत्ता प्राप्तिको जोड-घटाउबाट यो अधि बढ्न सकेन। यसले मुलुकमा दण्डहीनताको अवस्थालाई प्रश्रय दिएको छ।

संसदले २०७१ साल वैसाख २८ गते 'बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१' जारी गर्‍यो। गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनसमेत माफी हुने गरी जारी यस ऐन विरुद्ध सुमन अधिकारी लगायत २ सय ३४ द्वन्द्वपीडितले सर्वोच्च अदालतमा रिट दर्ता गरे। सर्वोच्चले पीडितका पक्षमा फैसला गर्दै यस ऐनलाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड एवम् पीडित केन्द्रित हुनेगरी संशोधन गर्न २०७१ फागुन १४ गते परामादेश जारी गर्‍यो। यसको करिब १० वर्षपछि २०८१ भदौ १३ गते संशोधित ऐन(तेस्रो संशोधन) जारी भएको छ। ऐन जारी भएसँगै यस प्रकृया एक कदम अधि बढेको छ। विगतमा दुई पटक गठित आयोगको असफलतापछि दुई वर्षदेखि रिक्त स्थानमा विश्वसनीय ढङ्गबाट पदाधिकारी परिपूर्ति गर्न यस संशोधनले अवसर दिएको छ।

सरकारले २०८० चैत ३० गते पूर्वप्रधानन्यायाधीश ओमप्रकाश मिश्रको

अध्यक्षतामा गठित सिफारिस समितिलाई २०८१ कार्तिक ४ गते सर्वोच्च अदालतका पूर्वन्यायाधीश जगदिश शर्माको सट्टा पूर्वमाहान्यायाधिवक्ता खम्मबहादुर खाती सहित अर्जुन कार्की, स्टेला तामाङ र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका प्रतिनिधि मनोज दुवाडी रहने गरी पुनर्गठन गरेको छ। दुई महिना कार्यकाल रहेको समितिले आयोगमा अध्यक्षसहित पाँच पाँच जना पदाधिकारीको नाम सिफारिस यसले गर्नुपर्ने दायित्व तोकिएको छ।

नेकपा माओवादीको मानसिकता

१० वर्ष लामो सशस्त्र द्वन्द्वमा लाखौं निहत्था नागरिक हिंसाको सिकार भए। हजारौं व्यक्तिको हत्या भयो। धेरैले यातना भोगे। शान्ति सम्झौता भएको ६० दिनभित्र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका अवस्था सार्वजनिक गर्ने भनिए पनि कार्यान्वयन भएन। यौन हिंसा पीडितको अवस्था अझ दर्दनाक छ। कतिपय एम्बुसमा परी घाइते र अपाङ्ग भए, ज्यान गुमाए। व्यापक विकासका पूर्वाधार एवम् नागरिकका बासस्थान नष्ट पारिए। किसानी र मजदुरी गर्ने निहत्था नागरिक मारिए। लाखौं व्यक्ति विस्थापित भए। तर नेकपा माओवादी यो वास्तविकता स्वीकार्न तयार छैन।

नेकपा एमालेका सांसद योगेश भट्टराईले २०८१ साल भदौ १० गते 'हिंसा' शब्दको प्रयोग गरेपछि संसदमा ठूलै हड्गामा मच्चियो। उनले माओवादी द्वन्द्वले प्रशारण लाइनहरू ध्वस्त पारिएको र परियोजनामा अवरोध भएबाट विच्युत विकासमा अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुन नसकेको धारणा राखेका थिए। उनका अभिव्यक्तिविरुद्ध माओवादीका सांसदले बारम्बार 'नियम आपत्ति' गरे। सशस्त्र द्वन्द्वलाई 'हिंसा' भनेपछि

त्यसलाई गैरसंसदीय र असंवैधानिक अभिव्यक्ति भएको उनीहरूको भनाइ थियो। यसले शान्ति प्रकृया विथोलिने आरोपसमेत लगाए। उनको यो शब्द संसदको रेकर्डबाट हटाउन माग गरिए पनि सदनले 'हिंसा' शब्द असंसदीय नभएको ठहर गर्‍यो। यस निर्णयबाट सन्तुष्ट नभएपछि माओवादीले आगामी हिउँदे अधिवेशनसमेत अवरोध गर्ने औपचारिक निर्णय गरेको छ।

नेपाली वृहत् शब्दकोषले 'प्राणीहरूको ज्यान लिने वा काटमार गर्ने काम, हत्या, बध, अरुलाई कुनै किसिमबाट पीडा दिने वा हानी पुऱ्याउने काम, अपकार' भनेर 'हिंसा'को अर्थ लगाएको छ। अर्थात् राजनीतिक उद्देश्यबाट भएका 'हिंसा' हिंसा होइन भन्न मिल्दैन। नेपाली समाजले पनि द्वन्द्व हिंसात्मक भएको देखेको र भोगेको छ। तत्कालीन द्वन्द्वमा नागरिकका बाँच्न पाउने लगायतका आधारभूत अधिकार योजनाबद्ध र व्यापक हनन् तथा उल्लङ्घन भएको यथार्थ कसैबाट लुकेको छैन। विडम्बना, यस यथार्थलाई नेकपा माओवादीले नस्वीकार्नु 'हत्केलाले सूर्य छेक्नु' जस्तो हो।

यस परिप्रेक्षमा तिनले गरेका ज्यादतीका घटना समेतमाथि यस प्रकृत्यामा प्रश्न उठ्नु स्वभाविकै हुन्छ। यसमा कतिपय उपल्ला स्तरका नेताहरू जवाफदेही बन्नुपर्ने पनि हुन्छ। तर, वर्तमान अवस्थामा संसद चलन नदिने गरी देखाइएको 'असहिष्णु प्रवृत्ति'ले सङ्क्रमणकालीन न्याय कसरी अघि बढ्ला ? सोचनीय छ।

'राजनीतिक संयन्त्रबाट' यस प्रकृत्यालाई सम्बोधन गर्न विगतमा भएका छलफलले द्वन्द्वपीडितकाबीचमा विभाजन ल्याएको थियो। राजनीतिक प्रभावबाट केही द्वन्द्वपीडितले तत्कालीन माओवादी नेतृत्वको सरकारले संसदमा दर्ता गरेको संशोधन

विधेयकलाई 'हुबहु' परित गर्न दबाव दिए। तिनले यो प्रकृत्या ढिला हुनमा अभियन्तालाई दोषी देखे। यसमाथि लाभ-हानिको राजनीति खेल्ने प्रमुख दलका नेताको दोष देखेनन्। 'भुईँमान्छे'को हवाला दिँदै परिपुरणमुखी संशोधनले द्वन्द्वपीडितले न्याय पाउने तर्क राखेका थिए।

जबकि मूलधारका द्वन्द्वपीडितले यसलाई करिब दुई दशकदेखि 'सङ्क्रमणकालीन न्यायका सिद्धान्त'का आधारमा सम्बोधन गर्नुपर्ने भनाइ राख्दै आएका छन्। यसका चार खम्बे सिद्धान्त-सत्य, न्याय, परिपूरण तथा नदोहारिने सुनिश्चितताका लागि संस्थागत सुधारलाई साथसाथै लानुपर्ने अडानमा छन्। यो प्रकृत्या अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड, सर्वोच्च अदालतको आदेश तथा पीडित केन्द्रित हनुपर्नेमा तिनको जोड छ।

विद्यमान तेस्रो संशोधनमा केही सकारात्मक पक्ष भए पनि यस प्रकृत्याको मापदण्ड सम्बोधन नभएको उनीहरूको धारणा छ। तथापि प्राप्त उपलब्धिलाई रक्षा गर्दै सुधारसहित अघि बढ्नुपर्ने उनीहरूको धारणा रहेको छ। कुनै पनि बहानामा यो प्रकृत्या अवरोध हुनुहुँदैन भन्ने उनीहरूको धारणा रहेको छ। यस प्रकृत्यामा सुरुदेखि संलग्न अधिकारवादी सङ्घ-संस्था तथा व्यक्तिहरूले 'आलोचनात्मक समर्थन'को रणनीति लिने देखिएका छन्।

अन्तर्राष्ट्रिय चासो

सङ्क्रमणकालीन न्याय घरेलु विषय मात्र होइन। यसमाथि अन्तर्राष्ट्रिय चासो पनि रहन्छ। किनभने मानव अधिकार आन्तरिक मामला हुँदैन। नेपाल संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सदस्य पनि हो। यसले प्रतिपादन गरेका कतिपय अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि-सम्झौताका

पक्षराष्ट्र भएकाले मानव अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय जवाफदेहीताबाट नेपाल पछि हट्न सक्दैन।

मुलुकमा कार्यरत दश अन्तर्राष्ट्रिय विकास साभेदार निकायले यस प्रकृत्यामा पूर्ण सहयोग र समर्थन गर्ने जनाएका छन्। तिनले यस विधेयक संशोधन प्रकृत्याले पूर्णता नपाउँदै संयुक्त वक्तव्य जारी गरी बधाइका साथ समर्थन जनाए। नेपाल पक्षराष्ट्र रहेको अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता अनुरूप यो संशोधन भए/नभएको तिनले केलाएनन्। पीडितको न्यायसँग जोडिएको यस गम्भीर विषयलाई नजरअन्दाज गरेको देखियो। नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय जवाफदेहीता भुलेर विज्ञप्ति निकालेर स्पष्टिकरण पनि दिएका छन्। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले २०८१ कात्तिक ७ गते विभिन्न सरोकावालाहरू बिच आयोजित एक कार्यक्रममा बेलायती दूतावासका प्रतिनिधिले वक्तव्यको बचाउ गर्दै- 'हाम्रो समर्थन तेस्रो संशोधनमा रहेका अन्तर्वस्तुमा थिएन, यो प्रकृत्या अधि बढेकोमा बधाई दिएका हौं' भनेका थिए।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घले यसमा रहेका अस्पष्टता तथा कमजोरी औँल्याए पनि कार्यान्वयनका समयमा सम्बोधन हुने विश्वासका साथ यस प्रकृत्यालाई समर्थन गरेको छ। राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकार उच्च आयुक्त भोल्कर ट्रङ्कले यो विधेयक राष्ट्रपतिबाट स्वीकृत हुनु अगावै सरकार र नेपाली जनतालाई शान्ति प्रकृत्यालाई अधि बढाउने यस महत्त्वपूर्ण चरणमा आफ्नो कार्यालय तयार रहेको एक विज्ञप्ति मार्फत सार्वजनिक गरेका थिए। तर उनको यो विज्ञप्ति सोही कार्यालयद्वारा सन् २०१६ फेब्रुवरी १६ मा नेपाल सरकारलाई पठाएको 'टिप्पणी' विपरीत रहेको छ। त्यसको ११ औँ बूँदाको टिप्पणीमा यसका कानून तथा प्रकृत्या

अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको बर्खिलाप भएमा सत्य तथा बेपत्तासम्बन्धी आयोगलाई सहयोग तथा सहकार्य गर्न नसक्ने उल्लेख थियो।

एम्नेष्टी इन्टरनेशनल, ह्युमन राईट्स वाच र आईसीजेले एक संयुक्त वक्तव्य जारी गरी राम्रा प्रावधान समेटिए पनि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानून अनुरूप विश्वसनीय बन्न नसकेको बताएका छन्। जवाफदेहीता निगरानी समितिले सर्वोच्चको फैसला र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार एवम् मानवीय कानूनलाई इमान्दारीपूर्वक यो संशोधनले आत्मसात नगरेको भनाइ राखेको छ।

सवल पक्ष

मुलतः यस संशोधनले गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनमा नियतपूर्ण वा स्वेच्छाचारी हत्या (अर्विट्री किलिङ), अमानवीय र क्रूर यातना, बेपत्ता पारिने कार्य एवम् जबरजस्ती करणी वा गम्भीर यौनजन्य हिंसा अक्षम्य अपराधका श्रेणीमा पारेको छ। परिपूरणलाई अधिकारको रूपमा यसले परिभाषित गरेको छ। द्वन्द्वपीडितका लागि एक कोषको स्थापना, बलात्कार तथा गम्भीर यौनजन्य हिंसामा तीन महिना थप हदम्याद, आधार र कारणबाट थप उजुरी लिने, आयोगमा विषयगत इकाइको गठन, पीडितको सुरक्षा, मेलमिलापमा स्वतन्त्र सहमति, सहमति नभए अदालत जानसक्ने, पुनरावेदन लाग्ने, बेपत्ता परिएका व्यक्तिको सम्पत्ति हस्तान्तरणजस्ता विषय समेटिएका छन्। कार्य सम्पादनमा विशेषज्ञको सेवा लिन सक्ने, आयोगको सहमतिबाट मात्र कर्मचारी सरुवाजस्ता प्रावधान ऐनमा समेटिएको छन्।

कमजोर पक्ष

जबरजस्तीकरण वा गम्भीर

यौनजन्य हिंसा बाहेक अन्य गम्भीर अपराधमा ७५ प्रतिशत छुट हुने व्यवस्थाले अदालतको क्षेत्राधिकारमाथि यसले अतिक्रमण गरेको छ। अपराधको भार बमोजिम कारवाही नहुनाले यो न्यायिक सिद्धान्त विपरीत छ। साथै, बेपत्ता पारिएका तर फर्केर आएका व्यक्तिलाई यसले पीडित मान्दैन। गैरराज्यबाट भएका यातना यसको दायरामा पर्दैन।

वाल लडाकुको प्रयोग, आत्मसमर्पणपछि भएका यातना तथा हत्याजस्ता युद्ध अपराधलाई यस संशोधनले समेट्न सकेको छैन। प्रचलित कानून, युद्ध अपराध तथा मानवताविरुद्धका अन्य अपराधलाई यसले कानुनी दायरामा नल्याएबाट धेरै द्वन्द्वपीडितहरू न्यायिक अधिकारबाट वञ्चित हुनसक्ने देखिन्छ। गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घन र मानव अधिकारको उल्लङ्घनको वर्गीकरण पनि स्पष्ट छैन। अक्षम्य गम्भीर मानव अधिकारका घटनालाई 'मानव अधिकार उल्लङ्घन' श्रेणीमा राखेर यसले क्षमायोग्य बनाएको छ।

गम्भीर अपराधका कोटीमा पर्ने स्वेच्छाचारी बाहेकका हत्या, यातना (अडभङ्ग तथा अपाङ्ग), अपहरण, बेपत्ता पारिएको र पछि फर्केर आएका, यौनजन्य हिंसा, जस्ता प्रचलित कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार तथा मानवीय कानून विपरीत भएका जुनसुकै कार्यलाई 'मानव अधिकार उल्लङ्घन' भनेर पीडितको 'स्वतन्त्र सहमति'मा क्षमायोग्य बनाउनु आपत्तिजनक छ। स्वतन्त्र सहमति दिन नचाहने पीडितले राजनीतिक एवम् समाजिक दबाव थेग्न सक्दैनन्। आर्थिक प्रलोभनका दबाव भेल्ले सक्दैनन्। यो प्रावधान सामाजिक फौजदारी जवाफदेहीता विपरीत पनि छ।

यस परिस्थितिबाट द्वन्द्वपश्चात समाजमा सुशासनको सवाल उब्जने छ। भावी पुस्तालाई हामी कस्तो भविष्य सुम्पदै छौं ? दण्डहीनताको सवाललाई यस थितिले कसरी तोड्ला ? राजनीतिक आडमा हुने गरेका हिंसाका दुस्चक्र यसबाट बन्द होला ? सङ्क्रमणकालीन न्यायले परिकल्पना गरेको 'नदोहोरिने सुनिश्चितता' सम्बोधन गर्ला ? मुलुकमा दिगो शान्ति होला ? जस्ता प्रश्न टड्कारो रूपमा बाहिर आएका छन्।

कमीकमजोरीका बाबजुद सङ्क्रमणकालीन न्यायको पहिलो चरण यस संशोधनले अधि बढाएको छ। अब धेरैको ध्यान पूर्वप्रधानन्यायाधीश ओमप्रकाश मिश्रको अध्यक्षतामा गठित सिफारिस समितिमा छ। यसप्रति प्रश्न छन्- विगतका अनुभवबाट समितिले स्वतन्त्र, पारदर्शी तथा विश्वसनीय ढङ्गबाट काम गर्ला? यसले राजनीतिक भागवण्डालाई अस्वीकार गर्न सक्ला? मानव अधिकार आयोगका प्रतिनिधि जिम्मेवार बन्लान्? सिफारिस भएका पदाधिकारी यस प्रकृत्यालाई बुझेका विश्वसनीय, निर्भीक एवम् पीडित-मैत्री होलान्? तिनले राजनीतिक दबाव थेगेर प्रभावशाली नेता वा सुरक्षा अधिकारीको बयान लिने र तिनीमाथि निष्पक्ष छानविन गरी कारवाहीको सिफारिस गर्ने क्षमता राख्लान्?

यस प्रकृत्याका मुख्य चालक सत्य निरूपण तथा बेपत्ता पारिएका व्यक्ति छानविन आयोगका अध्यक्ष लगायत तिनका पदाधिकारी हुन्। आयोगका निष्पक्षता, विश्वसनीयता तथा प्रभावकारीतामा यसको सफलता निर्भर गर्छ। घटनाको अनुसन्धानदेखि अभियोजन तथा विशेष अदालतको फैसलासम्म पुग्दा व्यापक राजनीतिक लफडा उठ्न सक्छ। यसको

व्यापक राजनीतिकरण हुन सक्छ। राजनीतिक विरोधको सामाना गर्नुपर्ने हुनसक्छ। यसैका निहुँमा प्रकृया ठप्प हुने सम्भावना पनि उत्तिकै छ। यसको नमुना संसदमा 'हिंसा' शब्दबाट उठेको माओवादीको राजनीतिक होहल्ला संसदीय प्रकृया अवरुद्ध घटनालाई लिन सकिन्छ।

सिफारिस समिति यस प्रकृयाको मुहान हो। राजनीतिक लाभका लागि दुषित पार्ने गरी आयोग गठन गर्ने चलनले सङ्क्रमणकालीन न्यायको उद्देश्य पूरा नभएको हो। यसअघि दुई-दुई पटक सिफारिस समिति बने तर दुवै पटक राजनीतिक छँयामा परेका थिए। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका प्रतिनिधि पनि दुवै पटक मुकदर्शक भए। नेपाली कांग्रेस, नेकपा एमाले र माओवादी केन्द्रका भागवण्डामा नियुक्त आयोग पदाधिकारी पीडित-मैत्री बन्न सकेनन्।

दुवै आयोगमा राजनीतिक प्रभाव परेपछि परिणाम दिन सकेनन। यिनले नौ वर्षको कार्यावधिमा न कुनै पीडितलाई न्याय दिलाउन सके न त कार्य सम्पादनको अन्तिम प्रतिवेदन बुझाए। पीडक संरक्षणको औपचारिक संयन्त्र बने। राज्यको स्रोत-साधन र ढुकुटीको दोहनको थलो मात्र बनाए। जबकी प्रमुख दलका जिम्मेवार नेता तथा सरकारले यस प्रकृयालाई सर्वोच्च अदालतको आदेश, अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड एवम् पीडित केन्द्रित भएर अघि बढ्ने भनिरहे। जबकि धरातलीय यथार्थता फरक छ। पीडितलाई न्यायबाट बञ्चित गर्न न्यायालयलाई पनि राजनीतिक प्रभाव पार्न पछि परेनन्।

काभ्रेका अर्जुन लामा हत्या आरोपित माओवादी नेता अग्नि सापकोटाको मुद्दालाई एक उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ। सुरुमा पत्नी पूर्णीमायाको हत्याको जाहेरी

दर्ता भएन। सर्वोच्चले २०६४ सालमा मुद्दा दर्ता गर्ने आदेश दियो। प्रहरी कार्यालय काभ्रेले अनुसन्धानका लागि सापकोटाको नाममा पक्राउ पूर्जा काट्यो तर डा.बाबुराम भट्टराई सरकारले त्यसलाई तामेलीमा राख्यो। यसका विरुद्ध पूर्णीमाया २०६८ मङ्सिरमा सर्वोच्चमा पुगिन्। बाह्रवर्षको प्रतिक्षापछि असार १२ गते निर्णय सुनाउने (निसु) मिति तोकियो तर सुनाइएन। त्यसपछि साउन २३ र भदौ १२ गते पनि गुजारियो। अन्ततः असोज १० गते कागजात भिकाउने आदेश सर्वोच्चले दिएर यस गम्भीर मुद्दालाई 'हात्ती आयो हात्ती आयो फुस्सा' बनाएको छ।

गोर्खा फुजेलका कृष्णप्रसाद अधिकारीको २०६१ सालमा भएको हत्या विरुद्धको अधुरो न्यायको कथा अझ काहालीलाग्दो छ। न्याय खोज्दाखोज्दै बुबा नन्दप्रसादले ३३४ औं दिनको अनसनमा ज्यान गुमाए। आमा गंगामायाको न्यायको लडाईं जारी छ। तत्कालीन प्रधानमन्त्री सुशील कोइराला सरकारले यसमा अनुसन्धान अघि बढाएर रामप्रसाद अधिकारी हिरासतमा परेलगत्तै माओवादीले काठमाडौं र चितवन बन्द गराए। यो गिरफ्तारी विरुद्ध पूर्वप्रधानमन्त्री डा.बाबुराम भट्टराईले 'सक्छौं भने मलाई गिरफ्तार गर' भनेर सामाजिक सञ्जालमा लेखे। चितवन अदालतमा मुद्दा दर्ता रोक्न पुष्पकमल दाहाल र डा.भट्टराईले प्रधानमन्त्री कोइरालालाई बालुवाटार पुगेर दबाव दिए तर कोइराला पछि हटेनन्। चितवन जिल्ला अदालतमा सुनवाइका क्रममा अदालत घेराउ तथा नाराबाजी भए। बहस गर्न पुगेका वकिल दिनेश त्रिपाठी र पुष्प पौडेलले मुस्किलसँग ज्यान जोगाएका थिए। २०७० सालदेखि कमजोर पारी चलाइएको यो मुद्दा यतिबेला सर्वोच्च अदालतमा बिचाराधीन छ। पेसी तोकिन्छ तर, सुनवाइ हुँदैन।

अबको बाटो

यस प्रकृयाको सफलताको पूर्वसर्त 'विश्वस्नीयता' हो। विशेषगरी यसले द्वन्द्वपीडितको विश्वास आर्जन गरेको हुनुपर्छ। विगतमा भएका कमीकमजोरीको महसुस र पश्चाताप गराएर पीडकलाई जवाफदेही बनाउन सक्नु पर्दछ। प्रकृयाप्रति इमान्दार रहेर सरोकारवालाको भरोसा जित्न सक्नु पर्दछ। पीडितको पीडालाई आत्मसात गरेको अनुभूति दिनु पर्दछ। पीडितको सुरक्षाका साथै यस प्रकृयामा अपनत्व भएको महसुस गराउन सक्नु पर्दछ। 'पीडित केन्द्रित' भएको धरातलीय वास्तविकता व्यवहारमा उतारेको देखिनु पर्दछ।

अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको साथ रहनुका साथै द्वन्द्वपीडित तथा अधिकारवादीका 'आलोचनात्मक समर्थन' रहेको यस परिस्थितिको राज्यले फाइदा लिइ इमान्दारिताका साथ यो प्रकृयालाई असल नियतले सहजिकरण गर्नुपर्ने हुन्छ। असल उद्देश्यबाट थालनी भएका जुनसुकै कार्यले सकारात्मक परिणाम दिने प्राकृतिक नियम पनि हो, जुन यस प्रकृयामा पनि लागु हुन्छ।

केही राम्रा प्रावधानहरू ऐन संशोधनमा समेटिएर यो प्रकृया अघि बढेपछि अब सबैको ध्यान आयोग पदाधिकारी नियुक्तिमा केन्द्रित छ। किनभने ऐन जतिसुकै राम्रो भए पनि यसलाई हाँकेन आयोग असक्षम भएमा यो प्रकृया पुनः अवरुद्ध हुन सक्छ। विगतमा दुई पटकको अनुभवले पनि यही कुरा बताउँछ। मुलुकको शान्ति प्रकृया अधुरो रहने खतरा बढ्ने छ। हिंसाको कुचक्रमा मुलुक फस्ने सम्भावना हुन्छ। यसर्थ यो प्रकृया सफल हुनुको विकल्प छैन। यो अन्तिम अवसर भएको कतिपयको टिप्पणी पनि छ।

यसैले गठित सिफारिस समिति

जिम्मेवार हुनुको विकल्प छैन। यस समितिको सफलता दुवै आयोगका पदाधिकारीको सक्षमता, निष्पक्षता तथा प्रभावकारिताबाट निर्भर गर्दछ। यसका छनौटका प्रकृयाको पारदर्शिता र चित्तबुझ्दो प्रणालीमा भरपर्ने छ। विगतमा भै यो समिति राजनीतिक छाँयामा पर्नु हुँदैन। सिफारिस भएका पदाधिकारी उच्च नैतिकतवान एवम् सङ्क्रमणकालीन न्याय बुझेका जवाफदेही र क्षमतावान व्यक्तिहरू हुनुपर्ने हुन्छ। सम्भावित 'राजनीतिक लफडा'लाई भेल्ने साहस राख्ने आयोग बन्नु पर्छ।

गम्भीर मानव अधिकारका पीडितलाई यस संशोधनले कतिपय अवस्थामा सम्बोधन गरेको छैन। तर सक्षम आयुक्तहरू नियुक्त भएमा यसको पनि निरूपण हुन सक्नेछ। नेपालका कानून भन्दामाथि नेपाल पक्षराष्ट्र भएका सन्धि-सम्झौता तथा प्रतिबद्धतालाई आधार बनाएमा ती पीडितले न्याय पाउन सक्छन्। उच्चस्तरीय यस आयोगले राष्ट्रसङ्घका विशेष प्रतिवेदक फिलिप्स आल्सटनले स्वेच्छाचारी हत्यामाथि (आर्विट्टरी किलिड) प्रतिपादन गरेका व्याख्यालाई लागु गरेमा यसबाट 'गम्भीर मानव अधिकार' परिभाषामा नसमेटेका अपराधहरूलाई समेत न्यायको दायरामा आयोगले ल्याउन सक्छ।

यसका अलवा यस प्रकृयामा माहान्यायाधिवक्ताको भूमिकालाई नजरअन्दाज गर्न मिल्दैन। अनुसन्धानपछि अभियोजनको लागि यसको कार्यालयलाई आयोगले सिफारिस गर्दछ। अभियोजनबाट पीडितलाई न्याय दिलाउनु यसको प्रमुख दायित्व हो। तथापि माहान्यायाधिवक्ता प्रधानमन्त्रीले नियुक्ति गरेका व्यक्ति भएबाट बेलाबेलामा यो संस्था विवादमा परेको छ। राजनीतिको प्रभावबाट पीडितलाई न्यायबाट

बन्चित गरेका दृष्टान्तहरू छन्। यसर्थ, यो प्रकृत्याको विश्वसनीयता बढाउन र संविधानको प्रदत्त न्यायिक अधिकार संरक्षणमा यसको अहम् भूमिका हुन्छ।

यसपछि पीडितलाई न्यायको फैसला दिने 'विशेष अदालत' हो। यसमा नियुक्त भएका न्यायाधीश कतिको स्वतन्त्र र निष्पक्ष छन्? सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रकृत्याको ज्ञान र यसले भविष्यमा पार्न सक्ने असरप्रति कति सजक छन्? राजनीतिक प्रभाव थग्न कति सक्षम हुने छन्? साथै पीडितको सुरक्षाप्रति समेत कति संवेदनशील छन्? फरक पार्ने छ।

यस प्रकृत्याको सफलताको लागि विभिन्न तहमा प्रभावकारी अनुगमन हो। स्थानीय, क्षेत्रीय, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका आधिकारिक एवम् विश्वसनीय संयन्त्रहरूको परिचालन हुनुपर्छ। विज्ञता तथा विशेषताका आधारमा संयोजनात्मक, व्यवस्थित तथा जबाफदेही हिसाबले यो प्रकृत्या अधि बढ्नु पर्छ। यसमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घ, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग तथा यसक्षेत्रमा कार्यरत राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अधिकारवादी सङ्घ-संस्था तथा समूह परिचालन हुनु जरुरी हुन्छ।

(लेखक : वरिष्ठ मानव अधिकारकर्मी हुनुहुन्छ ।)

मुलुकको मानवअधिकार स्थितिबारे वास्तविक जानकारी लिन इन्सेकद्वारा प्रकाशित

- ▶ मानवअधिकार वर्षपुस्तक (नेपाली र अङ्ग्रेजी)
- ▶ मानवअधिकार सङ्गालो
- ▶ मानवअधिकारको ऐतिहासिक अवधारणा
- ▶ मानवअधिकार-प्रहरी-कानुन
- ▶ मानवअधिकार घोषणापत्र (सचित्र)
- ▶ नेपालमा जातीय छुवाछूत
- ▶ राजनीतिक महिला परिचय
- ▶ प्राची त्रैमासिक
- ▶ मानवअधिकार स्थितिसूचक (त्रैमासिक)
- ▶ अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको रोम विधान
- ▶ मानवअधिकार : ठूला नौ महासन्धि
- ▶ इन्सेकको दुई दशक
- ▶ उनीहरू कहाँ छन् ? (अङ्ग्रेजी, नेपाली)

लगायत अन्य सामयिक प्रकाशनहरू खोजी-खोजी पढौं।

सङ्क्रमणकालीन न्यायका अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरू

दश वर्ष लामो सशस्त्र द्वन्द्वको अवधिमा मानव अधिकार उल्लङ्घन र गम्भीर अपराधका घटनाहरू राज्य तथा गैरराज्य पक्षबाट भएका छन्। जुनसुकै पक्षबाट प्रताडित भएपनि पीडितको पीडा समान हुन्छ र पीडितहरूलाई न्यायको सुनिश्चितता गर्न सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरूको स्थापना गर्नु राज्यको दायित्वभित्र पर्दछ।

पृष्ठभूमि

सशस्त्र द्वन्द्वबाट शान्तितर्फ वा तानाशाही शासन व्यवस्थाबाट लोकतन्त्रतर्फ रूपान्तरण प्रक्रियामा रहेका मुलुकहरूमा उक्त हिंसा वा दमनका कारण सृजित गम्भीर अपराध तथा मानव अधिकार उल्लङ्घनसँग सम्बन्धित घटनाहरूलाई यथाशीघ्र उचित, विधिसम्मत र न्यायको सिद्धान्तका आधारमा सम्बोधन गर्ने पद्धतिलाई सङ्क्रमणकालीन न्यायका रूपमा बुझिने गरेको छ। यस प्रक्रियामा सामान्यतया द्वन्द्व वा दमनका कारण भएका घटनाहरूको सत्यको खोजी एवम् अभिलेखन गर्ने, आरोपित दोषीहरूमाथि उचित प्रक्रियाका माध्यमबाट अभियोजन गर्ने तथा सजायको भागेदार बनाउने र पीडितलाई सम्मानजनक ढङ्गले न्याय तथा परिपूरण सुनिश्चित गर्ने विषयलाई सम्बोधन गरिन्छ। साथै, आवश्यकताअनुसार पीडितको सहमतिमा क्षमादान प्रदान गर्नसक्ने व्यवस्था गरिएको हुन्छ भने समाजमा यस्ता घटनाहरू पुनः नदोहोरिने वातावरण निर्माणका लागि

शोभाकर बुढाथोकी

संस्थागत सुधारका कार्यहरूलाई पनि समेटिएको हुन्छ। यसले मुख्यतया न्यायपूर्ण समाजको निर्माण र दिगो शान्ति स्थापनाका लागि मेलमिलाप, क्षतिपूर्ति तथा न्यायको प्रवर्द्धन गर्दछ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया पीडितमुखी र न्यायमुखी हुनुपर्ने विश्वव्यापी मान्यता रहेको छ। द्वन्द्व रूपान्तरण, दिगो शान्ति र न्यायको सुनिश्चितता गर्नेतर्फ सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया उन्मुख हुनुपर्दछ। तर, यस्ता संयन्त्रहरूलाई द्वन्द्वसँग सम्बन्धित राजनीतिक, प्रशासनिक र सुरक्षा शक्तिहरूको नीहित स्वार्थपूर्तिको साधन बनाउने

दुष्प्रयास भएमा मुलुकमा शान्ति, सहिष्णुता, स्थायित्व र आपसी सद्भाव कायम नभई द्वन्द्वको पुनरागमन हुनसक्ने खतरा रहन्छ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित गम्भीर अपराध, मानव अधिकार उल्लङ्घन र ज्यादतीपूर्ण कार्यको यथोचित समयमा कानून बमोजिम सम्बोधन हुन नसकेमा समाजमा अस्थिरता उत्पन्न हुन

सकदछ र द्वन्द्व पीडितमा प्रतिशोधको भावना विकास भई पुनः हिंसा भड्कने खतरा समेत रहन्छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया सम्बन्धित देशको विद्यमान राजनीतिक, सामाजिक र ऐतिहासिक परिस्थितिका आधारमा विगतका ज्यादती वा अपराधको प्रकृति र सङ्ख्या अनुसार मौलिक प्रकारका संयन्त्रहरू सृजना गरेको पाइन्छ। तथापि यस्ता संयन्त्रहरू सैद्धान्तिक र कार्यान्वयन तहमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा स्थापित न्याय, मानव अधिकार र परिपूरणका मान्यता अनुरूप हुनु अपरिहार्य मानिन्छ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियाका लागि कुनै पनि संयन्त्रहरू निर्विकल्प वा निरपेक्ष हुन सक्तैनन्। यसलाई राष्ट्रिय आवश्यकता अनुसार समायोजन गर्नुपर्ने हुन्छ। कतिपय अवस्थामा वैकल्पिक पद्धति पनि अपनाउन सकिन्छ। सामान्यतया यसको उद्देश्य आरोपित दोषीलाई उनीहरूको संलग्नताका आधारमा सजायको भागिदार बनाउने र पीडितलाई उचित न्याय एवम् परिपूरण दिलाउनु रहेको हुन्छ। साथै, पीडितमाथि भएको भौतिक तथा भावनात्मक क्षतिको राज्यले परिपूर्ति गर्ने माध्यमका रूपमा पनि सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियालाई सञ्चालन गरिनुपर्दछ। तसर्थ द्वन्द्वको प्रकृति, मुलुकको राजनीतिक तथा सामाजिक अवस्था र सम्बन्धित देशको वस्तुगत परिस्थितिका आधारमा कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने हुन्छ। यस्ता संयन्त्रहरूले गम्भीर अपराध वा मानव अधिकार उल्लङ्घनको प्रकृति र कारणको पहिचान गर्नुपर्ने हुन्छ भने दोषीलाई कानुनको दायरामा ल्याउने र पीडितलाई न्याय एवम् परिपूरणको सिफारिस गर्ने जस्ता सवाललाई सम्बोधन गर्नुपर्ने हुन्छ।

विश्वव्यापी रूपमा अभ्यास गरिएका

सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियाका स्वरूपमा फौजदारी अभियोजन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन, भेटिङ, क्षतिपूर्ति तथा परिपूरण र संस्थागत सुधारलाई एक वा अर्को रूपमा स्वीकार गरेको पाइन्छ। सोही मान्यताका आधारमा नेपालमा पनि बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानबिन र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठनको परिकल्पनालाई बृहत् शान्ति सम्झौताले आत्मसात गरेको छ। शान्ति प्रक्रियाको सहज अवतरणका द्वन्द्वकालीन सवालहरूको सम्बोधन हुनुपर्दछ र द्वन्द्वपीडितहरूले न्यायको सुनिश्चितता भएको महसुस गर्नुपर्छ। द्वन्द्व पीडितहरूलाई सम्मान र न्याय प्राप्त हुने विश्वसनीय सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियाले मात्र मुलुकमा दिगो शान्ति र न्यायपूर्ण समाजका लागि आवश्यक उपयुक्त वातावरण निर्माण गर्दछ।

नेपालमा सङ्क्रमणकालीन न्यायको व्यवस्था

सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया निश्चित रूपमा द्वन्द्वउपान्त मुलुकमा कठिन एवम् चुनौतिमूलक कार्यका रूपमा लिइन्छ। दश वर्ष लामो सशस्त्र द्वन्द्वको अवधिमा मानव अधिकार उल्लङ्घन र गम्भीर अपराधका घटनाहरू राज्य तथा गैरराज्य पक्षबाट भएका छन्। जुनसुकै पक्षबाट प्रताडित भएपनि पीडितको पीडा समान हुन्छ र पीडितहरूलाई न्यायको सुनिश्चितता गर्न सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरूको स्थापना गर्नु राज्यको दायित्वभित्र पर्दछ। उक्त सशस्त्र द्वन्द्वका समयमा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घन, ज्यादती र गम्भीर अपराधका घटनाहरूलाई प्रभावकारी तथा न्यायपूर्ण रूपमा सम्बोधन गर्नका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरूको

परिकल्पना बृहत् शान्ति सम्भौता, २०६३ बाट गरिएको छ।

नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्यायको यात्रा सहज हुन सकेको छैन र यससँग सम्बन्धित संयन्त्रहरू प्रभावकारी हुन नसकेको यथार्थ हो। उक्त सशस्त्र द्वन्द्वका कारण १२ हजार भन्दा बढी मानिसहरूले ज्यान गुमाएको इन्सेकको आँकडा रहेको छ भने ९ सय भन्दा बढी मानिसहरू अहिले पनि बेपत्ताको अवस्थामा रहेको र हजारौं मानिसहरू यातना तथा गिरफ्तारीको शिकार हुन पुगेको वा त्यस्तै हजारौं मानिसले द्वन्द्वको विभत्स पीडा खेप्नुपरेको यथार्थलाई स्वीकार गर्न तत्कालीन सत्तासीन राजनीतिक शक्तिहरू, सुरक्षा निकायहरू र तत्कालीन विद्रोही नेकपा (माओवादी) तयार हुनुपर्छ। उक्त ज्यादतीपूर्ण इतिहासलाई शान्ति, न्याय र सम्मानमा रूपान्तरण गर्ने कार्यहरूको थालनीमा सम्पूर्ण निकायहरू जिम्मेवार हुनुपर्ने हुन्छ र यसको उपयुक्त माध्यम प्रभावकारी सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया हो।

सशस्त्र द्वन्द्वका पीडाहरू अत्यन्त मर्मस्पर्शी तथा पीडाजनक हुने भएकाले यसको सम्बोधनका क्रममा अपनाइने विधि तथा प्रक्रियाका बारेमा आम पीडितकाबीचमा सहमति नहुन पनि सक्छ। तथापि राज्यले वैधानिक एवम् न्यायोचित प्रक्रियाका माध्यमबाट सरोकारवालाहरूकाबीचमा न्यूनतम सहमति कायम गर्ने प्रयत्न गर्नुपर्दछ। उक्त परिस्थितिलाई मध्यनजर गर्दै नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वको औपचारिक अन्त्यसँगै सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरू स्थापना गर्ने र पीडकहरूलाई न्यायको दायरामा ल्याउने तथा पीडितहरूलाई न्याय दिलाउने प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने समझदारी २०६३ मङ्सिर ५ मा नेपाल सरकार तथा नेकपा

(माओवादी) का बीच भएको बृहत् शान्ति सम्भौतामा समावेश गरिएको थियो, जुन पीडित तथा सरोकारवालाहरूको दृष्टिकोणमा उत्साहजनक कार्य हुँदाहुँदै पनि व्यवहारमा अक्षरशः लागु हुन नसक्दा पीडितहरूमा निराशा बढ्नु स्वभाविक नै हो।

बृहत् शान्ति सम्भौताले सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियासम्बन्धी प्रावधानहरू स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरेको छ। सम्भौताको दफा ५(२) (३) मा दुवै पक्षद्वारा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको तथा युद्धको समयमा मारिएकाहरूको वास्तविक विवरण ६० दिनभित्र सार्वजनिक गर्ने र परिवारजनलाई जानकारी दिने व्यवस्था गरेको छ भने यसको दफा ५(२)(४) मा समाजमा शान्ति कायम गराउन तथा युद्धबाट पीडित र विस्थापित व्यक्तिहरूका लागि राहत कार्य र पुर्नस्थापना गराउन राष्ट्रिय शान्ति तथा पुर्नस्थापना आयोग गठन गर्ने व्यवस्था गरेको छ। यसैगरी सम्भौताको दफा ५(२)(५) मा सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्नहरूका बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने प्रावधान रहेको छ।

द्वन्द्वबाट शान्तितर्फ उन्मुख र राजनीतिक सङ्क्रमणमा रहेका मुलुकहरूमा विगतका अपराध वा मानव अधिकार उल्लङ्घनलाई न्यायिक दायरामा ल्याउने प्रयासमाथि द्वन्द्व वा दमनमा संलग्न पक्षबाट अवरोध सृजना हुने सम्भावना उत्तिकै रहन्छ। मुलतः द्वन्द्व वा दमनमा संलग्न राज्य तथा गैरराज्यपक्षका राजनीतिक तथा सुरक्षा निकाय र तत्कालीन विद्रोही समूहका नेतृत्व

जवाफदेही हुनुपर्ने अवस्था आउन सक्ने भएमा उनीहरू सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगका माध्यमबाट उन्मुक्ति प्रक्रिया बढाउन उद्दत रहनु स्वभाविक मानिन्छ, जुन सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियाको आधारभूत मान्यता विपरीत हुन्छ।

बृहत् शान्ति सम्झौताको भावना अनुरूप मुख्य राजनीतिक शक्तिहरूको सहमतिमा नेपाल सरकारले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ जारी गरेको छ। तथापि सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउनका लागि विगतमा दुईपटक आयोगहरू गठन भए पनि परिणाममुखी बनाउन असमर्थ भएको यथार्थ हाम्रा सामु स्पष्ट छ। सोही असफलता र अन्यौलताका बावजुद देशका तीन मुख्य दल नेपाली कांग्रेस, नेकपा (एमाले) र एनेकपा (माओवादी) को सहमतिमा विद्यमान ऐनको तेस्रो संशोधन गत २०८१ भदौमा संसदले पारित गरेको छ। ऐनको तेस्रो संशोधनले विगतका केही अन्यौल र अस्पष्ट विषयहरूको निरूपण गर्ने प्रयत्न गरेको छ र सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियालाई अगाडि बढाउन सक्ने आधारहरू तयार गरेको छ।

संशोधित ऐनमा मुख्यतया शान्ति प्रक्रियाका मानव अधिकारको उल्लङ्घन तथा गम्भीर उल्लङ्घनको परिभाषालाई स्पष्ट पार्ने, मेलमिलापका लागि पीडितको सहमति आवश्यक हुने, राहत तथा सहयोगका लागि परिपूरणको दायरा फराकिलो पार्ने, दण्ड जरिवानामा कटौती हुनसक्ने, मुद्दा अभियोजनका लागि एक वर्षको हदम्याद राख्ने लगायतका विषयहरू समावेश गरिएको छ, जसले मुलुकमा लामो समयदेखि अवरुद्ध सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियालाई

चलायमान बनाउनेतर्फ आशावान हुन सकिन्छ।

साथै, ऐनको संशोधनका माध्यमबाट द्वन्द्व पीडितलाई न्याय र परिपूरणका लागि आधार न्यूनतम तयार गरेकोमा संयुक्त राष्ट्र लगायत राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय समुदायबाट स्वागत हुनु सकारात्मक कदमका रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ। यसको सफल कार्यान्वयनका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियालाई पारदर्शी एवम् पीडित तथा यसका सरोकारवालाहरूको सहभागितामा सञ्चालन हुनुपर्दछ। सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया बृहत् शान्ति सम्झौता लगायत राजनीतिक सहमतिहरू, पीडितको न्यायसम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार मापदण्ड, २०७१ फागुनको सर्वोच्च अदालतको परमादेश र संशोधित ऐनको उद्देश्य अनुरूप सञ्चालन गरिनुपर्ने हुन्छ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायका अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरू

सङ्क्रमणकालीन न्यायका कुनै निर्विकल्प वा निरपेक्ष संयन्त्र हुन सक्नेनन्। सामान्यतया आरोपित व्यक्तिलाई दोष अनुसार सजायको भागेदार बनाउने र पीडितलाई न्याय दिलाउनुका साथमा उनीहरूमाथि भएको क्षतिको राज्यले परिपूर्ति गर्ने माध्यम भए पनि यसका उपायहरू फरक-फरक हुन सक्दछन्, जुन द्वन्द्वको प्रकृति, राज्यको राजनीतिक, सामाजिक र ऐतिहासिक परिवेश अनुसार सम्बन्धित देशको अनुकूलतामा कार्यान्वयनमा ल्याइएको पाइन्छ।

त्यस्ता अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा स्थापित पहिलो संयन्त्रका रूपमा सत्यताको खोजी तथा अभिलेखनलाई लिन सकिन्छ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियाको प्रारम्भमा सत्यको खोजी तथा अभिलेखन अर्थात् द्वन्द्वको कारण, प्रकृति, प्रभाव र यसबाट सृजित घटनाहरूको निष्पक्ष रूपमा सत्य-तथ्य सङ्कलन गर्ने र यसको अभिलेखन गर्नुपर्ने हुन्छ। यस्ता घटनाहरूको यथार्थता र सही पक्षको अध्ययन, अनुसन्धान र विश्लेषणविना द्वन्द्व पीडितहरूको पहिचान गर्न सकिँदैन भने उनीहरूका लागि राज्यबाट राहत एवम् क्षतिपूर्ति पनि प्रदान गर्न नसक्ने अवस्था रहन्छ। तसर्थ, द्वन्द्व र यसको यथार्थ चित्रणका अलावा यसमा संलग्न पक्षहरूको भूमिकाका सम्बन्धमा निर्णयमा पुग्नका लागि सत्यको खोजी र अभिलेखन महत्त्वपूर्ण पक्ष हुन जान्छ।

दोस्रो, फौजदारी अभियोजनलाई जबाफदेहिता सुनिश्चित गर्ने सबैभन्दा उत्कृष्ट संयन्त्रका रूपमा लिइन्छ। मुलुकमा विश्वसनीय राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अदालतहरूको व्यवस्था भएको अवस्थामा अभियोजन कार्य प्रभावकारी हुन सक्दछ। सामान्यतया अभियोजन गरिनुपर्ने आरोपित दोषीहरूको सङ्ख्याको तुलनामा फौजदारी सुनुवाइका लागि आवश्यक स्रोत-साधनमा हुने कमीले अभियोजन प्रभावकारी नहुने प्रबल सम्भावना रहन्छ। अभियोजन प्रक्रिया सञ्चालनका लागि दृढ राजनीतिक इच्छाशक्ति चाहिन्छ। तर, पीडक तथा तिनका राजनीतिक सहकर्मीहरू राज्यको शक्तिमा रहेको अर्थात् निर्णय तहको भूमिकामा रहेको अवस्थामा सामान्यतया राजनीतिक इच्छाशक्तिमा कमी आउँछ। अभियोजनका लागि ठूलो मात्रामा धनराशी र समय चाहिने भएकाले यसले थोरै मात्रामा व्यक्तिगत तहमा भएका अपराधहरूलाई सम्बोधन गर्न सक्दछ। तथापि सफलतापूर्वक सम्पन्न अभियोजनले दण्डहीनताको अन्त्यका

पक्षमा सशक्त सन्देश दिन्छ र पीडितहरू समक्ष विगतको पिडाजनक इतिहासको अन्त्य गर्नेतर्फ सरकारको प्रतिवद्धता पनि सार्वजनिक हुन जान्छ।

तेस्रो, सङ्क्रमणकालीन न्यायको सबैभन्दा प्रभावकारी संयन्त्रका रूपमा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठनलाई लिइन्छ। यस्ता आयोगहरू जघन्य प्रकृतिका मानव अधिकार उल्लङ्घन वा सुनियोजित रूपमा राज्यद्वारा भएका ज्यादतीहरूको विश्लेषणका निमित्त उपयुक्त मानिन्छन्। सत्य निरूपण आयोगको उद्देश्य घटनाको तथ्य र ज्यादतीका कारणहरूको वस्तुगत रूपमा पहिचानका माध्यमबाट पीडितलाई न्याय, क्षतिपूर्ति र परिपूरणको सुनिश्चित गर्ने, पीडकका लागि सजायको घोषणा गर्ने र राज्यका निमित्त यस्ता घटनाहरू पुनः नदोहोरिने सुनिश्चित गर्नका लागि संस्थागत सुधारका प्रक्रिया सञ्चालन गर्न सहज हुन्छ।

द्वन्द्वको प्रकृतिका आधारमा राष्ट्रिय आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्नका लागि औपचारिक नाममा विविधता पाइए पनि सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगलाई सक्रिय एवम् प्रभावकारी बनाउन दृढ राजनीतिक इच्छाशक्ति आवश्यक हुन्छ। साथै, यस्ता आयोगमा नियुक्त हुने पदाधिकारीहरू सक्षम, निष्पक्ष, विश्वसनीय तथा आमरूपमा स्वीकार्य नभएको अवस्थामा र द्वन्द्वका क्रममा संलग्न पक्षहरूबाट पूर्ण रूपमा स्वतन्त्र हुन नसक्ने परिस्थितिमा प्रभावकारी हुन सक्तैनन्। तसर्थ पीडित र सरोकारवालाहरूकाबीचमा व्यापक परामर्श गर्नुपर्ने हुन्छ भने पीडितको अपनत्व हुनेगरी मात्र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन प्रक्रिया सञ्चालन गरिनुपर्दछ। यस क्रममा सरोकारवालाहरूका बीचमा व्यापक रूपमा सूचना प्रवाह

गरिनुपर्दछ भने उनीहरूको सहभागिता वृद्धि गर्ने कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनु अत्यावश्यक मानिन्छ।

चौथो, सङ्क्रमणकालीन न्यायको प्रारम्भिककालमा भेटिङ (जाँचबुझ, निलम्बन वा निष्कासन) कार्यलाई अगाडि बढाइएको पाइन्छ। मुलतः यस प्रक्रिया मार्फत् पीडकहरू अर्थात् मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा गम्भीर अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई अनुसन्धान अवधिभर निलम्बनमा राख्ने, थप सरकारी नियुक्ति पाउनबाट रोक लगाई राज्यका निकायहरूप्रति जनविश्वास अभिवृद्धि गर्ने र उनीहरू सरकारी सेवामा रहेको अवस्थामा प्रमाणहरू लोप गर्नसक्ने अवस्थामा सार्वजनिक पद वा सरकारी सेवाबाट बर्खास्त गर्नका लागि यो विधि अपनाइन्छ। भेटिङलाई कार्यान्वयनमा ल्याउन प्रहरी तथा सेना जस्ता सरकारी पदाधिकारीहरू द्वन्द्व वा दमनमा संलग्न भएको र सो पश्चात् पनि सरकारी सेवामा रहेको अवस्थामा उनीहरूलाई जवाफदेही बनाउन लाभप्रद मानिए पनि कार्यान्वयनमा ल्याउन अत्यन्त कठिन हुने गर्दछ। भेटिङ प्रक्रिया न्यायिक नभई प्रशासनिक कारवाही अन्तर्गत पर्दछ। तसर्थ भेटिङ प्रक्रिया वस्तुगत मापदण्ड तथा निष्पक्ष प्रक्रियाका आधारमा कार्यान्वयनमा ल्याइनुपर्दछ।

पाँचौं, सरकारको दृष्टिकोणमा परिपूरण र क्षतिपूर्तिलाई एकअर्काका पर्यायवाचीको रूपमा लिइन्छ। द्वन्द्वकाल वा तानाशाही शासन व्यवस्थाका पीडितहरूलाई उनीहरूको पिडा र क्षतिका आधारमा राज्यबाट क्षतिपूर्ति प्रदान गर्नुपर्ने हुन्छ। यो अल्पकालीन राहत हो भने यसलाई आर्थिक पक्षसँग मात्र जोडिएको हुन्छ। तर, परिपूरणले द्वन्द्व पीडितका पीडाहरू सम्बोधन गर्नका लागि आवश्यक बृहत् पक्षलाई

समेट्ने गर्दछ। भौतिक क्षतिलाई केही हदसम्म सहज भए पनि भावनात्मक क्षतिको सम्बोधनका लागि परिपूरण कार्यक्रम प्रभावकारी हुने गर्दछ। उदाहरणका लागि परिपूरण कार्यक्रमहरूमा स्मारक निर्माण गर्ने, सार्वजनिक स्थलको नामाकरण गर्ने, शिक्षा-स्वास्थ्य र रोजगारीको व्यवस्था गर्ने, पीडितका परिवारको सम्भनामा विद्यालय, स्वास्थ्य कार्यालय, सामुदायिक भवन जस्ता स्थलहरू निर्माण गर्ने, सङ्ग्रहालय निर्माण गर्ने, शैक्षिक कार्यक्रमहरू लागु गर्ने, इत्यादिलाई लिन सकिन्छ।

छैटौं पक्षका रूपमा संस्थागत सुधारलाई लिन सकिन्छ। यसले द्वन्द्वकालका घटनाको पुनरावृत्ति नहुने सुनिश्चितता गर्दछ। मुलतः द्वन्द्वकाल वा तानाशाही शासन व्यवस्थाका समयमा राज्यका निकायहरू मुलतः राजनीतिक, प्रशासनिक र सुरक्षा निकायहरूलाई चरम दुरुपयोग गरिएको हुन्छ। आम नागरिकका सरोकारहरू वा द्वन्द्वरत पक्षहरूलाई दमन गर्ने कार्यमा परिचालन गरिएको हुन्छ। राज्यका कतिपय संस्थाहरू संस्थागत रूपमा यस्ता दमनकारी कार्यमा संलग्न हुने गरेको पाइन्छ भने उक्त संस्थाहरूलाई परिवर्तित शासन व्यवस्था अनुरूप पारदर्शी, लोकतान्त्रिक र जवाफदेही रूपमा सञ्चालन गर्नका लागि संस्थागत सुधार कार्य अपरिहार्य मानिन्छ। यसले राज्यका निकायहरूलाई मुलुकको परिवर्तनलाई आत्मसात् गर्न र सोही मुताविक संस्थाका अवयवहरूलाई परिचालन गर्न सहज हुन्छ। यसका लागि देशमा नीतिगत र कार्यगत संयन्त्रहरूमा सुधार गर्नुपर्ने हुन्छ भने उक्त संस्थाहरूमा कार्यरत पदाधिकारीहरूलाई अभिमुखीकरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने हुन्छ।

अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रहरूको व्यवस्था

सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई सम्बोधन गर्नका लागि विभिन्न मुलुकहरूले राष्ट्रिय आवश्यकता, द्वन्द्वको प्रकृति र शान्ति सम्भौताको स्वरूप तथा त्यसमा भएका व्यवस्थाका आधारमा फरक-फरक संरचनाको व्यवस्था गरेका छन्। सबै प्रकारका संयन्त्रहरूको उद्देश्य द्वन्द्व पीडितलाई न्यायको सुनिश्चितता गर्नु र मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा गम्भीर अपराधमा संलग्न दोषीहरूलाई कानूनको दायरामा ल्याउनु रहेको हुन्छ। गृह युद्ध, आन्तरिक द्वन्द्व, जन विद्रोह वा तानाशाही शासन व्यवस्थाको अन्त्य पश्चात् मुलुकमा शान्ति, सहिष्णुता, लोकतन्त्र, मानव अधिकार र कानुनी शासनको प्रवर्द्धनका लागि हालसम्म ४० ओटा देशहरूले सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी संयन्त्रहरू स्थापना गरेको पाइन्छ। तर, यस्ता आयोगहरू आफ्नो लक्षित उद्देश्य पूरा गर्नमा थोरै मुलुकहरूमा मात्र सफल भएका छन्।

सङ्क्रमणकालीन न्यायको सम्बोधनका लागि अपनाइएको पहिलो संरचनामा राष्ट्रिय संयन्त्रलाई लिन सकिन्छ, जुन सबैभन्दा प्रभावकारी, चलायमान र विश्वसनीय पनि मानिन्छ। यस्ता संयन्त्रहरूमा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग, न्यायिक छानविन तथा अनुसन्धान निकाय, कानून बमोजिम गठन हुनसक्ने अनुसन्धानसम्बन्धी निकायहरू जस्ता राष्ट्रिय कानून एवम् संसद वा सरकारबाट कार्यकारी आदेश बमोजिम गठन भएका संरचनाहरू हुन सक्दछन्, जसका प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन गर्न तुलनात्मक रूपमा सहज हुन्छ। उदाहरणका लागि नेपाल लगायत दक्षिण अफ्रिका, टिमोर लेस्ते, पेरु, मोरक्को, र्वाटेमाला, कोलम्बियाले राष्ट्रिय कानून

बमोजिम सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगहरूको अभ्यास गरेका छन्, जसमा आयोगका पदाधिकारीहरू, कर्मचारी, विज्ञ लगायत सबै खालका जनशक्ति राष्ट्रिय तहबाट प्रतिनिधित्व भएको हुन्छ। तथापि आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोगका अलावा विशेष प्रकृतिका विज्ञको व्यवस्थापनमा अन्तर्राष्ट्रिय तहको सहयोग पनि उपयोगी हुन सक्दछ।

दोस्रोमा मिश्रित संयन्त्रलाई लिइन्छ। यसमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानून र कार्यदिश आवश्यक हुन्छ भने स्रोत-साधन र जनशक्तिको व्यवस्थापनमा पनि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय तह दुवैको भूमिका रहन्छ। यस्ता संयन्त्रहरू मुख्यतया शान्ति स्थापना वा राजनीतिक रूपान्तरणको क्रममा पनि अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको प्रत्यक्ष भूमिका भएका मुलुकमा स्थापना गरिएको हुन्छ। विशेषगरी यस्ता संयन्त्रहरूलाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घ लगायत अफ्रिकी युनियन, अर्गनाइजेशन अफ अमेरिकन स्टेट्स, अर्गनाइजेशन अफ सेक्युरिटी एण्ड इकोनोमिक कोअपेरेशन, आशियान जस्ता क्षेत्रीय संस्थाहरूको सहयोग हुने गरेको पाइन्छ। यो प्रक्रिया न्यायिक निरूपणका सवालमा राष्ट्रिय संयन्त्रको तुलनामा लामो, महँगो र जटिल हुने गर्दछ। उदाहरणका लागि यस्ता संयन्त्रहरूको अभ्यास क्याम्बोडिया, सियरा लियोन, कोसोभो लगायतका मुलुकहरूमा गरेको पाइन्छ, जसको परिणाम र अनुभव उत्साहप्रद रहेको छैन।

तेस्रो संरचनाका रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रलाई लिइन्छ। यसको नेतृत्व संयुक्त राष्ट्रसङ्घ लगायत अफ्रिकी युनियन, अर्गनाइजेशन अफ अमेरिकन स्टेट्स, अर्गनाइजेशन अफ सेक्युरिटी एण्ड इकोनोमिक कोअपेरेशन जस्ता क्षेत्रीय

संस्थाहरूले आफ्नो कार्यक्षेत्रभित्र गरेको पाइन्छ। यस्ता संरचनाहरू हिंसा वा दमनका चरम घटना भएका मुलुकहरूमा अभ्यास गरेको पाइन्छ। उदाहरणका लागि फर्मर युगोस्लाभिया र रुवाण्डामा भएका बर्बरता र क्रूर एवम् आमहत्या र मानवता विरुद्धको अपराधको अनुसन्धानका माध्यमबाट पीडितलाई न्यायको सुनिश्चितता गर्न सन् १९९३ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सुरक्षा परिषद्को कार्यदेशका आधारमा इन्टरन्याशनल् क्रिमिनल ट्राइबुनल फर फर्मर युगोस्लाभिया र रुवाण्डामा गठन भएका थिए। उनीहरूलाई मानव अधिकार तथा मानवीय कानूनको उल्लङ्घन, युद्ध अपराध, मानवता विरुद्धको अपराधका घटनाहरूको अनुसन्धान गर्ने र संलग्न दोषीहरू उपर अभियोजनका माध्यमबाट सजाय निर्धारण गर्ने कार्यदेश पनि संयुक्त राष्ट्रसङ्घबाट प्रदान गरिएको थियो। तर, दुवै देशका कतिपय दोषीहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतमा पनि सुनुवाइ गरिएको थियो।

यसैगरी रोम विधानका रूपमा चर्चित अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको विधान, १९९८ मा अनुमोदन भएपछि यसमा राज्यहरूले हस्ताक्षर गर्नेक्रम जारी छ। तर, नेपालले अहिलेसम्म हस्ताक्षर गरेको छैन। रोमविधानले आमहत्या (नरसंहार), युद्ध अपराध, मानवता विरुद्धको अपराध जस्ता घटनाहरूमा अनुसन्धान, अभियोजन र सुनुवाइ गर्ने गर्दछ। यसको अनुसन्धान तथा अभियोजन कुनै पनि मुलुकले हस्ताक्षर गरेको अवस्था वा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सुरक्षा परिषद्को निर्णय अनुसार हुने गर्दछ। यो अत्यन्त लामो, महँगो र जटिल प्रक्रिया मानिन्छ भने राज्यपक्ष भएका वा घटनासँग सम्बन्धित मुलुकको सहयोग बिना कार्यान्वयन गर्न असम्भव प्रायः हुन्छ। यसले

लाइबेरियाका पूर्व राष्ट्रपति चार्ल्स टेलर र युगोस्लाभियाका पूर्व राष्ट्रपति मिलोसोभिच लगायत पूर्व राजनीतिक एवम् सैनिक नेतृत्वमाथि अभियोजन गर्दै सजाय समेत तोकिसकेको छ। तर, सुडानको असहयोगका कारण त्यहाँका पूर्व राष्ट्रपति ओमार अल-बसिरलाई कारवाही प्रक्रियामा ल्याउन असमर्थ भएको छ। अमेरिका लगायत कतिपय शक्ति राष्ट्रहरूको असहयोग र अदालतको विशेषाधिकारको अभावका कारण यसको भविष्यका बारेमा बहस जारी छ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायको प्रभावकारिताका आधारहरू

सङ्क्रमणकालीन न्यायको प्रयास नेपालमा विगत १८ वर्षदेखि अन्यौलमा छ। शान्ति सम्झौता, २०६३ ले अभिन्न अङ्गका रूपमा परिकल्पना गरेको सत्य निरूपण तथा मिलमिलापको अवधारणा दलीय स्वार्थ र कोपभाजनका कारण कार्यान्वयनमा ल्याउन व्यापक कठिनाइको सामना गर्नुपर्थ्यो। सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी ऐन २०७१ वैशाखमा संसदबाट पारित भयो भने आयोगको गठन २०७१ माघमा मात्र हुन पुग्यो। ऐनमा उल्लेखित व्यवस्था र आयोगमा नियुक्त पदाधिकारीहरूको कार्यक्षमता, विश्वसनीयता र निष्पक्षतामाथि पीडित तथा सरोकारवालाहरूको व्यापक सरोकार उठ्न पुग्यो। आयोगप्रति पीडितले अपनत्व महसुस गर्न नसकेको र आयोगका पदाधिकारीहरूबीचको आन्तरिक द्वन्द्वका कारण आयोग प्रभावकारी हुन सकेन। पहिलो पटक गठन भएका आयोगहरू परिणाममुखी हुन नसकेको अवस्थामा दोस्रोपटक गठन भएका आयोग पूर्णतः निष्प्रभावी रहन पुगे। तथापि पछिल्लो चरणमा ऐनको तेस्रो संशोधन (२०८१ भाद्र) सँगै आयोगहरू

चलायमान, विश्वसनीय र प्रभावकारी सम्भावना बढ्दै गएको देखिन्छ। मूलतः आयोगहरूलाई प्रभावकारी बनाउनमा राजनीतिक इच्छाशक्ति केही हदसम्म सकारात्मक देखिएको छ भने ऐनप्रति अपवादमा बाहेक पीडित लगायत राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सरोकारवालाहरूबाट समर्थन प्राप्त हुनुलाई सकारात्मक कदमका रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ।

आयोगलाई प्रभावकारी र चलायमान बनाउन राजनीतिक एवम् प्राविधिक सहयोगका अलावा आर्थिक स्रोत र जनशक्तिको सुनिश्चितता गर्नुपर्ने हुन्छ। यसका अलावा आयोगलाई पीडितमैत्री बनाउन र उनीहरूको दृष्टिकोणमा विश्वसनीय बनाउन निम्न पक्षहरूमा ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ।

पहिलो, महान्यायाधिवक्ताको भूमिकालाई सकारात्मक, सक्रिय, स्रोत-साधन सम्पन्न र जिम्मेवार बनाइनुपर्दछ। साथै, महान्यायाधिवक्तालाई राजनीतिक तहबाट स्वतन्त्र तथा निष्पक्ष जिम्मेवारी निर्वाह गर्नसक्ने वातावरण सुनिश्चित गर्नुपर्ने हुन्छ। ऐन अनुसार दुवै आयोगबाट अभियोजनका लागि सिफारिस भएका मुद्दाहरूमा अभियोजन गर्ने जिम्मेवारी महान्यायाधिवक्तामा रहेको छ। तर, महान्यायाधिवक्ता स्वयं राजनीतिक नियुक्तिको पद भएको र प्रधानमन्त्रीको मुख्य कानुनी सल्लाहकार समेत भएकाले अभियोजन प्रक्रियाको निष्पक्षतामाथि प्रश्न उठ्न सक्दछ। साथै, सरकार परिवर्तन हुनासाथ परिवर्तन हुने महान्यायाधिवक्ताले पछिल्ला निर्णयहरूलाई निरन्तरता दिने सवालमा आशङ्का उब्जन सक्दछ। तसर्थ, महान्यायाधिवक्ताको भूमिकालाई पीडितको दृष्टिकोणमा विश्वसनीय बनाउन सरकार एवम् राजनीतिक दलहरू सचेत हुनुपर्दछ।

दोस्रो, विशेष अदालतको गठनमा सावधानी अपनाउनुपर्ने हुन्छ। न्याय परिषद्को परामर्शमा उच्च अदालतका न्यायाधिशहरूमध्येबाट अध्यक्ष र सदस्यहरूलाई विशेष अदालतमा नियुक्त गर्ने व्यवस्था कानुनी सिद्धान्तका आधारमा कुनै समस्या देखिँदैन। तर, त्यसरी नियुक्त हुने न्यायाधीशहरू मुलुकको स्थापित फौजदारी न्याय प्रणालीका अलावा सङ्क्रमणकालीन न्यायका सवालहरूमा सक्षम, जानकार र अनुभवी हुनुपर्ने मान्यतालाई ध्यानमा राख्नुपर्ने हुन्छ। अन्यथा, पीडितहरू विशेष अदालतमा नियुक्त हुने पदाधिकारीहरूको नियतभन्दा क्षमता र विषयवस्तु सम्बन्धी ज्ञानको कमीका कारण न्यायबाट विमुख हुने सम्भावना रहन्छ।

तेस्रो, आयोगहरूमा पदाधिकारीहरूको नियुक्ति प्रक्रिया पारदर्शी हुनुपर्दछ। साथै, योग्यता भन्दा कार्यक्षमतालाई विशेष महत्त्व दिइनुपर्दछ। विगतमा दुईपटक गठन भएका आयोगहरूमा नियुक्त पदाधिकारीहरू शान्ति सम्झौता र ऐनको परिकल्पना एवम् विश्वव्यापी अभ्यासप्रति परिचित हुन नसकेको पाइएको छ। पदाधिकारीहरू व्यावसायिक रूपमा स्वतन्त्र एवम् निष्पक्ष, विषयगत रूपमा क्षमतावान एवम् विज्ञ, र मुलुकको द्वन्द्व एवम् शान्ति प्रक्रियाका सम्बन्धमा जानकार व्यक्तिहरू हुनुपर्दछ। मूलतः दलीय भागवण्डामा पदाधिकारीहरू नियुक्त गर्ने प्रवृत्तिका कारण सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया बिलखबन्दमा परेको हो। यसैगरी, आयोगमा नियुक्त हुने पदाधिकारीमा देशको मुहार प्रतिबिम्बित हुनुपर्दछ अर्थात् मुलुकको राजनीतिक-सामाजिक परिवेश अनुसार समावेशी हुनुपर्दछ। यसको मतलब पदाधिकारीहरूको प्रतिष्ठा, विश्वसनीयता र

क्षमताले आयोगको वैद्यता निर्धारण गर्दछ।

निष्कर्ष

कुनै पनि मुलुकले विगतका गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घन वा ज्यादती र जघन्य अपराधका घटनाहरूलाई विधिसम्मत तरिकाले निरूपण गर्नका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियाको सहारा लिएको पाइन्छ। प्रत्येक द्वन्द्वउपान्त समाज मौलिक हुने भएकाले विगतका अनुभवबाट पीडितका भौतिक तथा भावनात्मक क्षतिलाई सम्बोधन गर्न राष्ट्रिय आवश्यकता र अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व पूरा गर्नुपर्ने हुन्छ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी फौजदारी अभियोजन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको आयोग, परिपूरण, भेटिङ र संस्थागत सुधारलाई संयुक्त रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउने रणनीति विकास गर्न सकिएमा हाम्रो सन्दर्भमा उपयोगी हुन सक्दछ। तथापि, सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया अगाडि बढाउने क्रममा पारदर्शिता, निष्पक्षता तथा कानूनको उचित प्रक्रिया, राजनीतिक इच्छाशक्ति, र पीडित तथा

सरोकारवालाहरूको सहभागिता र अपनत्व अपरिहार्य हुन आउँछ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियालाई निष्कर्षमा पुऱ्याउनु मुलुकका लागि प्रतिष्ठाको विषय भएको छ भने राजनीतिक दलहरूका लागि आवश्यकता र बाध्यता दुवै भएको छ। तर, पीडितहरूका लागि न्याय र परिपूरण चाहेको छ। आफन्तजनका बारेमा सत्य-तथ्यको जानकारी पाउनु पर्नेछ भने उनीहरूलाई दोषीले सजाय पाएको हेर्न मन छ। नेपालको सन्दर्भमा अपनाइएको अभियोजन, मेलमिलाप र परिपूरणको व्यवस्था सहितको सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया सैद्धान्तिक रूपमा सकारात्मक छ भए पनि व्यवहारमा इमान्दारीपूर्वक कार्यान्वयनको आवश्यकता छ। यसको परिणाम सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रहरूको सक्रियता, सक्षमता, विश्वसनीयता र कार्यशैलीमा निर्भर गर्दछ।

(लेखक : अमेरिकाको सान डियगो विश्वविद्यालयबाट पिस एन्ड जस्टिस स्टडिजमा स्नातकोत्तर लेखक बुढाथोकी शान्ति, सुरक्षा र मानव अधिकार विषयका विज्ञ हुनुका साथै इन्सेक राष्ट्रिय कार्यसमितिका पूर्व-सदस्य पनि हुनुहुन्छ।)

insec.org.np
inseconline.org

PODCAST

मानव
अधिकार

Ramesh Prasad Timalina

youtube.com/@INSECnepal

सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियामा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको भूमिका

नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रलाई निष्पक्ष, पारदर्शी जिम्मेवार र जबाफदेही बनाउन राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अहम् भूमिका रहेको छ। पदाधिकारी नियुक्ति सिफारिस चरणदेखि उजुरी अनुसन्धान अन्तिम सिफारिस कार्यान्वयनको तहसम्म विद्यमान बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन तेस्रो संशोधन २०७१ ले मानव अधिकार आयोगलाई समेत जिम्मेवार र जबाफदेही बनाएको छ।

२०६३ मङ्सिर ५ गते नेपाल सरकार र विद्रोही पक्षबीच विस्तृत शान्ति सम्झौता भएपछि सशस्त्र द्वन्द्वको अन्त्य भयो। सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा द्वन्द्वरत पक्षबाट भएका ज्यादती, मानव अधिकारको उल्लङ्घनका घटनाको सम्बन्धमा छानबिन आयोगको प्रतिवेदनको आधारमा पीडित परिवारलाई राहत उपलब्ध गराउने तथा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको आधारमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्च स्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने उल्लेख भएको थियो। त्यसका अतिरिक्त विस्तृत शान्ति सम्झौतामा सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको आधारमा संलग्नहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न आपसी सहमतिबाट उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन

यज्ञप्रसाद अधिकारी

गर्ने उल्लेख रहेको छ। यसरी विस्तृत शान्ति सम्झौताको मर्म र भावनाअनुसार सङ्क्रमणकालीन संयन्त्र गठन गर्न बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन तथा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन २०७१ जारी भएकोमा २०८१ भदौ १३ संशोधित ऐन जारी भएको छ। सर्वोच्च अदालतको आदेश, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सिफारिस र अन्तर्राष्ट्रिय निकायका सुझाव समेत समेटेर संसदबाट पारित भएको कानूनलाई अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रले समेत स्वागत गरेको परिप्रेक्ष्यमा यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट नै नेपालको शान्ति प्रक्रियाको बाँकी रहेका सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया टुङ्गोमा पुग्ने आशा र विश्वास बढ्दै गएको छ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रकृया र मानव अधिकार आयोग

नेपालको सशस्त्र द्वन्द्व उत्कर्षमा पुगेको बेला २०५७ साल जेष्ठ १३ गते गठित राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका ज्यादती, गम्भीर

प्रकृतिका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनामा उजुरी ग्रहणदेखि अनुसन्धान गरी सिफारिस गरेको हुँदा मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाका बारे पर्याप्त जानकारी, दृष्टि भएको प्रमाण, प्रमाणका अतिरिक्त तथा कार्यरत कर्मचारी, पदाधिकारीसँग समेत नेपालको सशस्त्र दृष्टिको क्रममा भएका घटना त्यसको प्रभावबारे यथेष्ट जानकारी रहेको छ। त्यसैले सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रकृतिका सन्दर्भमा सङ्क्रमणकालीन संयन्त्र र मानव अधिकार आयोगबीच समन्वय सहकार्यबाट सकारात्मक परिणाम लिन सकिन्छ। मुलतः मानव अधिकार आयोगले सङ्क्रमणकालीन संयन्त्रसँग देहायको भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने देखिन्छ।

पदाधिकारी सिफारिस सम्बन्धमा

सशस्त्र दृष्टिको क्रममा भएका मानव अधिकारको उल्लङ्घन तथा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी घटना र त्यस्तो घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण, तथा छानबिन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउन, मेलमिलाप गराउन, पीडितलाई परिपूर्ण लगायत मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनमा संलग्न व्यक्तिलाई कानुनी कारबाहीको लागि नेपाल सरकारले राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी छुट्टाछुट्टै स्वतन्त्र, निष्पक्ष, जवाफदेही र उच्चस्तरीय आयोग गठन गर्ने र अध्यक्ष तथा सदस्य नियुक्तिको लागि सिफारिस गर्न पूर्व प्रधानन्यायाधीशमध्ये नेपाल सरकारले तोकेको व्यक्तिको अध्यक्षतामा गठित पाँच सदस्य सिफारिस समितिमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अध्यक्ष वा निजले तोकेको सो सदस्य रहने व्यवस्था रहेको छ।

समितिका अन्य सदस्यहरू कार्यकारीबाट तोके बमोजिम व्यवस्था भएको प्रतिनिधित्व गर्ने सदस्यको भूमिकालाई नागरिक समाज, पीडितले नजिकबाट नियालिरहेका हुन्छन्। सर्वोच्च अदालतको आदेश कार्यान्वयन भई ऐन निर्माण नहुँदासम्म सङ्क्रमणकालीन न्याय निष्कर्षमा पुग्न नसकेको आयोगको बुझाइ रहेको तर, सो बमोजिम ऐन संशोधन भई नसकेको एवं पीडित र सरोकारवालाबाट विद्यमान सिफारिस समितिको संरचनामा समेत परिवर्तन हुनुपर्ने भनी आवाज उठिरहेको सन्दर्भमा ऐन संशोधन पूर्व गठन हुने सिफारिस समितिबाट कार्य हुन कठिन हुने अवस्था रहेको हुँदा शीघ्र ऐन संशोधन प्रक्रिया टुङ्ग्याएर मात्र सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्र गठन गरी कार्य अगाडि बढाउने वातावरण सिर्जना हुन उपयुक्त हुने धारणा व्यक्त गरेको थियो उक्त सिफारिस समितिबाट निष्पक्षता, पारदर्शितासहित छनौट प्रक्रियामा समेत मानव अधिकार आयोगको प्रत्यक्ष प्रभाव रहने देखिन्छ।

सङ्क्रमणकालीन संयन्त्रबाट कार्य सम्पादन र आयोग

सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया अन्तर्गत मानव अधिकारको उल्लङ्घन तथा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनसम्बन्धी घटनाको छानबिन तथा अन्वेषण तथा अभियोजनसँग सम्बन्धित घटनासँग सम्बन्धित विषयमा विभिन्न अदालत तथा निकायसँगको परामर्शमा छानबिन गर्ने विभिन्न निकायमा विचाराधीन उजुरी आयोगले छानबिन गर्ने राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग वा राष्ट्रिय महिला आयोग लगायतका विभिन्न निकायमा दर्ता भई त्यस्ता आयोग वा निकायमा विचाराधीन रहेको पीडितको निवेदन वा अन्य कुनै

स्रोतबाट आयोगलाई जानकारी हुन आएमा आयोगले त्यस्ता उजुरी र सोसँग सम्बन्धित विवरण सम्बन्धित आयोग वा निकायसँग गर्न सक्ने र त्यसरी माग भई आएमा त्यस्ता आयोग वा निकायले उजुरी र सोसँग सम्बन्धित विवरण आयोगलाई पठाउनुपर्ने बाध्यकारी व्यवस्था रहेको छ। उपयुक्त कानुनी व्यवस्था हेर्दा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा दर्ता भई विचाराधीन उजुरी समेत सङ्क्रमणकालीन संयन्त्र मार्फत एकद्वार प्रणालीबाट हेरिने भएकोले मानव अधिकार आयोग र सङ्क्रमणकालीन संयन्त्रबीच सुमधुर सम्बन्ध हुनुपर्ने देखिन्छ।

सङ्क्रमणकालीन संयन्त्र र मेलमिलाप

सङ्क्रमणकालीन संयन्त्रको प्रमुख उद्देश्य नै वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउने, समाजमा मेलमिलाप गराएर पारस्परिक सद्भाव तथा सहिष्णुताको भावना अभिवृद्धि गर्दै दिगो शान्ति र मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्ने रहेकाले पीडितको स्वतन्त्र सहमतिमा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन बाहेकका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनामा पीडक र पीडितबीच एक आपसमा मेलमिलाप गराउन सक्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ। मेलमिलाप गराउने सम्बन्धमा पीडक र पीडितलाई उत्प्रेरित गर्न आयोगले सशस्त्र द्वन्द्वग्रस्त ठाउँमा पीडक, पीडित र निजका परिवारलाई सम्मिलित गराई मेलमिलाप समारोह आयोजना गर्ने, मृतकको सम्झना स्वरूप प्रतिमा वा सार्वजनिक स्थल निर्माण गर्ने वा स्तम्भ खडा गर्न लगाउन सक्ने देखिन्छ। यसरी मेलमिलापका हरेक चरणमा मानव अधिकार आयोग र सङ्क्रमणकालीन संयन्त्रबीच समन्वय र सहकार्य हुनसक्ने देखिन्छ।

सङ्क्रमणकालीन संयन्त्रका प्रतिवेदनको अनुगमन

सङ्क्रमणकालीन संयन्त्रसँग सम्बन्धित बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानबिन आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगद्वारा दिइएको प्रतिवेदन उल्लेखित सिफारिस कार्यान्वयन भए नभएको सम्बन्धमा अनुगमन गर्ने कार्य राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले गर्नेछ। अनुगमन गर्दा मन्त्रालयहरूले आयोगको प्रतिवेदनमा उल्लेखित सिफारिस कार्यान्वयन गरे, गराएको नदेखिएमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले सो सिफारिस कार्यान्वयन गर्न मन्त्रालयलाई ध्यानाकर्षण गराउन सक्ने छ। त्यसरी ध्यानाकर्षण गराएका विषय मन्त्रालयले यथाशीघ्र कार्यान्वयन गराउने छ भन्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ।

सङ्क्रमणकालीन संयन्त्रले समन्वय र सहकार्य गर्न सक्ने

सङ्क्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित घटनाको छानबिन गर्दा यस्तै किसिमको काम गर्ने प्रचलित कानून बमोजिम स्थापित वा नेपाल सरकारद्वारा गठित आयोग वा निकायसँग समन्वय गरी काम गर्न सक्ने व्यवस्था छ। उपयुक्त कानुनी व्यवस्था हेर्दा द्वन्द्वकालमा गठित राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लगायतका निकायसँग समन्वय र सहकार्य गरी पीडितलाई न्याय दिलाउन प्रबन्ध गर्न सक्ने देखिन्छ। दुवै संयन्त्र र मानव अधिकार आयोगबाट द्वन्द्वपीडितका आवाज सङ्कलन, गोप्यता, सेमिनार सूचना तथा तथ्याङ्कको आदानप्रदान, पीडितको सुरक्षाको लागि एक आपसमा सहकार्य अभिवृद्धि गर्न सकिन्छ।

क्षमता सबलीकरण

सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रिया द्वन्द्वमा मानव अधिकार, अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको कार्यान्वयन, अनुसन्धान, प्रतिवेदन शवोत्खननका सन्दर्भमा मानव अधिकार आयोगको लामो अनुभवका आधारमा अनुभव आदानप्रदान, क्षमता सबलीकरण, विज्ञ सहयोग आदि विषयमा सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्र र मानव अधिकार आयोग बीच सहकार्य हुन सक्दछ। सशस्त्र द्वन्द्वको रूपान्तरणमा द्वन्द्वग्रस्त मुलुकका विश्वव्यापी अभ्यास र अनुभव समेतका आधारमा संयुक्त प्रयासबाट प्रतिफल प्राप्तीमा योगदान पुग्न सक्दछ।

निष्कर्ष

नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रलाई निष्पक्ष, पारदर्शी जिम्मेवार र जवाफदेही बनाउन राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अहम् भूमिका रहेको छ। पदाधिकारी नियुक्ति सिफारिस चरणदेखि उजुरी अनुसन्धान अन्तिम सिफारिस कार्यान्वयनको तहसम्म विद्यमान बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन तेस्रो संशोधन २०७१ ले मानव अधिकार आयोगलाई समेत

जिम्मेवार र जवाफदेही बनाएको छ। कानून संशोधनको लागि मानव अधिकार आयोग, अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय र पीडित संस्थाको मागलाई सम्बोधन गर्ने गरी तेस्रो संशोधन भएको छ। इमान्दारी र जवाफदेहिताका साथ ऐनको कार्यान्वयन हुन सकेमा सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया टुङ्गोमा पुग्ने निश्चित छ। सुरुका चरणदेखि नै पीडित व्यक्ति, संघसंस्थासँग सार्थक संवाद, सहकार्य अति आवश्यक छ। राज्यले पर्याप्त जनशक्ति, स्रोत साधनसहित विश्वासको वातावरण बनाउनु आवश्यक छ। बढीभन्दा बढी समावेशी सहभागितामूलक, पारदर्शी सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियाले नै नेपालको शान्ति प्रक्रियालाई तार्किक निष्कर्षमा पुऱ्याउन सक्ने भएकोले राज्य, राजनीतिक दल, सरोकारवाला दातृ निकाय सबैको सहयोग अपरिहार्य छ। कुनै एक निकाय वा व्यक्ति संस्थाको प्रयासबाट मात्र शान्ति प्रक्रिया टुङ्गोमा पुग्न नसक्ने भएकोले बृहत राष्ट्रिय सहकार्यमा नै सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियाबाट निष्कर्षमा पुग्ने विश्वास गर्न सकिन्छ।

(लेखक : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका सहसचिव हुनुहुन्छ ।)

प्राचीका हालसम्म प्रकाशित अङ्क तपाईंले चाहेका बेला पढ्न मिल्ने गरी इन्सेकअनलाइनमा उपलब्ध भएको छ। प्राचीको पीडीएफ तथा इपेपर <https://inseconline.org/np> मा पढ्न तथा डाउनलोड गर्न सकिन्छ।

विस्तृत शान्ति सम्झौता र नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्याय

सङ्क्रमणकालीन न्याय विगतमा व्यापक रूपमा भएका मानव अधिकारको उल्लङ्घनका सम्बन्धमा (सङ्क्रमणकालको अवस्थामा) त्यस्तो कार्यको लागि पीडकलाई जिम्मेवार बनाउने, न्याय र मेलमिलापलाई सुनिश्चित गर्ने सन्दर्भमा एक पूर्ण रूपको प्रकृया र संयन्त्रको समष्टि हो।

पृष्ठभूमि

व्यक्तिको सर्वाङ्गीण विकासमा व्यक्तिगत स्वतन्त्रताले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ। व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति बिना व्यक्तिको विकास सम्भव हुँदैन। आजको समयमा स्वतन्त्रता व्यक्तिको आधारभूत आवश्यकता हो।

वर्तमान अवस्थामा राज्य शक्तिलाई संस्थागत रूपमा नियन्त्र गरी व्यक्तिगत स्वतन्त्रतालाई कायम गराउने कार्य संविधानद्वारा सम्भव गराइन्छ।

राज्यको स्वेच्छाचारी चरित्र र व्यवहारलाई प्रभावकारी रूपमा नियन्त्रण गर्ने व्यवस्थासहितको संविधानमात्र

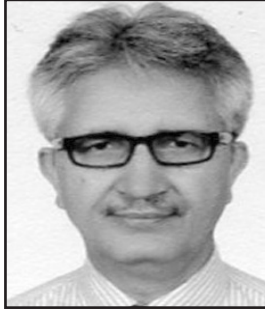
संविधानवादमा आधारित हुन्छ र त्यसले मात्र मानव अधिकारको संरक्षण र प्रवर्धन गर्न सक्दछ।

न्यायको आधार स्वतन्त्रता हो। राजनीतिक स्वतन्त्रता बिना न्याय सम्भव छैन। इङ्गण्ड वर्कका अनुसार 'जब स्वतन्त्रता र न्यायलाई अलग्याइन्छ तीमध्ये कुनै पनि सुरक्षित हुँदैन।' त्यसैगरी, जेम्स म्याडीसिनका

शब्दमा 'सरकारको लक्ष्य न्याय हो। सभ्य समाजको लक्ष्य पनि यही हो।' सन् १९९५ मा जारी म्यागनाकार्टामा उल्लेख छ 'अधिकार र न्याय हामी कसैलाई बेच्ने छैनौं, कसैलाई इन्कार गर्ने छैनौं र कसलाई ढिला गर्ने छैनौं।' विधिशास्त्रमा एउटा लोकप्रिय

भनाइ छ 'ढिलो न्याय दिनु भनेको न्याय नदिनु सरह हो'। दश वर्ष लामो सशस्त्र द्वन्द्वका पीडितहरूले आजसम्म न्याय नपाउनु हामी सबैका लागि दुर्भाग्यपूर्ण स्थिति हो। अतः कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनद्वारा पीडितका लागि न्यायको सुनिश्चितता हामी सबैको सामूहिक जिम्मेवारी हो। द्वन्द्वपीडितले

न्याय नपाउने हो भने न्यायका लागि हामीले खडा गरेको संस्थागत संरचनाको सार्थकता रहँदैन।

डा. गणेशदत्त भट्ट

मानव अधिकारप्रतिको नेपालको प्रतिबद्धता

सन् १९४५ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको स्थापना पश्चात यसले सम्पूर्ण विश्व समुदायको प्रतिष्ठा र आत्मसम्मानको संरक्षण

र विकासका लागि मानव अधिकारको अवधारणाको विकास र त्यसको संरक्षणका लागि महत्त्वपूर्ण कार्यहरू गर्दै आएको छ। यस विश्व संस्थाले मानव अधिकारको संरक्षण र विकासको सन्दर्भमा 'मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८, वैयक्तिक एवम् राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि १९६६, आर्थिक सामाजिक एवम् सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि १९९६, महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मुलन महासन्धि १९६९' जस्ता मानव अधिकारसँग सम्बन्धित थुप्रै सन्धि सम्झौताहरू यसै संस्थाको सक्रियता र संवेदनशीलताका प्रतिफल हुन्। जसबाट मानव अधिकारको संस्थागत विकासमा ठूलो योगदान पुग्न गएको छ। आज विश्वको कुनै पनि मुलुक अथवा शासकहरू मानव अधिकारप्रति गैर संवेदनशील हुन नसक्ने स्थिति सृजना भएको छ। मानव अधिकार अर्थात न्यायको सवाललाई उपेक्षा र अनादर गर्ने मुलुक अथवा शासकहरू अन्तर्राष्ट्रिय समुदायबाट बञ्चित हुनुपर्ने स्थितिको सामना गर्न बाध्य हुनु परिरहेको छ।

आधुनिक लोकतान्त्रिक शासन पद्धति र स्वतन्त्र समाज निर्माणका लागि अपरिहार्य आवश्यकताका रूपमा रहेका अधिकारहरूलाई संस्थागत रूप प्रदान गर्ने उद्देश्यले 'नेपालको संविधान' मा व्यवस्था भएका 'मौलिक हक' ले मानव अधिकारलाई बलियो प्रतिबद्धताका साथ आत्मसाथ गरेको छ। यसरी संविधानको भाग ३ मा मौलिक हक सम्बन्धमा व्यवस्था गरिनुको प्रमुख उद्देश्यमा केही अति आवश्यक आधारभूत अधिकारहरू जुनसुकै स्थिति र अवस्थामा पनि जनताले निर्वाध रूपमा उपभोग गर्न

पाउनु पर्दछ भन्ने मान्यता हो। व्यक्तिका आधारभूत अधिकारहरू तथा नागरिक र राजनीतिक प्रकृतिका अधिकारहरूलाई विश्वका सबै संविधानहरूले मौलिक हकका रूपमा आत्मसात गरेको पाइन्छ।

नेपाल अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको एक सक्रिय सदस्य राष्ट्र भएका कारण संयुक्त राष्ट्रसङ्घ र मानव अधिकारप्रतिको यसको प्रतिबद्धता र त्यही प्रतिबद्धताको फलस्वरूप हालसम्म यसले थुप्रै मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, महासन्धि तथा प्रतिज्ञापत्रहरू प्रति प्रतिबद्धता जनाएको छ।

दश वर्ष लामो सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा विद्रोही पक्ष होस् अथवा राज्यपक्षबाट पीडित हुन पुगेका द्वन्द्वपीडितहरू नेपाली नागरिक हुन्। अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा मानव अधिकारप्रतिको नेपालको प्रतिबद्धता, नेपालको संविधानको मौलिक हकमा उल्लेखित अधिकारहरू, विधिको शासन, संविधानवाद र न्यायप्रतिको यसको प्रतिबद्धता सन्दर्भमा न्यायको पर्खाइमा रहेका द्वन्द्व पीडितको न्यायप्रति नेपालका राजनीतिक दल, शीर्ष नेतृत्व, सरकार निस्कृय रहन मिल्दैन। अतः संशोधित कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनद्वारा द्वन्द्वपीडितलाई न्याय दिलाउने काममा सबैको ध्यान जान जरुरी छ।

सङ्क्रमणकालीन न्याय

सशस्त्र द्वन्द्व वा युद्धपश्चात पुरानो व्यवस्था परिवर्तन भई नयाँ व्यवस्थाका नयाँ शासन पद्धति नवस्दासम्मको अवस्थालाई सङ्क्रमणकालीन व्यवस्था भनिन्छ। सङ्क्रमणकालमा राज्यका अंग प्रचलित ऐन कानूनहरू र लागु गर्ने निकायहरू पनि प्रभावित भई परिवर्तित परिस्थिति र सबै

खालका घटनाहरूको सम्बोधन गर्न नसक्ने अवस्था रहेको हुन्छ। जेसुकै उद्देश्य वा कारणले द्वन्द्व वा युद्ध भएको किन नहोस् तिनको आडमा मानव अधिकारको उल्लङ्घन गर्ने छुट कसैलाई हुँदैन। सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकारका गम्भीर उल्लङ्घनको विषय कुनै मुलुक वा देशको मात्र चासो र स्वार्थको विषय नभई समग्र विश्वको साझा सरोकार निहित रहेको विषय बन्न पुगेको छ।

सङ्क्रमणकालीन न्याय विगतमा व्यापक रूपमा भएका मानव अधिकारको उल्लङ्घनका सम्बन्धमा (सङ्क्रमणकालको अवस्थामा) त्यस्तो कार्यको लागि पीडकलाई जिम्मेवार बनाउने, न्याय र मेलमिलापलाई सुनिश्चित गर्ने सन्दर्भमा एक पूर्ण रूपको प्रकृया र संयन्त्रको समष्टि हो। यसले विगतमा भएका मानव अधिकार हननका घटनाहरूको सम्बोधन गरी देशलाई दिगो शान्ति र मेलमिलापतर्फ उन्मुख गराउँछ। सङ्क्रमणकालीन न्याय सशस्त्र द्वन्द्वका पीडितहरूको मानव अधिकार हो।

सङ्क्रमणकालीन न्यायले निम्न चार ओटा विषयमा जोड दिन्छ।

- ▶ विगतमा भएको घटनाहरूको सत्य तथ्य अन्वेषण गरी सार्वजनिक गर्ने।
- ▶ गम्भीर प्रकृतिका घटनामा संलग्नलाई अभियोजन गरी न्याय कायम गर्ने।
- ▶ पीडितलाई सम्बोधन गरी परिपूरणको व्यवस्था गर्ने।
- ▶ भविष्यमा यस्ता घटना नदोहोरिने सुनिश्चित गर्ने।

सङ्क्रमणकालीन न्यायका सम्बन्धमा विस्तृत शान्ति सम्झौता

दश वर्ष लामो सशस्त्र द्वन्द्वलाई विधिवत अन्त्य गर्न २०६३ मङ्सिर ५ गते विस्तृत शान्ति सम्झौता भयो। विस्तृत शान्ति सम्झौताका मुख्य तीन ओटा उद्देश्य थिए। पहिलो, माओवादी लडाकुको व्यवस्थापन/समायोजन, दोस्रो संविधान सभाद्वारा संविधानको निर्माण र तेस्रो द्वन्द्वपीडितलाई न्याय प्रदान गर्ने। यसमध्ये दुई ओटा उद्देश्य पूरा भए भने न्यायको सवाल शान्ति सम्झौताको १८ वर्षमा पनि पूरा हुन सकेको छैन। जुन दुर्भाग्यपूर्ण स्थिति हो।

सङ्क्रमणकालीन न्यायका सम्बन्धमा भएका प्रयास

- ▶ विस्तृत शान्ति सम्झौताको मर्म अनुसार २०७१ वैशाख २८ गते बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ जारी भएको थियो।
- ▶ नेपाल सरकारले मिति २०७१ पुस २७ गते बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्‍यो।
- ▶ आयोगहरूको गठन भइसकेपछि सुमन अधिकारी समेत विरुद्ध नेपाल सरकार समेत भएको रिट निवेदनमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतले २०७१ साल फागुन १४ गते मौजुदा ऐनमा संशोधन हुनुपर्ने गरी निर्देशनात्मक आदेश जारी गर्‍यो र ऐनका केही प्रावधानहरू खारेज भए। उक्त निर्देशनात्मक आदेशमा उल्लेखित मुख्य विषयहरू (आदेश) निम्नानुसार थिए।
- ▶ वास्तवमा आयोग स्वयम्मा न्यायिक

प्रकृत्याको सहयोगी वा सहायक मात्र हो। यसले उत्खनन गरेका सत्य र प्रमाणका आधारमा परिणामतः गम्भीर प्रकृतिका” मानव अधिकार उल्लङ्घनका मुद्दाहरू अदालतबाटै निपटारा हुने।

- ▶ अदालतको क्षेत्राधिकार भित्रको मुद्दाहरू पूर्ववत् अदालतमै सुचारु रहने देखिन्छ।
- ▶ कुनै कार्य अपराधिक कार्य हो वा होइन भन्ने कुरा आयोग जस्तो अर्धन्यायिक प्रकृतिको निकायले टुङ्गो लगाउन सक्ने विषय नहुने।
- ▶ अभियोग नै नलगाइ कसुर नै कायम नगरी आममाफी दिए सरह क्षमादान गर्ने आधार र कारण आयोगले खोजी हिड्न आवश्यक हुँदैन र सो आयोगलाई नसुहाउने।
- ▶ मेलमिलाप गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका दोषीलाई आममाफी दिने माध्यमका रूपमा प्रयोग हुन सक्दैन र हुनुहुँदैन।
- ▶ पीडितलाई उपेक्षा गरी एकतर्फी ढङ्गबाट मेलमिलाप हुनै सक्तैन, यसका लागि दुवैपक्षको स्वतन्त्र र जाग्रत सहमति आवश्यक हुन्छ। पीडितको आत्मसम्मानमा ठेस लाग्ने वा चोटपुग्ने गरी मेलमिलाप हुनुहुँदैन। यथार्थमा मेलमिलापको प्रकृत्यालाई पीडित स्वयम्ले उत्प्रेरित वा आमन्त्रित गरेको अवस्थामा मात्र भएको सार्थकता सिद्ध हुनसक्छ।

हालसम्म भएका महत्वपूर्ण कार्यहरू

- ▶ सङ्क्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित ऐन, नियमावली, कार्यविधि र निर्देशिकाहरूको निर्माण,
- ▶ आयोगको गठन,

- ▶ उजुरी सङ्कलन र संरक्षण,
- ▶ सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियालाई निर्देशित गर्दै पीडितलाई न्यायप्राप्तिको आधार निर्माण गर्ने सन्दर्भमा महत्वपूर्ण फैसला अर्थात आदेशहरू,
- ▶ द्वन्द्वपीडितको न्यायको सन्दर्भमा नेपालमा प्रमुख राजनीतिक दल, शीर्ष नेतृत्वको प्रतिबद्धता।
- ▶ बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन तेस्रो संशोधन, २०८१

माथि उल्लेख भए बमोजिम सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई संस्थागत गर्दै अर्थात द्वन्द्वपीडितलाई न्याय दिलाउने कामलाई अगाडि बनाउने क्रममा आयोगबाट भएका कामहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्दछु।

मैले सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको अध्यक्षको रूपमा अढाइ वर्ष काम गर्ने अवसर पाएँ। अढाइ वर्षको अवधिमा पनि चारपटक हाम्रो कार्यकालको म्याद थपियो। जसले गर्दा अत्यन्तै अनिश्चितताको स्थितिमा काम गर्नु पर्‍यो। चारपटक म्याद थप्ने कार्यले आयोगको विश्वसनीयता कमजोर बनायो। त्यतिमात्र होइन अढाइ वर्षको हाम्रो कार्यकालमा १५/१६ महिना कोभिडको कहरका कारण काम गर्न सक्ने अवस्था नै थिएन। बाँकी ११/१२ महिनाको प्रतिकूल अवस्थामा हामीले काम गर्ने अवसर पायौं। कानुन संशोधन हुन नसकेको अवस्थामा समेत त्यस प्रतिकूल अवस्थामा सम्मानित सर्वोच्च अदालतको परमादेश समेतलाई ध्यानमा राखी सङ्क्रमणकालीन न्यायको प्रक्रियालाई अगाडि बढाउँदै द्वन्द्वपीडितलाई न्याय दिलाउने उद्देश्यबाट कानुनले निर्देशित

विधि प्रक्रियाको अवलम्बन गरी सीमित साधन, स्रोत र न्यून जनशक्तिको उपलब्धतामा पनि हाम्रो कार्यकालमा आयोगबाट केही कामहरू अगाडि बढाउन हामी सफल भयौं। जुन निम्नअनुसार छन्।

- ▶ कानून अनुसार नयाँ उजुरी लिने काम अगाडि बढाइयो।
- ▶ उजुरीलाई छानविन गरी प्रमाणित हुन नसक्ने अंग नपुगेका २ हजार ३ सय उजुरीहरूलाई तामेलीमा राख्ने निर्णय गर्दै सो जानकारी उजुरीकर्तालाई दिइयो।
- ▶ प्रारम्भिक अनुसन्धान गरिएका करिब ४ हजार उजुरीहरूलाई पुनः विस्तृत रूपमा अध्ययन गरी अन्तिम रूप दिइयो।
- ▶ उजुरीकर्ताको बयान/बकपत्र गराउने कामलाई अगाडि बढाइयो।
- ▶ प्रारम्भिक अनुसन्धान भइसकेका उजुरीका पीडितहरूलाई द्वन्द्वपीडित परिचयपत्र उपलब्ध गराउने कामलाई अगाडि बढाइयो।
- ▶ प्रारम्भिक र विस्तृत अनुसन्धानपछि ५ सय ३८ जना द्वन्द्वपीडितलाई परिपूरण सिफारिस गरियो। पछि सर्वोच्च अदालतको आदेश अनुसार रोक्नु पर्ने अवस्था आयो।

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन २०७१ को तेस्रो संशोधन र यसका सकारात्मक पक्ष:

- ▶ मानव अधिकारको उल्लङ्घन र मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भनी अपराधको वर्गीकरण गरी नियतपूर्वक वा स्वेच्छाचारी रूपमा गरिएको हत्या, व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य,

जबरजस्तीकरण वा गम्भीर यौनजन्य हिंसा, अमानवीय वा क्रूर यातनालाई मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनमा राख्ने व्यवस्था गरेको छ।

- ▶ जबरजस्ती करण वा गम्भीर यौन हिंसामा परेका पीडित वा निजको तर्फबाट उजुरी दिन छुट भएको भए आयोगमा उजुरी दिनका लागि तीन महिनाको म्याद दिई सार्वजनिक सूचन प्रकाशित गरी आयोगले उजुरी माग गर्ने।
- ▶ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग वा अन्य निकायमा रहेका सशस्त्र बन्दको क्रममा मानव अधिकारकारको उल्लङ्घन र गम्भीर उल्लङ्घन विषयका उजुरीहरूलाई आयोगले छानविन गर्ने प्रयोजनका लागि माग गर्ने।
- ▶ मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाको कारवाही वा मुद्दा जुनसुकै चरणमा रहेको भएता पनि पीडितको स्वतन्त्र सहमतिमा मेलमिलाप गराउन सकिने।
- ▶ पीडितलाई यस ऐन बमोजिमको परिपूरण प्राप्त गर्ने अधिकार हुनेछ। अर्थात् संशोधित ऐन अनुसार परिपूरणलाई पीडितको अधिकारको रूपमा परिभाषित गरिएको छ।
- ▶ पीडकको पहिचान हुनसके पनि पीडितले परिपूरण पाउने। पीडक र पीडितका बीच मेलमिलाप हुने वा नहुने कुराले पीडितलाई परिपूरण पाउनबाट नरोक्ने।
- ▶ पीडकलाई क्षमादान दिने वा मुद्दा चलाउन सिफारिस भएको कुराले पीडितले परिपूरण असर नगर्ने।
- ▶ सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा सशस्त्र द्वन्द्वबाट

- प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष प्रभावित व्यक्ति वा निजको परिवारका सदस्यलाई समेत यस ऐन बमोजिम परिपूरणको अधिकार हुनेछ।
- ▶ आयोगले प्रारम्भिक छानविन गरिसकेपछि पीडितलाई अन्तरिम राहत तथा क्षतिपूर्ति प्रदान गर्न नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्नेछ।
  - ▶ पीडितलाई निजको सम्पत्तिको क्षतिवापत क्षतिपूर्ति रकम सिफारिस गर्दा प्रचलित बजार मूल्यलाई आधारमा लिएर क्षतिपूर्ति सिफारिस गर्ने।
  - ▶ अन्तरिम राहतको सिफारिस गर्दा जबरजस्ती करणी, यौनजन्य हिंसा वा यातना पीडितलाई प्राथमिकतामा राखेर सिफारिस गर्ने।
  - ▶ द्वन्द्वबाट प्रभावित क्षेत्रका पीडितलाई लक्षित गरी आवश्यकता अनुसार सामुदायिक परिपूरणका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न आयोगले नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्नेछ।
  - ▶ आयोगले गरेको परिपूरणको सिफारिस उपर चित्त नबुझेको पीडितले त्यसको आधार र कारण खोली विशेष अदालतमा निवेदन दिन सक्नेछ।
  - ▶ सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मृत्यु भएका, घाइते तथा अपाङ्ग सुरक्षाकर्मी वा निजका परिवारका सदस्यलाई राहत तथा परिपूरण प्रदान गर्ने गरी आयोगले सिफारिस गर्न सक्नेछ।
  - ▶ सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएको कुनै घटनामा परी मृत्यु भएका, घाइते तथा अपाङ्गता भएका व्यक्ति वा निजका परिवारका सदस्य र बहिर्गमित व्यक्तिलाई आवश्यक राहत तथा परिपूरण प्रदान गर्न आयोगले नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्नेछ।
  - ▶ सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा विच्छयाइएका वारुदी सुरङ्ग(ल्याण्डमार्डन), राखिएका विष्फोटक पदार्थको सशस्त्र द्वन्द्वको अवधिमा वा सो अवधि पश्चात विष्फोटनमा परी मृत्यु भएका, घाइते तथा अपाङ्ग भएका व्यक्ति वा निजका परिवारका सदस्यलाई आयोगले आवश्यक राहत तथा परिपूरण प्रदान गर्न नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्नेछ।
  - ▶ मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनमा संलग्न व्यक्तिलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्ने छैन।
  - ▶ कुनै पीडकले पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिन नसक्ने देखिएमा आयोगले पीडितले पाउने क्षतिपूर्ति रकम उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्नेछ।
  - ▶ आयोगबाट सिफारिस भएको तीन महिनाभित्र नेपाल सरकारले पीडितलाई क्षतिपूर्ति रकम उपलब्ध गराउनेछ।
  - ▶ आयोगले कुनै व्यक्ति उपर मुद्दा चलाउनु पर्ने गरि महान्यायाधिवक्ता समक्ष सिफारिस गरेकोमा महान्यायाधिवक्ताले सिफारिस भएका एक वर्ष भित्र मुद्दा चलाउने वा नचलाउने सम्बन्धमा आधार र कारण खुलाइ गर्नुपर्नेछ।
  - ▶ सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका यस ऐन बमोजिम दायर हुने मुद्दाको कारवाही र किनारा गर्न न्यायपरिषद्को परामर्शमा तीन सदस्यीय एक विशेष अदालत गठन हुनेछ।
  - ▶ विशेष अदालतको फैसला वा अन्तिम आदेश बमोजिम चित्त नबुझे पक्षले त्यस्तो फैसला वा अन्तिम आदेश भएको

- मितिले ३५ दिन भित्र सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन दिन सक्नेछ।
- ▶ आयोगमा छुट्टा छुट्टै इकाइहरू व्यवस्था गरिएको छ।
  - ▶ यस ऐनमा उल्लेखित अधिकारका अतिरिक्त पीडितलाई अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ को परिच्छेद - २ मा उल्लेखित अधिकार समेत प्राप्त हुनेछ।
  - ▶ आयोगका उपाध्यक्ष तथा सदस्यको कार्यावधि नियुक्त भएको मितिले चार वर्षको हुनेछ। आवश्यकता र औचित्यका आधारमा नेपाल सरकारले पदाधिकारीले कार्यावधि थप गर्न सक्ने छ।
  - ▶ बेपत्ता प्रमाणित भएको व्यक्तिको नाममा रहेको सम्पत्ती सहज किसिमबाट हस्तान्तरण हुने व्यवस्था गरिएको छ।
  - ▶ परिपूरणका लागि सिफारिस गर्दा आयोगले पीडित तथा निजको परिवारको सदस्यको सम्मान तथा लैङ्गिक संवेदनशीलता समेतलाई विचार पुऱ्याएर गर्नु पर्नेछ।
  - ▶ बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलापसम्बन्धी कामका लागि एक छुट्टै कोष रहने व्यवस्था पनि ऐनले गरेको छ।
  - ▶ आयोगको पहुँच पीडित समक्ष प्रभावकारी रूपमा पुऱ्याउन आयोगले आवश्यकता अनुसार प्रदेश, जिल्ला वा स्थानीय तहमा कार्यालय वा संयन्त्र स्थापना गर्न सक्नेछ।
  - ▶ सङ्क्रमणकालीन न्यायको सिद्धान्तलाई ध्यान दिई जबरजस्तीकरण वा गम्भीर यौनजन्य हिंसाका घटना बाहेकका

मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका अन्य घटना र मानव अधिकार उल्लङ्घनको घटनामा तत्काल प्रचलित कानून बमोजिमको सजायमा पच्चीस प्रतिशत सजायको माग दावी लिन सक्ने।

केही सरोकारवालाहरूबाट व्यक्त असन्तुष्टि

केही द्वन्द्वपीडितहरूले अबै पनि संशोधन पूर्ण नभएको, संशोधनका व्यवस्थाहरूले पीडितलाई न्याय गर्न नसक्ने भनी असन्तुष्टि व्यक्त गरेका छन् भने केही द्वन्द्वपीडित व्यक्ति संस्थाहरूले ऐनको संशोधनलाई राष्ट्रिय उपलब्धि भनी स्वागत गरेका छन्।

नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्यायको प्रक्रिया त्रुटिगन्नु पर्दछ। द्वन्द्वपीडितहरूले न्याय पाउनु पर्दछ र नेपालमा दिगो शान्तिको आधारहरू संस्थागत हुने आधार बन्नु पर्दछ भन्ने मान्यता राख्ने मित्र राष्ट्रहरू, अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय र संयुक्त राष्ट्रसङ्घ समेतले संशोधित ऐनको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा जोड दिई संशोधनलाई स्वागत गरेका छन्।

द्वन्द्वपीडित समुदाय र सरोकारवालाहरूले पनि ऐनको संशोधनमा धेरै राम्रा र स्वागतयोग्य प्रावधानहरू रहँदा रहँदै पनि केही विषयमा सुधार हुन सकेको भए अब वढी राम्रो हुन्थ्यो भन्ने मान्यतामा मात्र आफ्ना असन्तुष्टिहरू व्यक्त गरेको पाइन्छ।

संशोधितप्रति असन्तुष्टि अधिकारकर्मी र अभियन्ताहरूले ऐनको संशोधित पीडितमैत्री भएको भनेर आलोचना गरेका छन्। अक्षम्य अपराधलाई मानव अधिकारकारको उल्लङ्घनमा सीमिति गर्दै,

संशोधित ऐन क्षमादान विषयमा लचिलो भएको, परिपूरण बढी केन्द्रित भई पीडित र पीडककाबीचको मेलमिलापको वकालत गरेको, सारमा पीडकलाई जोगाउने नियतबाट संशोधित कानुन प्रेरित रहेको भनी आलोचना गरेका छन्।

त्यसैगरी, नेपालको कानुन, अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार र मानवीय कानुन विपरीतको मानव अधिकार उल्लङ्घनको परिभाषामा राखेर क्षमादान हुनसक्ने बनाएको, लामो समयदेखि बेपत्ता भए पनि बाँचेर फर्केका पीडितलाई संशोधित ऐनले पीडित नमानेको, हत्या यातना र युद्ध अपराध तथा मानवता विरुद्धका अपराधलाई गम्भीर अपराधको श्रेणीमा नराखेर सामान्यीकरण गर्नु र माफीयोग्य बनाउनु अपात्तीजनक छ भनी भनेका छन्।

अपराधको अनुपातमा अदालतको निर्णय गर्ने सार्वभौम अधिकारमा हस्तक्षेप भएको भन्ने विषयमा सरोकारवालाहरूको असन्तुष्टि देखिन्छ।

विस्तृत शान्ति सम्झौता सम्पन्न भएको अठार वर्ष पुगिसक्दा पनि द्वन्द्वपीडितले न्याय पाउने कुरामा बिलम्ब हुँदाहुँदै पनि सङ्क्रमणकालीन न्यायको संस्थागत संरचना निर्माणमा नेपालले केही उपलब्धि हासिल गरेको छ। सम्मानित सर्वोच्च अदालतले २०७१ साल फागुन १४ गते मौजूदा ऐनमा संशोधन हुनुपर्ने गरी निर्देशनात्मक आदेश जारी गरेको थियो। यसरी ऐन संशोधित गर्न भनी दश वर्ष अगाडि नै सर्वोच्च अदालतबाट निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको अवस्थामा समयमा ऐन संशोधन हुन सकेको भए आयोगले आफ्नो जिम्मेवारी अनुरूप काम अगाडि बढाउन सक्ने अवस्था निर्माण हुने थियो।

ढिलो भए पनि ऐन संशोधन भएको छ। जसका लागि देशका प्रमुख तीन राजनीतिक दल, शीर्ष नेतृत्व, सरकार, संसद, द्वन्द्वपीडित र सरोकारवालाहरू सबैले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन्। 'बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन (तेश्रो संशोधन) ऐन, २०८१' का सबै संशोधित व्यवस्थाहरूको अध्ययन गर्दा सम्मानित सर्वोच्च अदालतले २०७१ फागुन १४ मा जारी गरेको परमादेशको आदेशलाई यस संशोधनले आत्मसात गरेको छ। विस्तृत शान्ति सम्झौताको मर्म र भावनामा टेकेर आएको संशोधनले द्वन्द्वपीडितले न्याय पाउने आधार र संस्थागत संरचना निर्माण गरेको छ।

संशोधित ऐनमा रहेका कमीकमजोरीहरूलाई ऐनको प्रभावकारी कार्यान्वयनद्वारा सम्बोधन गर्न सकिने भएका कारण आयोगको गठन, पदाधिकारीहरूको चयन, उचित किसिमले नियमावलीको निर्माण गरी आयोगलाई आवश्यक साधन श्रोत र जनशक्ति उपलब्ध गराउने कुरामा सरकार जिम्मेवार हुनु जरुरी छ। सरकार जब सम्म द्वन्द्वपीडितहरूप्रति जिम्मेवार हुँदैन, द्वन्द्वपीडितहरूले न्याय पाउन सक्तैनन्। अतः ऐनको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि विश्वसनीय आधार र प्रभावकारी संस्थागत संरचना निर्माणमा सरोकारवाला सबैको ध्यान पुग्नु जरुरी छ। द्वन्द्व पीडितलाई त्याग दिने कुरामा भाषण भन्दा काममा केन्द्रित रही तदनुरूपको जिम्मेवारपूर्ण सक्रियताको आवश्यकता छ।

(लेखक : सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगका पूर्व अध्यक्ष हुनुहुन्छ ।)

सन्दर्भ सामग्री

अर्याल, ओमप्रकाश, *सङ्क्रमणकालीन न्यायमा सर्वोच्च अदालतको योगदान*, कानून संविधान विशेष, कानून व्यवसायी क्लब, २०७० काठमाडौं।

उप्रेती, विष्णुराज, *सङ्क्रमणकालीन न्यायको आगामी कार्यभार*, कान्तिपुर, ३२ साउन, २०८१, गौतम, राजाराम, *टिआउसी टुङ्ग्याउन 'नेपाली टुटु'*, कान्तिपुर, २८ साउन, २०८१, घिमिरे, कृष्णजीवि, *नेपालमा सङ्क्रमणकालीन न्याय र अदालती दृष्टिकोण*, नेपाल कानून परिचर्चा अङ्क १ नेपाल ल क्याम्पस, २०७६, काठमाडौं।

चापागाई, राजुप्रसाद, *टिआरसी: परिपूरणमा फड्को न्यायमा अड्को*, कान्तिपुर, २६ भदौ, २०८१

पौडेल, महेश शर्मा, *सङ्क्रमणकालीन न्याय*, टिआरसी बुलेटिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग, २०७४, काठमाडौं।

भट्टराई, कमलदेव, *सङ्क्रमणकाल*, बुकहिल पब्लिकेशन, २०७२, काठमाडौं

भट्ट, गणेशदत्त, *संवैधानिक कानूनका आधारभूत सिद्धान्तहरू*, शिखा बुक्स, २०७७, काठमाडौं।

भट्ट, गणेशदत्त, *नेपालमा मानव अधिकारको संस्थागत विकाशमा नेपालको संविधान र संवैधानिक मान्यता*, Central Department of History, २०७५, किर्तिपुर।

रिजाल, गोपालप्रसाद, *सङ्क्रमणकालीन न्यायमा सरकारी वकिलको भूमिका*, टिआरसी बुलेटिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग, २०७४, काठमाडौं।

नेपालको संविधान

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप ऐन, २०७१

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग (तेश्रो संशोधित) ऐन, २०८१, नेपाल राजपत्र, सम्बत २०८१ सालको ऐन नं ०९

नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच भएको 'विस्तृत शान्ति सम्झौता' नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, कानून तथा न्याय मन्त्रालय, कानून किताब व्यवस्था समिति।

व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कसुरसँग सम्बन्धित राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानून र सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित कानुनी सिद्धान्तहरूको सङ्ग्रह, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, २०७४, नेपाल।

सङ्क्रमणकालीन न्याय: पीडितलाई न्याय र आरोपितको अभिलेख

सङ्क्रमणकालीन न्यायको विषय अठार वर्षदेखि पेचिलो र अन्यमनस्क भएर रहेको विषय हो। जुन, भर्खर पारित कानून पश्चात चर्चाको शिखरमा छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायका लागि गठित आयोगहरूले पीडित पीडक र समाजबीच विश्वासपूर्वक अन्तरसम्बन्ध गरेर सत्यको स्थापना गर्ने कुरा सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण चुनौतीका रूपमा रहेको कुरा सर्वविदित छ। अठार वर्षदेखिका घटनाको सत्यापन गर्नु कठिन तर नगरी नहुने काम हो। हजारौँ परिवारको सम्पत्ति किनबेच नामसारी हुन सकेको छैन। बेपत्ता पारिएकाहरू कहाँ छन् ? भन्ने कुराको ठेगान छैन।

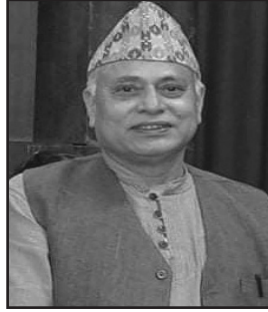
कैयन् पीडितहरू विस्थापित भएर अन्यत्र गइसकेका छन्। विगतका आयोगहरूले अपनाएका पीडितको छानविनका तौरतरिकाले पीडितलाई भस्काएको छ। पीडकका विरुद्ध दिनुपर्ने उजुरी पीडककै सहजीकरणमा गर्नुपर्ने बाध्यताले पीडितहरू भागनुपरेको अवस्था पनि पाइएको थियो। कतिपय पीडितले आशा मारेर सङ्क्रमणकालीन न्यायको प्रकृयाबाट आफूलाई अलग गरिसकेको अवस्थामा फेरि यो प्रकृयालाई जगाउनु पर्ने अवस्था छ।

यौन हिंसामा परेका महिलाहरूको स्थिति भन्ने दारुण छ। बलात्कार पीडितहरू अनेक रोग बोकेर बसेका छन्। कैयौँको मृत्यु भइसकेको छ। कतिपयले आफ्नो पीडा

लुकाएर बसेका वा गोप्य राखेर वैवाहिक जीवन गाँसेको अवस्था छ। कतिपय घाइतेहरू राज्यको अभिलेखमा नै परेका छैनन्। सर्वाधिक कठिन अवस्थामा गरिबी र विकटताले ग्रस्त ठाउँका बासिन्दाहरू परेका छन्। सबै नागरिकले मुलुकले न्याय हरेको छैन भन्ने अनुभूति पाउनेगरी सङ्क्रमणकालीन न्यायको प्रकृयालाई विश्वासयोग्य बनाउनु आजको मुख्य जिम्मेवारी हो। र, यो हामी सम्पूर्ण नेपालीको साझा जिम्मेवारी हो। यो कचलिटएको घाउलाई निको नपारुन्जेल हाम्रो इज्जत

बढ्नेवाला छैन। सबै घटनामा ठोस प्रमाण नपाउने हुनसक्छ। त्यसैले परिस्थितिजन्य प्रमाणका आधारमा निक्कौल गर्न सकिने प्रबन्ध यस्ता मामिलामा गरिएको हुन्छ। सबै मामिला सजाय गरेरमात्र निपटारा गर्न सकिन्न। त्यसैले क्षमादानको प्रबन्ध पनि गरिएको हुन्छ। घटनाको संवेदनशीलता, घटना घटाउनेको नियत, लक्षित र

भवितव्यको पहिचान र सम्बन्धित पक्षको स्विकारोक्ति जस्ता कुराहरू कानूनका हरफमा खोजेर पाइने कुरा होइन। कानूनको प्रगतिशील व्याख्या आयोगको पदाधिकारिको विवेकशील क्षमतामा भरपर्ने विषय हो। तत्काल निर्णय गर्नुपर्ने कतिपय कुरा कानून नियममा उल्लेख नगरिएको हुनसक्छ। त्यस्तो अवस्थामा स्थायी मेलमिलाप र परिपूरणको

सुबोधराज प्याकुरेल

मान्यतासँग मेल खाने कुरामा अग्रगामी निर्णय गर्नुपर्ने हुन्छ।

पीडितले न्यायको अनुभूति नगरुन्जेल र त्यस्ता घटना दोहोरिन्न भन्ने कुरामा पीडितमात्र होइन सिङ्गो समाज विश्वस्त नहुन्जेल सङ्क्रमणकालीन न्यायका सम्पूर्ण प्रकृया संदेहको घेरामा रहन्छ। न्यायको अनुभूति सत्यको पहिचान स्वीकारोक्ति र पीडितको मर्यादाको पुर्नस्थापनले मात्र सुनिश्चित गर्न सक्छ। यसर्थ द्वन्द्वकालका घटनाको अभिलेख र तत्कालीन अवस्थाको स्वीकारोक्ति सङ्क्रमणकालीन न्यायको आधारभूमि हो। नेपालमा द्वन्द्वकालको अभिलेख भएको छ। इन्सेकले घरघरै गएर पीडितको अभिलेख तयार गरेको छ जसलाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घले समेत स्वीकारेको छ। यौन हिंसामा परेका महिलाहरूको विशिष्टकृत अभिलेख पनि छ। बालबालिकाको बारेमा पनि अभिलेख छ। अनेक गैरसरकारी संस्थाले विशिष्टकृत अभिलेख राखेका छन्। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा पनि पीडितहरूको उजुरी र आयोगले गरेको छानविनको अभिलेख छ। कैयन् मामिला अदालतमा दर्ज गरिएका छन्। यसरी हेर्दा आमरूपमा द्वन्द्वकालीन घटनाको अभिलेखको मामिलामा धेरै हदसम्म स्थिति अनुकूल देखिन्छ।

घटना जतिसुकै पुरानो भए पनि, पीडक र पीडितहरू यत्रतत्र भएका भए पनि ती घटनाको अभिलेख दुरुस्त पार्नु भनेको आजको अवस्थामा ती घटनाको आधारमा मानसिक र व्यवहारिक रूपमा ती समस्यालाई राष्ट्रको अद्यावधिक स्थायी अभिलेखमा रूपान्तरण गर्नु र त्यसको जगमा द्वन्द्वको स्थायी समाधान गर्नु नै हो। परिपूरण यथार्थमा अनुभूति हो। पीडकले गल्ती वा अपराध स्वीकार गर्नु, पीडित क्षमाशील हुनु वा न्यायको लागि सजाय प्रति दृढ रहनु र

समाजले घटनाको समग्र अवस्थालाई अनुमोदन गर्नु नै सङ्क्रमणकालीन न्यायको सफलता वा असफलताको आधार हो। यी सम्पूर्ण कुरा अभिलेखमा आधारित हुन्छ। दर्ता गरिएका अभिलेखको भावनात्मक पाटो पहिल्याउने, परिस्थितिजन्य कुरालाई अद्यावधिक गर्ने र सत्यलाई स्थापित गरेरमात्र सङ्क्रमणकालीन न्यायको प्रकृयालाई अगाडि बढाउने मामिलामा अभिलेखको केन्द्रीय महत्त्व निर्विवाद हुन्छ। सजाय भएको वा नभएको जस्तोसुकै अवस्थामा पनि पीडकको नागरिक अभिलेखमा उक्त कुरा दर्ज गर्न सक्नुले सम्बन्धित आयोगको क्षमता र विश्वसनीयतालाई स्थापित गर्छ।

सारांशमा विश्वसनीय अभिलेख, अभिलेखको अद्यावधिक गर्ने, अभिलेखलाई भावनात्मक पाटो समेतले पूर्णता दिने, पीडित र पीडकको साझा अभिलेखमा रूपान्तरण गर्ने र त्यसैका आधारमा सिङ्गो समाज र राष्ट्रलाई विश्वस्त बनाउने कुरामा अभिलेखको केन्द्रीय महत्त्व हुन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय कानून, राष्ट्रिय कानून र जनताको मौलिक अधिकारलाई संरक्षण संवर्द्धन गरेरमात्र हामी राष्ट्रिय गरिमा बढाउन सक्छौं। सङ्क्रमणकालीन न्यायमा मूलतः सत्यको स्थापना, पीडितको मर्यादा र सामाजिक सद्भावलाई राष्ट्रिय जीवनमा पुर्नस्थापित गर्ने उद्देश्य राखिएको हुन्छ। र, यसको पहिलो पाइला सत्यको स्थापनाबाट सुरु हुन्छ। यसकारण विविध स्वरूप र स्रोत तथा विविध प्रकृयाबाट अभिलेख प्राप्त गर्नु र त्यसलाई अद्यावधिक गर्नु सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रकृयाको सुरुवातकालीन काम हो। आशा गरौं, यही भावना र क्षमताका साथ सङ्क्रमणकालीन न्यायका अडहरू सफल हुनेछन्।

(लेखक : इन्सेकका पूर्व अध्यक्ष हुनुहुन्छ।)

सङ्क्रमणकालीन न्याय र इन्सेकको अभिलेख

नेकपा माओवादीले २०५२ फागुन १ गतेबाट सुरु गरेको सशस्त्र सङ्घर्ष २०६३ सालमा भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताबाट अन्त्य भयो। २०६२ मङ्सिर १२ गते सात राजनीतिक दलसँग भएको १२ बुँदे सम्झौता हुँदै विस्तृत शान्ति सम्झौतामा आएर विद्रोही नेकपा माओवादीको सशस्त्र सङ्घर्षले शान्तिपूर्ण रूपमा अवतरण गरेको थियो। सो शान्ति सम्झौताले विद्रोही माओवादी र राज्यबाट सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका घटनाको सत्य तथ्य सहित पीडित र पीडित परिवारको सम्बोधन गर्न र घटनामा संलग्न व्यक्ति तथा समूहलाई कानुनी दायरामा ल्याउनको लागि मार्ग निर्धारण गरेको थियो।

माओवादीको सशस्त्र द्वन्द्वले नेपालको राजनीतिक पद्धतिलाई समेत परिवर्तन गरेको थियो। विस्तृत शान्ति सम्झौतामा उल्लेख भए बमोजिम सङ्क्रमणकालीन न्यायको सिद्धान्त अनुसार पीडितहरूको आवाज सुनिनुपर्ने र पीडितले न्यायको प्रत्याभूति गर्ने विषय अझै ओभरलेमा परेको छ।

२०६३ साल मङ्सिर ५ गते विस्तृत शान्ति सम्झौता भएको १८ वर्ष पुगेर १९ वर्ष लागेको छ। सात राजनीतिक दल र तत्कालीन माओवादी बीचको बाह्र बुँदे समझदारीको जगमा सशस्त्र द्वन्द्वको अन्त्यका लागि विस्तृत शान्ति सम्झौता गरिएको थियो। त्यस्तै, सम्झौताले राज्यको समावेशी, लोकतान्त्रिक र अग्रगामी पुनर्संरचनाको लक्ष्य निर्धारण गरिएको थियो। सो सम्झौतापछि

मुलुकमा ठूला राजनीतिक परिवर्तन र उपलब्धि हासिल भए पनि सङ्क्रमणकालिन न्याय प्रक्रिया भने अझै टुङ्गो लाग्न सकेको छैन।

सरकारले २०७१ जेठ २८ गते ऐन जारी गरेकोमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग २०७१ माघ २७ गते गठन गर्‍यो। सरकार र द्वन्द्वरत पक्षबीच शान्ति सम्झौता भएको साढे आठ वर्षपछि यी दुई आयोग बनेका थिए। दुवै आयोगले पीडितहरूको निवेदन लिने र क्षतिपूर्तिको सामान्य काम गरे पनि अहू प्रक्रिया अगाडि बढाउन सकेनन्। शान्ति प्रक्रियाका काम

विजयरज गौतम

सङ्क्रमणकालीन न्यायका लागि गठन गरिएका संयन्त्र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले गर्ने त भनियो तर यी आयोगले के गरेका छन् भन्ने कुरामा सरोकारवाला नै बेखबर देखिए। सो सम्झौता अनि वैधानिक व्यवस्था अनुसार त्यो द्वन्द्वका घाउहरू

निको भएर राष्ट्रिय मेलमिलाप हुँदै मुलुक समृद्धितर्फ अगाडि बढिसक्नुपर्ने थियो। तत्कालीन द्वन्द्वरत पक्षहरू पटक पटक सत्ता नेतृत्वमा पुगेका छन् तर अझै सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा बेपत्ता पारिएका नागरिकको अवस्थाबारे पीडित परिवारले जानकारी पाउन सकेका छैनन्। द्वन्द्वपीडितले न्याय पाउन सकेका छैनन्।

इन्सेकको अभिलेख अनुसार २०५२ फागुन १ गतेदेखि २०६३ मङ्सिर ५ गतेसम्म

सरकार र तत्कालीन विद्रोही नेकपा (माओवादी) दुवै पक्षबाट १३ हजार २ सय ४८ जना मारिएको र ९ सय ३१ जना नागरिकलाई बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको छ। दश वर्ष लामो सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका मानवीय क्षतिका बारेमा अहिलेसम्म कुनै व्यवस्थित अभिलेख उपलब्ध छैन। त्यस अवधिमा कति जना नेपालीले कुन ठाउँमा कसरी ज्यान गुमाए, त्यसको फेहरिस्त राज्यका निकायमा पाईंदैन। तत्कालीन विद्रोही नेकपा माओवादी स्वयमूले आफ्ना मारिएका लडाकु कुन ठाउँमा कहिले कसरी मारिए त्यसका पूर्ण विवरण प्रकाशमा ल्याउन सकेको छैन। यसैगरी बेपत्ता पारिएका तथा द्वन्द्वका कारण अपाङ्ग भएका मानिसहरूको विवरणको पनि अभाव छ। तत्कालीन समयमा स्थानीय प्रशासनले अभिलेख राख्ने कार्य व्यवस्थित रूपमा गर्न नसकेकाले पीडितपक्षलाई न्याय प्रदान गर्ने भरपर्दो आधारको समेत अभाव महसुस भयो। इन्सेकले सङ्कटपूर्ण त्यस अवस्थामा पनि मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाको अभिलेख राखेको थियो। तत्कालीन अवस्थामा युद्धरत दुवै पक्षको दबाव वा त्रासका कारण वा चतनाका कमी भएकाले मानवअधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादतीका घटनाहरूको अनुगमन र अभिलेखन गर्दै आएको इन्सेकले १९९२ देखि नै बर्सेनी नेपाल मानव अधिकार वर्षपुस्तक प्रकाशन गर्दै आएको छ। सशस्त्र द्वन्द्वको सङ्कटपूर्ण अवस्थामा पनि इन्सेकले आफ्नो काम यथावत राखेको थियो। त्यस्ता घटना सतहमा आउन नसक्नु अस्वभाविकक होइन। यसर्थ प्रत्येक जिल्लामा पीडितहरूको विवरण अद्यावधिक गरी सङ्कलन गरिनु आवश्यक थियो। मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूको अनुगमन र अभिलेखन गर्दै आएको इन्सेकले पीडितहरू राहत र अन्य सहयोगबाट वञ्चित हुनसक्ने

अवस्था कुनै पनि हालतमा सृजना नहोस् भन्नाका लागि ७७ ओटै जिल्लाका द्वन्द्वपीडितहरूको विवरण संकलन गरी पार्श्वचित्र तयार पारेको छ

सशस्त्र द्वन्द्वका युद्धरत दुवै पक्षले युद्धको अवस्थामा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार र मानवीय कानूनलाई मान्छौं भने पनि उनीहरूले युद्धका नियमबाहिर रहेर लडेकोमा दुई मत हुन सकिँदैन। राज्य पक्षबाट स्वेच्छाचारी रूपमा गैरकानुनी गिरफ्तार गर्नु निर्मम यातना दिन, बेपत्ता पार्नु, सामान्य कुरा रहेको थियो। सुरक्षाकर्मीद्वारा दोहोरो भिडन्त, सुरक्षा कारवाही, जम्काभेट हुँदाजस्ता नाम दिएर अधिकांश निशस्त्र व्यक्तिहरूको गैरकानुनी हत्या गरेको थियो। विद्रोही माओवादीले सुराकीको आरोपमा, चन्दा नदिएको, अन्य राजनीतिक दलका कार्यकर्ता भएको वा तिनलाई समर्थन गरेको, सुरक्षाकर्मी भएको जस्ता आरोपमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून उल्लङ्घन गर्दै निर्मम रूपमा कुटपिट, बर्बर हत्या, अपहरणलगायतका कार्य गरेको थियो। सरकारले 'किलो शोरा टु' र 'रोमियो अप्रेसन' सुरु गरी माओवादीलाई दमन गर्न आरम्भ भएपछि हिंसा र प्रतिहिंसाका घटनाहरूमा वृद्धि भएको थियो भने सङ्कटकाल घोषणा भएपश्चात राज्यपक्षका ज्यादती बढेको थियो।

पीडितले विगतका घटनाको स्मरण गर्ने, पीडित पक्षले आफूमाथि भएको घटना र आफन्तको अवस्था बारे सत्यतथ्य थाहा पाउने अधिकार र उसले न्यायका लागि उचित परिपूरणसहितको न्यायिक प्रकृत्यामा जाने वा पीडितलाई क्षमादान दिने स्वनिर्णयको अधिकार प्रयोग गर्न पाउनु पर्छ। विगतको घटना, प्रत्यक्षदर्शी, प्रमाण लगायतको अभिलेख वा दसी प्रमाण नहुँदा यसमा जटिलता आउन सक्छ। तर, सो

समयमा प्रकाशन भएका समाचार, पत्रपत्रिका, चिठी पत्र, उजुरी, निवेदन, देखिसुन्नेको बनाइ आदिलाई प्रमाणका रूपमा लिन सकिन्छ। यसमा अझ महत्वपूर्ण प्रमाण वा घटना भए नभएको भन्ने द्विविधा अन्त्य गर्नको लागि तत्कालीन समयको अभिलेखिकरण नै हो। जो इन्सेकले थातथलोमै गएर

तालिका १३

सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मारिएकाहरूको सङ्ख्या वर्षको आधारमा

वर्ष	राज्यपक्षबाट			गैरराज्यपक्ष			जम्मा
	महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	पुरुष	जम्मा	
१९९६	४	६४	६८	३	३९	३१	९९
१९९७	८	४४	५२	३	३८	४०	९२
१९९८	३६	३९३	३९९	४	६८	८२	४८१
१९९९	४७	३६८	३९५	५	१६७	१७२	४८७
२०००	३०	१६६	१९६	९	३४३	३५२	४४८
२००१	५३	३५१	४०४	१७	४५७	४७४	८७८
२००२	३७७	३१००	३४७७	३८	१३७३	१३०१	३७७८
२००३	१७४	१०३६	१२००	३१	७१६	७४७	१९४७
२००४	३६९	१३४६	१५१५	५०	१०७६	११२६	३६४१
२००५	१८५	८३३	१००७	५७	७४३	८००	१८०६
२००६	५१	३०१	३५२	१५	३०४	३१९	६७१
जम्मा	१३३४	६६८१	८०१५	३३०	५१३३	५३६३	१३३७८

(स्रोत : द्वन्द्वपीडित पार्श्वचित्र, इन्सेक)

सङ्कलन गरेको तथ्य तथ्याङ्क सहितको द्वन्द्व प्राश्वचित्रले धेरै हदसम्म सो समयका घटनाको अभिलेख गरेको छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई टुङ्गोमा पुऱ्याउन पीडित र पीडकलाई जोड्ने यो एउटा साँघु हुनेछ। तसर्थ यो अभिलेख आफैँमा एउटा महत्वपूर्ण दस्तावेज हो र यसलाई अब गठन हुने आयोगका पदाधिकारीहरूले प्रमाणका रूपमा प्रयोग गर्नु पर्छ।

आयोग स्वतन्त्र, सक्षम, सशक्त र पीडितमुखी हुनुपर्छ। आयोगले सत्यको खोज गरी शान्ति, सामाजिक सद्भाव र मेलमिलाप कायम गराउँदा पीडितको परिवारको पीडालाई सम्बोधन गर्नुपर्छ। आयोगले मानव अधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता तथा सङ्क्रमणकालीन न्यायका सिद्धान्तप्रति प्रतिबद्ध भई दोषीलाई कारबाही तथा पीडितलाई न्याय प्रदान गर्ने, भविष्यमा द्वन्द्व नदोहोरिने प्रत्याभूति गराउने र अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय समेत विश्वस्त हुने गरी कार्य गर्नु

पर्दछ। विगतमा गठन भएका आयोगका काम र त्यसबाट सलिटन नसकेका विषयबाट पाठ सिक्दै अगाडिको बाटो तय गर्न सकिएन भने न्याय र परिपूरणको सवाल ज्यूँका त्यूँ रहने खतरा विद्यमान छ।

उचित प्रक्रियाका आधारमा पीडकको अभियोजन, पीडितलाई सम्मानजनक ढङ्गले क्षतिपूर्ति तथा परिपूरण, पीडितको आत्मसम्मानमा चोट नपुग्ने गरी उनीहरूको सहमतिमा क्षमादान प्रक्रियालाई सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रकृयाले समेट्न सके नेपालको शान्ति प्रकृयाले सार्थकता पाउनेछ। मानव अधिकार समुदाय वा नागरिक समाजका निरन्तरको निगरानी र खबरदारी समग्र न्यायिक प्रकृयाका लागि आवश्यक छ। शान्ति प्रकृयाको निरन्तर अनुगमन गर्दै आएको इन्सेकले यस प्रकृयाको निगरानी र खबरदारीको शुरुआत गरिसकेको छ।

(लेखक : इन्सेकका कार्यकारी निर्देशक हुनुहुन्छ ।)

सशस्त्र द्वन्द्व, बालबालिका र सङ्क्रमणकालीन न्याय

सन्दर्भ

नेपालमा २०५२ सालदेखि २०६३ सम्मको सशस्त्र द्वन्द्व बृहत् शान्ति सम्झौतामा आएर टुङ्गिएपछि सशस्त्र द्वन्द्वका परिणामहरूका बारेमा विभिन्न कोणले चर्चा परिचर्चा हुँदै आइरहेको छ। सशस्त्र द्वन्द्वबाट पीडित भएका, प्रभावित भएका व्यक्तिहरूलाई उचित न्याय दिलाउनका निमित्त सङ्क्रमणकालीन न्यायका विविध उपायहरू अवलम्बन गर्ने कुरामा तत्कालीन विद्रोही समूह र राज्यकाबीच सहमति भएको थियो। शान्ति सम्झौता पश्चात तत्कालीन विद्रोही शक्ति लगायत विभिन्न राजनीतिक दलका नेतृत्वमा धेरै सरकारहरू गठन भएता पनि झण्डै दुई दशक पुग्न लागीसक्दा समेत द्वन्द्व पीडित व्यक्तिहरूले न्यायको अनुभूति गर्न सकिराखेका छैनन्। तर, हामी हरेक वर्ष सङ्क्रमणकालीन न्यायको चर्चा परिचर्चामा रुमल्लिरहेका छौं।

सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा मानवता विरुद्धको अपराधका घटनाको सत्य अन्वेषण तथा छानबिन गरी तथ्य जनसमक्ष ल्याउने, दिगो शान्ति र मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्ने, पीडितलाई परिपूरणको व्यवस्थाका साथै अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई कानुनी कारवाहीको सिफारिस गर्न भनेर जारी भएको 'बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन,

२०७१' मा २०८१ भदौ १३ मा तेस्रो संशोधन पनि गरिएको छ। जसले वर्षौंदेखि अल्भिरहेको सङ्क्रमणकालीन न्यायको टुङ्गो लाग्ने अपेक्षा गरिएको छ। तर, यस संशोधनका सन्दर्भमा पनि पीडितमैत्री भएन भन्ने आवाजहरू विभिन्न कोणबाट उठिरहेका छन्। यो आलेखको चर्चा ती यावत् सङ्क्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित विषयहरूमा केन्द्रित रहने छैन। मात्र, सशस्त्र द्वन्द्वले बालबालिकामा पारेको असर र उनीहरूका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायका सन्दर्भमा सामान्य चर्चा गर्ने प्रयत्न गरिएको छ।

तारक धिताल

सशस्त्र द्वन्द्व र बालबालिका

संसारमा प्राकृतिक विपत् होस् वा सशस्त्र द्वन्द्व, युद्धजस्ता मानव सिर्जित विपत् हुन्, यसबाट सबैभन्दा बढी पीडित हुने, प्रभावित हुने भनेका बालबालिका नै हुन्छन्। एक दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वले पनि बालबालिकालाई विविध खालका असरहरू गरेको छ। परिवारको कुनै पनि एक सदस्यमाथि भएको शारीरिक, मानसिक आघात, मृत्यु लगायतका घटनाबाट अन्तिम रूपमा त्यो परिवारमा रहेका बालबालिकामा नै गम्भीर असर पर्न जान्छ। परिवारका सदस्यको कुरामात्रै होइन, सशस्त्र द्वन्द्वका कारण विद्यालय बन्द भए शिक्षा र सिकाइको उत्कर्षमा पुग्नु पर्ने बालबालिकालाई धेरै पक्षमा पछाडि पाऱ्यो,

शिक्षा विमुख भए र जीवनको गोरेटो नै बदलियो, स्वास्थ्य सेवाहरू अवरुद्ध भए बालबालिकाको जीवनमा सडकट सिर्जना भयो, समाजमा उत्पन्न डर-त्रास, धम्की, विभत्स घटना, आफन्तको विछोड, भविष्यप्रतिको अनिश्चितता, अशान्त वातावरण लगायतले मनोसामाजिक समस्याले गाँज्यो। भनिन्छ, युद्धको स्वार्थसँग बालबालिकाको कुनै प्रत्यक्ष सरोकार हुँदैन र युद्धमा जसले जिते पनि बालबालिकाले भने सधैं हारिरहेका हुन्छन्। यो भनाइ नेपालका घटनाक्रममा पनि लागू भएको पाइन्छ। 'साँढेको जुधाइमा बाच्छाको मिचाइ' भन्ने हाम्रो परम्परागत भनाइ पुष्टि हुने गरी विगतको सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा पनि थुप्रै कलिला बालबालिकामाथि नकारात्मक प्रभाव परेको छ। सामान्यतया: बालबालिका माथि परेको यस्ता प्रभावलाई निम्नानुसार सुत्रबद्ध गर्न सकिन्छ, यद्यपि यो नै पूर्ण नहुन पनि सक्छ:

- ▶ अभिभावक गुमाउनु वा परिवारबाट विछोडिनु
- ▶ सशस्त्र द्वन्द्वको पक्षमा होस् वा सोको दमनका लागि सुराकी देखि लडाकु लगायतमा विभिन्न ढंगले प्रयोग गरिनु,
- ▶ शिक्षा, स्वास्थ्यलगायतका आधारभूत सेवाबाट वञ्चित हुनु
- ▶ अपहरण, थुना र कब्जामा पर्नु
- ▶ डर, त्रास र धम्कीमा रहनु, मनोसामाजिक असर हुनु
- ▶ सामाजिक तथा बालसहभागिताका गतिविधिहरूबाट वञ्चित रहनु
- ▶ घाइते, अपाङ्गता हुनु
- ▶ यौनशोषण र दुर्व्यवहारमा पर्नु
- ▶ विस्थापित हुनु
- ▶ मृत्यु हुनु

सङ्क्रमणकालीन न्यायको बारेमा हामीले चर्चा गरिरहँदा सशस्त्र द्वन्द्वबाट विविध ढङ्गले प्रभावित हुन पुगेका बालबालिकाको विषयमा पनि केन्द्रित रहेर चर्चा गर्नु समन्यायिक हुन आउँछ। अन्यथा सङ्क्रमणकालीन न्याय दिलाउने क्रममा पनि ठूलाका कुराका अगाडि सानाका कुरालाई बेवास्ता गरेको नै ठहरिन जान्छ।

तथ्य, तथ्याङ्क

सशस्त्र द्वन्द्वको अन्त्य गर्दै २०६३साल मंसिर ५ गते सम्पन्न बृहत शान्ति सम्झौतामा बालबालिकाका सम्बन्धमा निम्नानुसार उल्लेख भएको पाइन्छ:

“७. ६. १ दुवै पक्ष महिला तथा बालबालिकाका अधिकारहरूको विशेष संरक्षण गर्न, कुनै पनि प्रकारको यौनजन्य शोषण तथा दुर्व्यवहार लगायत महिला तथा बालबालिका विरुद्ध हुने बालश्रम लगायतका सबै खाले हिंसात्मक कार्यहरूमाथि तत्काल रोक लगाउन र अठार वर्ष वा सोभन्दा मुनिका केटाकेटीहरूलाई कुनै पनि सैन्यबलमा समावेश वा उपयोग नगर्न पूर्ण रूपमा सहमत छन्। यसरी प्रभावित बालबालिकाहरू तुरुन्त उद्धार गरिने छन् र तिनीहरूको पुनर्स्थापनको लागि आवश्यक र यथोचित सहयोग प्रदान गरिनेछ।” यस बुँदाले पनि सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा बालबालिकाको प्रयोग भएको र विविध स्वरूपमा प्रभावित भएको पुष्टि हुन आउँछ।

शान्ति सम्झौता पश्चात देशमा थुप्रै परिवर्तनहरू भएका छन्। तर, तत्कालीन विद्रोही पक्षदेखि अन्य राजनीतिक दलसमेतका दम्भ र स्वार्थले सशस्त्र द्वन्द्वबाट पीडित, प्रभावित व्यक्तिहरूले व्यवहारिक रूपमा न्याय अनुभूत गर्न अभै सकेका छैनन्। शान्ति

सम्भौताको करिब एक दशकपछि बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ जारी गरी सबैलाई मान्य हुने गरी काम गर्ने भनेर थुप्रै चर्चा गरिएको भए पनि सङ्क्रमणकालीन न्यायको काम टुङ्गिन सकेको छैन अथवा भनौं यसलाई टुङ्ग्याउने किसिमले उचित प्रयत्न भएको छैन। यस ऐन अनुरूप गठित सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग दुवैले काम गर्न सकेनन् वा काम गर्ने दिइएन भन्नेबारे तथ्यपरक विश्लेषण हुनु पनि जरुरी छ। सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगले संक्षेपमा 'सङ्क्रमणकाल: कुनै शासन, स्थिति, नियम, आदि दिगो भइनसकेको समयह सङ्क्रमणको अवधि। सङ्क्रमणकालीन न्याय: सङ्क्रमणकालका लागि तय गरिएको न्याय व्यवस्था। यो न्याय व्यवस्था एउटा विन्दुबाट प्रारम्भ भएर अर्को विन्दुमा पुगेर निष्कर्षमा पुग्नेछ' भनि उल्लेख गरेको छ, तर यो न त प्रभावकारी रूपमा कुनै विन्दुबाट प्रारम्भ हुन नै सकेको छ न त कुनै विन्दुमा गएर निष्कर्षमा पुग्न नै। प्रत्येक पटक सरकारमा बस्नेहरूले यस विषयलाई आ-आफ्नै स्वार्थका निमित्त उपयोग गरिरहेको हो कि भन्ने आशंका गर्न सकिने प्रशस्त आधारहरू देखिएका छन्। तथापि दुई दशक पुग्ने लाग्दा फेरि यो विषयले चर्चा पाएको छ र आयोगमा नयाँ सक्षम व्यक्तिहरूको चयन गर्ने केही प्रक्रियाको थालनी पनि गरिएको छ।

सशस्त्र द्वन्द्वको इतिहासलाई कोट्याउने हो भने शुरुआतकै वर्ष २०५२ फागुन १४ गते गोरखामा प्रहरीको गोलीद्वारा ११ वर्षीय विद्यार्थी दिलबहादुर रम्तेलको मृत्युबाट बालबालिकाको मृत्युको श्रृङ्खला शुरु भएको देखिन्छ। द्वन्द्वको अवधिमा ४ सय ७५ जना बालबालिका (१ सय ३७

बालिका) को मृत्यु अभिलिखित छ। जसमध्ये ४७ प्रतिशत बालबालिकाको मृत्यु राज्यपक्षका कारण तथा ४३ प्रतिशतको मृत्यु तत्कालीन विद्रोही पक्षका कारण घटित घटनाबाट भएको देखिन्छ भने १० प्रतिशत बालबालिकाको मृत्यु दोहोरो भिडन्त लगायत अन्य कारणबाट भएको देखिएको छ। यसैगरी यस अवधिमा अभिलेख भएका ५ सय ६१ जना घाइते बालबालिकामध्ये ७४ प्रतिशत विद्रोही पक्षका कारण, १७ प्रतिशत राज्यपक्षका कारण र नौ प्रतिशत दोहोरो भिडन्त तथा अन्य कारणबाट घाइते हुन पुगेको देखिन्छ। प्रकाशमा आएका सूचना र जानकारीहरूका आधारमा ३२ हजार ५ सय ५० जना बालबालिका विभिन्न प्रयोजनका लागि विद्रोही पक्षद्वारा कब्जामा लिएको वा अपहरण गरिएको तथा २ सय ५५ जनालाई राज्य पक्षद्वारा पक्राउ गरिएको भन्ने तथ्याङ्क पनि प्रकाशमा आएको देखिन्छ। (सशस्त्र द्वन्द्वको चपेटामा बालबालिका, सिविन नेपाल तथा सेभ द चिल्ड्रेन नेव, २०६२)

सशस्त्र द्वन्द्वबाट प्रभावित बालबालिकाको पुनर्स्थापना तथा पुर्नएकीकरणका लागि राष्ट्रिय कार्ययोजना २०६७ को कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा तत्कालीन केन्द्रीय बालकल्याण समितिले २० जिल्लाबाट सङ्कलन गरेको तथ्याङ्कमा ७ सय ९० जना बालबालिका (३ सय ४२ बालिका) ले बाबुआमा दुवै गुमाएको र समग्रमा १६ हजार ९ सय ६ जना बालबालिका सशस्त्र द्वन्द्वबाट कुनै न कुनै रूपमा प्रभावित भएको उल्लेख छ। (नेपालमा बालबालिकाको स्थिति, २०७३, केन्द्रीय बालकल्याण समिति)

सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकाको प्रयोग भएकासम्बन्धमा पनि विभिन्न तथ्याङ्कहरू भेटिन्छ। द्वन्द्वको बेलादेखि

शान्ति स्थापना पश्चात पनि केही वर्षसम्म सञ्चालित काफाग परियोजनाबाट युनिसेफलेमात्रै विभिन्न संस्था मार्फत ७ हजार २ सय ६९ सशस्त्र फौज वा समूहसँग आवद्ध बालबालिकालाई सहयोग गरेको देखिन्छ। शान्ति सम्झौता पश्चात लडाकुको समायोजन गर्ने सन्दर्भमा लडाकु राखिएका शिविरहरूमा अनमिनको छानविनबाट २ हजार ९ सय ७३ जना बाल्यकालमा भर्ना भएको देखिएका कारण लडाकु समायोजनका लागि अयोग्य हुने भनि शिविरबाट बर्हिगमन गराइएको थियो।

ध्यान दिनु पर्ने केही पक्ष

माथि उल्लिखित सबै तथ्याङ्कले सशस्त्र द्वन्द्वबाट बालबालिका पीडित भएको पुष्टि गर्दछ। बालबालिका कसरी दोहोरो मारमा परेका थिए भन्ने एउटा उदाहरण तलको घटनाबाट अनुमान गर्न सकिन्छ।

“हाम्रो स्कुलमा सांस्कृतिक कार्यक्रमको आयोजना गरेका थिए। उनीहरूले अर्को स्कुलमा पनि यस्तै कार्यक्रम छ, जाऔं भने र मसँगै गएँ। तीन चार दिन सँगै गइयो। पछि म फर्कन्छु भन्दा उनीहरूले अब तिमि आइसक्यौ, गाउभरी पनि हल्ला भइसक्यो अब प्रहरीले पनि थाहा पाइसक्यो फर्कियो भने त पक्राउ पर्छौं, मारिन पनि सक्छौं भने। मलाई घर फर्कन डर लाग्यो अनि सँगै हिँडे। विस्तारै पार्टीको कामहरू गर्न थालियो। चिठीपत्र ओसार्ने, सूचना लाने, भारी बोक्ने कामहरू गर्न थालियो, घाइतेहरूलाई सहयोग गर्न थालियो। सेनाको पक्राउमा परे पछि भने मैले कसरी माओवादीमा लाग्नु परको हो भन्ने बारेमा बताएँ। सेनाले मलाई व्यारेकमै राख्यो। मलाई पनि ड्रेस लगाउन दिएर माओवादीको ठाउँ देखाउन लगियो। मेरै अगाडि मैले चिनेकै

तीन जनालाई गोली हानियो। थुप्रै पटक लडाइँमा लगियो। हेलिकप्टर पनि चढियो। एकपटक हामी चढेको गाडी अगाडिको टुक एम्बुसमा पनि पत्यो। मलाई अहिले राती सुत्दा त्यो तीन जनाको अनुसार भल्याँस भल्याँस आइरहन्छ, राम्रोसँग निदाउनै सकिदैन। हेलिकप्टरबाट गोली हानेको र म लुक्न खोजेको सपना देखेर धेरैपटक सिरकको खोलनै च्याती सकें। घर जाऊं भने त अब उनीहरूले लैजालान, उनीहरूको ठाउँ देखाइदियो भनेर कारवाही नै गर्लान्। अब घरमा त कसरी बस्न सकिन्छ र ? पढाइ छुटेको पनि धेरै भइसक्यो, पढाइमा पनि ध्यानै जाँदैन।” हजारौं बालबालिकाहरू मध्येका एक १२ वर्षीय सतिशको भोगाइको एक छेउ हो। (सिविनमा सङ्कलित घटना विवरण, सन् २००४)

सशस्त्र द्वन्द्वका कारण बालापन गुमाएका, द्वन्द्वमा प्रयोग भएका यी लगायतका बालबालिकाले शान्ति प्रक्रियामा न्यायको अनुभूत गर्न पाउनु पर्छ कि पर्दैन ? सङ्क्रमणकालीन न्यायले यो विषय समेट्नु पर्छ कि पर्दैन ? भन्ने सन्दर्भमा अधिकारको दृष्टिकोणबाट चर्चा हुनु जरुरी छ। त्यो बेलाका बालबालिका हाल वयस्क भइसकेका छन्, तर सशस्त्र द्वन्द्वबाट बाल्यकालमै प्रत्यक्ष प्रभावित हुन पुगी उनीहरूको जीवन पर्यन्त परेको असरमा मलमपट्टी लगाउनु पर्छ कि पर्दैन ? भन्नेबारे चर्चा हुन आवश्यक छ। पीडित केन्द्रित भएर सत्यको अन्वेषण गर्नु पर्ने मान्यता अनुरूप यी विषयलाई ध्यान दिनु र अब आइन्दा यस्ता कार्य कतै नहुन् भन्नका लागि न्यायको विषयवस्तु बन्नु पर्छ कि पर्दैन भनेर गम्भीरतापूर्वक हेर्न जरुरी छ।

सशस्त्र द्वन्द्वका अवधिमा बालबालिकाको संरक्षणार्थ यो पंक्तिकार समेतको सक्रिय संलग्नतामा ‘बालबालिका

शान्ति क्षेत्र, राष्ट्रिय अभियान (सिजप) को थालनी गरिएको थियो भने द्वन्द्वबाट बढी प्रभावित विभिन्न जिल्लामा बाल संरक्षणका विविध गतिविधिहरू सञ्चालन भएका थिए। हाल बालअधिकारका लागि एक प्रभावशाली राष्ट्रिय सञ्जालका रूपमा रहेको सिजपले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१को तेस्रो संशोधनको विधेयक बालअधिकारको दृष्टिकोणबाट संवेदनशील नरहेको हुँदा विभिन्न सात बुँदा उल्लेख गर्दै सोलाई समेटि बालबालिकाप्रतिको संवेदनशीलतालाई स्पष्ट पार्न सभामुख लगायत राजनीतिक दलहरूलाई २०७९ चैत २८ गते ज्ञापन पत्र बुझाएको थियो। तर, यस संशोधनमा केही सकारात्मक पक्ष रहेता पनि सशस्त्र द्वन्द्वमा भएका मानव अधिकार हनन् तथा उल्लङ्घनको दोषबाट बच्ने, बचाउनेमा नै बढी ध्यान दिइएको हो कि भन्ने आभास हुने गरी भएको परिमार्जनले बालबालिकाका विषयलाई प्राथमिकताका साथ स्पष्टरूपमा समेट्न सकेको देखिँदैन।

उक्त ऐनमा बालबालिकाका बारेमा स्पष्ट रूपमा जम्मा तीन स्थानमा उल्लेख भएको छ। दफा १३(७)मा आयोगमा उजुरी दिने कार्यमा तथा दफा १७ (६)मा बालबालिकालाई बयान वा बकपत्र दिने कार्यमा सहजता प्रदान गर्न आयोगले तोकिए बमोजिम छुट्टै व्यवस्था गर्न सक्नेछ भनिएको छ भने दफा २२ (५)मा पीडित नाबालक भएको अवस्थामा आयोगले पीडितको परिवार र पीडकसँग मेलमिलाप गराउन सक्नेछ भन्ने उल्लेख छ। यसैगरी, तेस्रो संशोधनले परिभाषामा 'मानव अधिकारको उल्लङ्घन'

भन्नाले 'सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा निःशस्त्र व्यक्ति वा जनसमुदाय विरुद्ध लक्षित गरी वा योजनाबद्ध रूपमा सशस्त्र द्वन्द्वका पक्षबाट मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन बाहेकका प्रचलित नेपाल कानून, अन्तरराष्ट्रिय मानव अधिकार वा मानवीय कानून विपरीत गरिएको अन्य जुनसुकै कार्य सम्भन्नु पर्छ।' भनिएकाले तत्कालीन बालबालिकाका अधिकार विरुद्ध भएका घटनालाई समेट्न सकिने केही बाटो भने खुला नै रहेको देखिन्छ।

अन्त्यमा,

सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगले सशस्त्र द्वन्द्वका अवधिमा दुवै पक्षबाट भएका बालअधिकार हनन्का घटनाहरू, बालबालिकाको प्रयोग, बालबालिका माथि भएको हिंसा, ज्यादती लगायत बालबालिकामा परेको प्रभावको अभिलेख राखेर बालअधिकार हनन् तथा उल्लङ्घनकर्ताहरूलाई जिम्मेवार बनाउँछ कि बनाउँदैन, घटनाको गाम्भीर्यतानुसार कारवाहीको दायरामा ल्याउन सक्छ कि सक्दैन र बालापन गुमाएका, सयौं पीडा सहेका तत्कालीन बालबालिकाको सम्मानमा परिपूरणका केही उपाय अवलम्बन गर्न सक्छ कि सक्दैन र भविष्यका लागि वयस्कहरूबीचको द्वन्द्वमा बालबालिकालाई पीडित बनाइनु गम्भीर अपराध हो भन्ने कुरा स्थापित गर्न सक्छ कि सक्दैन भन्ने सन्दर्भमा सबैको ध्यान जानु जरुरी छ।

(लेखक : वरिष्ठ बाल अधिकारकर्मी हुनुहुन्छ।)

शान्ति प्रक्रियाका कामलाई राजनीतिक दाउपेच र लापरबाहीको शिकारबाट मुक्त गर्नु आवश्यक छ

नेकपा एमालेका उपमहासचिव तथा पूर्व परराष्ट्र मन्त्री प्रदीप ज्ञवाली, दश वर्ष लामो नेपाल सशस्त्र द्वन्द्व, विस्तृत शान्ति सम्झौता तथा सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रकृत्यालाई नजिकबाट नियाल्ने नेताका रूपमा परिचित हुनुहुन्छ। विस्तृत शान्ति सम्झौताका अन्तरवस्तु, सङ्क्रमणकालीन न्याय निरूपणमा अपनाउनुपर्ने प्रकृत्याका बारेमा रमेश तिमल्सिनाले श्री ज्ञवालीसँग गर्नुभएको कुराकानी।

नेपालको समग्र मानव अधिकारको अवस्थालाई कसरी विश्लेषण गर्नुहुन्छ ?

सैद्धान्तिक दृष्टिले लोकतन्त्र र मानव अधिकारको दायरा निकै फराकिलो छ। हाम्रो देशमा मानव अधिकारको लामो लिंगोसी पनि छ। राज्य निरङ्कुश हुँदा पनि राजनीतिक दलहरूले लोकतन्त्रलाई, मानव अधिकारलाई एउटा महत्वपूर्ण मुद्दा बनाएर लडिरहेको पृष्ठभूमि छ। नेपाल कम्युनिष्ट पार्टीले २००६ सालमा निकालेको पहिलो पर्चामा नै नागरिक स्वतन्त्रता-जिन्दावाद भनिएको थियो। नेपाली कांग्रेसले पनि त्यसैगरी लोकतन्त्र र मानव अधिकारलाई अधि बढाएको थियो। सत्ता लामो समयसम्म निरङ्कुश हुँदा पनि राजनीतिक दलहरूले पनि लोकतन्त्रको भण्डालाई अगाडि बढाइ नै रहे। दलहरू निकट रहेका जनवर्गीय सङ्गठन वा दलसँग

प्रत्यक्ष नजोडिएका नागरिक समाजले लोकतन्त्र र मानव अधिकारको मुद्दालाई निरन्तर अगाडि बढाए। त्यसैको प्रतिबिम्ब हामीले २०४६ र २०६३ सालको परिवर्तन गर्न सक्यौं। २०६३ सालको परिवर्तनपछि बनाइएको संविधानमा हामीले मानव अधिकारको फराकिलो व्यवस्था गर्न सक्यौं। लोकतन्त्रको दुहाइ दिने कतिपय देशभन्दा हामी यस मामलामा अगाडि नै रह्यौं। सैद्धान्तिक, नीतिगत र कानुनी दृष्टिले नेपालमा मानव अधिकार र लोकतन्त्र पूर्ण रूपले प्रत्याभूत भएको अवस्था छ। हामीले मानव अधिकारका पछिल्ला परिभाषालाई, पछिल्ला आयामलाई संविधान र ऐन कानूनमा समेटेका छौं। यद्यपि कार्यान्वयनमा

चुनौती छ। संविधानले निर्दिष्ट गरेको समतामूलक, लोकतान्त्रिक समृद्ध नेपाल निर्माणको लक्ष्य, र परिकल्पनालाई साकार बनाउन पनि ग्याप मेटाउनु पर्नेछ।

कार्यान्वयनमा समस्या भन्न खोज्नु भएको हो ?

संविधान र कानुनी हिसाबले हामीले मानव अधिकारको पर्याप्त व्यवस्था गरेका छौं। हाम्रो संविधान हेरेर, मुख्यमुख्य कानुन हेरेर कसैले पनि मानव अधिकारप्रति नेपालको प्रतिबद्धतालाई प्रश्न उठाउने ठाउँ छैन। शङ्का गर्ने ठाउँ छैन। बरु कैयौं मामलामा हामी आफूलाई प्रजातान्त्रिक भनिने मुलुकलाई समेत नयाँ दृष्टान्त दिन सक्ने ठाउँमा छौं। प्रश्न के हो भने संविधान र कानुनका ती अक्षरहरूलाई, भावहरूलाई व्यवहारमा कसरी उतार्ने भन्ने नै हो। र, नागरिकले संविधान र कानुनमा व्यवस्था गरिएका मानव अधिकारलाई प्रत्याभूत गर्न पाए कि पाएनन् भन्ने हो। अर्थात् नीतिगत व्यवस्था गरिएका विषयलाई सहज र सरल कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्छ भन्ने हो।

विस्तृत शान्ति सम्झौतामा ६ महिनामा सक्ने भनिएका काम १८ वर्ष बिदासमेत गरिएको छैन, राजनीतिक अनिच्छा वा के कारणले यसो भयो होला ?

२०५२ सालमा तत्कालीन नेकपा माओवादीले जसरी हतियार उठायो उसको त्यो निर्णय र कदमका बारेमा, औचित्यका बारेमा, सान्दर्भिकताका बारेमा, आवश्यकताका बारेमा अहिले पनि गम्भीर प्रश्न चिन्हहरू छन्। पञ्चायतको विरुद्धमा नउठेको हतियार बहुदलीय व्यवस्था आएको पाँचौं वर्षमा यो निर्णय तत्कालीन अवस्थामा सैद्धान्तिक र गलत बुझाइ मात्रै थियो कि ? त्यसका पछाडि अरु विभिन्न पक्षहरू थिए

जसले नेपालको नवस्थापित प्रजातन्त्रलाई कमजोर गर्न चाहन्थे र नेपाललाई द्वन्द्वतिर धकेल्न चाहन्थे। यो इतिहासमा विचाराधीन प्रश्न हो।

१० वर्ष मुलुकले निकै दुःख पायो। त्यसका केही सकारात्मक कुरा पनि भए होलान्। परिवर्तनमा त्यसको भूमिका पनि रह्यो होला। त्यही भएर नै शान्ति सम्झौता भयो। शान्ति सम्झौतालाई राजनीतिक सहमतिका रूपमा मानियो। तर, त्यतिबेला भएका मानव अधिकारका गम्भीर उल्लङ्घनका घटना क्षम्य छैनन्। त्यस्ता घटनाका विषयमा सङ्क्रमणकालीन न्यायका माध्यमबाट समाधान गठ्थौं भनेर हामीले प्रतिबद्धता जनायौं। त्यतिबेला गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घन भएका स्वीकारोक्तिले नै सङ्क्रमणकालीन न्यायको पाटो अघि बढाइएको हो।

नेपालको शान्ति प्रक्रियालाई हेर्दा दुई ओटा तस्वीर देख्नु हुन्छ। एउटा केही काम हामीले असाध्यै तीव्र र सकारात्मक ढङ्गले पनि गरेका छौं। अर्को केही काममा अनावश्यक र हदैसम्म ढिलासुस्ती पनि भएको छ। सामान्यतया शान्ति प्रक्रियाका तीन ओटा पक्षहरू थिए। पहिलो त्यसको राजनीति मुद्दा जो हामीले पूरा गर्नुपर्ने थियो। संविधानसभाको निर्वाचन गर्नुपर्ने थियो। संविधानसभाबाटै संविधान बनायौं। गणतन्त्र स्थापना गर्नुपर्ने थियो। राज्यको पुनर्संरचना गर्नुपर्ने थियो। समावेशी र समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीको व्यवस्था गर्नुपर्ने थियो। मानव अधिकारका व्यापक आयामहरूलाई समेट्नुपर्ने थियो। त्यसको सफलतापूर्वक समाधान हामीले गर्नुपर्ने थियो। दोस्रो आयाम थियो माओवादी लडाकुहरूको व्यवस्थापन। त्यो पनि आधारभूत रूपमा सही ढङ्गले समाधान भयो। त्यो भन्दा अर्को

राम्रोसँग गर्न सक्ने ठाउँ पनि थियो। पूर्व लडाकुहरू आम रूपमा त्यो प्रक्रियामा सहमत भए। यो निकै खुशीको कुरा हो।

अन्य थुप्रै देशहरूमा राजनीतिक नेतृत्वले शान्ति सम्झौता गर्न खोज्दा एउटा पक्षले असहमति जनाउने, समूह विभाजित हुने, हिंसालाई निरन्तरता दिने अनेकौं घटनाहरू हामी देख्छौं। नेपाल त्यस मामलामा अलग भयो। राम्रो भयो। तेस्रो भनेको चाहिँ सङ्क्रमणकालीन न्यायको पाटो थियो। यो विषयमा १७-१८ वर्षको बिलम्ब अस्वभाविक छ। यो बिलम्ब मुलतः द्वन्द्वरत पक्षको चरम उपेक्षको उपज हो। सङ्क्रमणकालीन न्याय राजनीतिक दाउपेच र लापरवाहीको शिकार भयो। हामी जो द्वन्द्वरत पक्ष थिएनौं जसले शान्ति प्रक्रियालाई अगाडि बढाउन महत्वपूर्ण भूमिका खेल्थौं। शायद हामीले पर्याप्त दबाव सिर्जना गर्न सकेनौं कि ! त्यति हुँदाहुँदै पनि जसरी सर्वसम्मतले विधेयक पारित गरी ऐन निर्माण भयो। त्यसले एउटा सहमतिको यात्रा तय गरेको भन्न सकिन्छ। यसले केही आशा पलाएको छ। आयोग नै बन्ने चरणमा प्रक्रिया अघि बढिरहेको छ। यो हेर्दा उत्साहजनक अवस्था सिर्जना भएको मान्न सकिन्छ।

द्वन्द्वरत पक्ष भनेर माओवादी र कांग्रेसलाई भन्न खोज्नु भएको होला । पटकपटक सत्तामा रहेको एमाले किन द्वन्द्वरत पक्षमा समेटिँदैन ?

तत्कालीन सात राजनीतिक दल र माओवादीविचमा त्यतिबेला सम्झौता भयो। द्वन्द्वको पक्ष भनेको त्यतिबेलाको सरकार (यसको अधिकांश नेतृत्व नेपाली कांग्रेसले गर्थ्यो। केही समय राजाले प्रत्यक्ष शासन चलाएको बेलामा राजाले गरे) र विद्रोही माओवादी त भइ नै हाल्यो। तर, हामी चाहिँ

द्वन्द्वका पक्ष होइनौं। सुरुदेखि नै तत्कालीन नेकपा एमालेले माओवादी आन्दोलन मुलतः राजनीतिक समस्या हो। यद्यपि यसभित्र ज्यादतीका पक्षहरू छन्। ज्यादतीको विरोध र राजनीतिक वैचारिक रूपले गलत बाटोको खण्डन, समस्यालाई राजनीतिक रूपमा ग्रहण गर्दै वार्ताद्वारा राजनीतिक समाधान तथा हिंसा र ज्यादतीका घटनाको सम्बन्धमा तदनुरूपकै सम्बोधन भन्ने त्रिआयामिक नीतिका साथ हामीले सम्बोधन गरेका थियौं।

पछाडि निसन्देह हामी लामै समय सरकारमा छौं। सरकारमा रहँदा हामीले निष्ठापूर्वक हाम्रो प्रयत्न रहेको छ। यस विषयमा तथ्यहरूले नै पुष्टि गर्छ। धेरै भनिरहनै पर्दैन। माधवकुमार नेपाल नेतृत्वको सरकारले सुरुमा सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी विधेयक व्यवस्थापिका संसदमा प्रस्तुत गरेको हो। यो नै सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाको पहिलो कदम हो। त्यसमा कुनकुन अपराध वा घटना क्षम्य हुने ? कुनकुन अक्षम्य हुने ? भन्ने विषयमा भएको विवादले विधेयकले कानुनी आकार लिन सकेन। त्यसपछि पनि हामीले घच्चच्याइरह्यौं। पछि बाबुराम भट्टलाई नेतृत्वको सरकारले अध्यादेश ल्यायो। त्यसले पछि कानुनको आकार लियो। त्यो अध्यादेश निर्माणमा म स्वयम् नै सहभागी भएको थिएँ। बलात्कार र यौनजन्य हिंसा बाहेकका घटनामा क्षमादान दिन पनि सकिन्छ भन्ने आशय राखिएपछि मैले असहमति जनाएको थिएँ। मेरो असहमतिका बावजुद ऐन बन्यो। जुन ऐनमाथि सर्वोच्च अदालतले गम्भीर प्रश्न उठायो। निश्चित दफाहरूलाई सर्वोच्चले बदर गरिदियो। त्यसपछि त्यसलाई टुङ्ग्याउन केपी ओली प्रधानमन्त्री भएका बेलामा पटकैपिच्छे पहल र प्रयास भएका

छन्। त्यसैको प्रतिफलस्वरूप पछिल्लोपटक केपी ओली नेतृत्वको सरकारले विधेयक ल्याएर संसदबाट सर्वसम्मत पारित भई अहिले आयोगहरू निर्माणको चरणमा छौं। यी घटनाक्रमले हाम्रो प्रयत्नलाई उजागर गर्छ। यो विषयलाई राजनीतिक दाउपेच बनाउनु हुँदैन। यथाशीघ्र पीडितको न्याय सुनिश्चित गर्दै विषयको ढोका बन्द गर्नु पर्छ। पीडित, अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय र मुख्य सरोकारवालालाई मान्य हुने गरी सम्बोधन गर्नु नै पर्छ।

द्वन्द्वका बेलामा दुवै पक्षबाट गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घन भएको छ। तर, माओवादीलाई तर्साइने र तर्सिने प्रवृत्ति देखिन्छ। किन ?

दुवैतिरबाट मानव अधिकारका गम्भीर उल्लङ्घनका घटना भएका छन्। हारजड, बाँदरमुडे, मुक्तिनाथ अधिकारी, काजोल खातुनलगायतको लामो सूची बनाउन सकिन्छ। यी माओवादी पक्षबाट गरिएका गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका प्रतिनिधिमूलक घटना हुन्। त्यसैगरी राज्य पक्षबाट गरिएका गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका प्रतिनिधिमूलक घटनामा दोरम्बा, शिवपुरी, मैना सुनार, कृष्ण सेनलगायतको लामो सूची छ। एक अवस्था त यस्तो थियो कि ज्यादतीको प्रतिस्पर्धा भइरहेको छ। कसले ज्यादा ज्यादती गर्ने भन्ने होडबाजी नै भएको भान हुन्थ्यो। जुन पक्षबाट गरिएको भए पनि नागरिकहरू पीडित भए। हाम्रो चासो, सरोकार, ध्यान भनेको निर्दोषहरूले न्याय पाउनुपर्छ भन्ने हो। पीडितले न्याय पाउनु पर्‍यो। पीडितका परिवार न्यायबाट विमुख हुने अवस्थाको अन्त्य हुनु पर्‍यो। न्याय पाउँदा नै द्वन्द्वको पुनरावृत्ति नहुने सुनिश्चितता हुन्छ। मानव

अधिकार उल्लङ्घनका जघन्य घटनामा क्षमादान गर्नु हुँदैन भनिएको पनि द्वन्द्वको पुनरावृत्ति नहोस् भन्नका लागि हो। पीडितको न्यायको लागि हो। लामो समय यो विषय विवादित बन्यो। सहमति जुटाउन हामीले निरन्तर प्रयत्न गर्‍यौं। मुख्य चार ओटा विषयहरू गैरन्यायिक हत्या (प्रत्यक्ष भिडन्त बाहेकको हत्या), बलात्कार र यौनजन्य हिंसा, बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य र यातनाबाहेकका अन्य घटनाहरूमा माफी घटाउनेदेखि मिनाहा गर्नेसम्मका प्रावधानमा सहमति भयो।

यो प्रक्रियाले कतै हामीलाई फसाउने त होइन ? भन्ने मनोविज्ञान द्वन्द्वमा रहेका दुवैतिरका साथीहरूमा पाइन्छ। चैन अफ कमाण्डको नाममा हामीलाई पनि तान्ने त होइन भन्ने किसिमका विषयले पिरोलेको पाउन सकिन्छ। यस्ता विषयले उहाँहरूलाई तर्साइरहेको सत्य हो। तत्कालीन सरकारले कानून बनाएर भएपनि दमनको नीति लियो। विद्रोहीले सत्ता कब्जाको नीति लियो। यो राजनीतिक विषय हो। तर, त्यसको आवरणमा जे भए त्यसमा भने व्यक्तिगत जबाफदेहिता हुनुपर्छ भनेका छौं। कसैले अराएर वा निर्देशनमा घटना भएको भए बयानमा ती कुरा आउलान्। अनुसन्धानले देखाउला। त्यस्ता विषयमा त्यही समयमा छलफल गरौंला। यो निष्कर्षमा पुगेपछि मात्रै सहमति भएको हो। नत्र भने तपाईंले भनेजस्तै व्यक्त अव्यक्त रूपमा एउटा मनोविज्ञान चैन अफ कमाण्डका नाममा तानिनुपर्छ कि भन्ने नै देखिएको हो।

केही अतिरञ्जित चर्चाले पनि बजार पायो। नेपालमा लामोसमय चर्चामा रहेको विषय हेग हो। जबकि हामी सबैलाई थाहा छ अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको रोम

विधानको नेपाल पक्ष राष्ट्र बनेको छैन। जुन दिन पक्ष राष्ट्र हुन्छ। त्यसपछाडिका घटनाहरूमा यो लागु होला। रोम विधानमा भूतप्रभावी व्यवस्था छैन। त्यो नबुझिकन माओवादीसँग रिस उठ्दा र माओवादीभिन्नै पनि बेलाबेलामा हेग पुऱ्याउने जस्ता विषयले चर्चा पाइरहेको छ। यस्ता विषय सतहमा आउँदा एक खालको त्रास त उत्पन्न हुने नै भयो। यो विषयसँग आँत्तिनुपर्ने अवस्था छैन। तर, नेपालको न्यायालयभिन्नै मानव अधिकार गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाका दोषीलाई कारवाही गर्नुपर्छ। उसले दण्ड भोग्नु पर्छ। यद्यपि हामीले ७५ प्रतिशतसम्मको छुटको व्यवस्था गरेका छौं। राजनीतिक आवरणमा गरिएका कुनै पनि घटनामा दण्डमुक्ति हुँदैन भनेर साङ्केतिक रूपमा कारवाही हुन्छ। गम्भीर केही घटनामा भने कारवाहीमा छुट हुँदैन।

माओवादीले शान्ति सम्झौतापछि लडाकुको समायोजन र हतियार व्यवस्थापनमा उदारता देखाए तर उनीहरूलाई मात्रै आरोपितभैँ आँल्याउन थालेपछि यो प्रक्रियाको गति धिमा भयो भन्छन्। यसमा के भन्नुहुन्छ ?

त्यो सत्य होइन। मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूमा, ज्यादतीका घटनाहरूमा उहाँहरू मात्रै हुनुहुन्न। राज्य पक्षबाट पनि त्यस्ता थुप्रै घटना गराएको अभिलेखित छ। जुन कुरा अधि नै चर्चा गरियो। मन्त्रीले नै खुलेयाम रूपमा 'माओवादीका केही नेताको टाउको ल्याउ र भोलामा पैसा लैजाउ' भनेको सर्वविदितै छ। त्यस्ता विषय पनि हामीले बिर्सनु हुँदैन। त्यस कारण भन्दा आरोपितका रूपमा माओवादीलाई मात्रै लक्षित गर्नु हुँदैन र गरिएको पनि छैन। ज्यादती दुवैतिरबाट

भएको छ। शान्ति प्रक्रियाले पीडितलाई समेटेछ। त्यो भनेको दुवैतिरबाट पीडित बनेका नागरिकलाई समेटेछ। हाम्रो केन्द्रबिन्दु भनेको पीडित हो। कोकोबाट ? र कुन कुन पक्षबाट भयो ? भन्ने विषय तपसीलमा रहन्छन्। शान्तिप्रक्रियाको मुख्य सरोकार मेलमिलाप नै हो। त्यसो भन्दैमा जेमा पनि जता पनि मेलमिलाप गर्ने भनेर बुझ्नु हुँदैन। मेलमिलाप नै केन्द्रबिन्दु भएकाले आयोगको नाम नै सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग भनियो। सत्य निरूपण तथा दण्ड आयोग भनिएन। मेलमिलाप त्यतिबेलासम्म हुन सक्दैन जतिबेलासम्म पीडित सन्तुष्ट हुन सक्दैनन्। पीडित सन्तुष्ट हुनका लागि सत्य स्थापित हुनुपर्छ। पीडकले गलत गरे भनेर कबुल गर्नु पर्छ। त्यति भएपछि चार किसिमका (गैर न्यायिक हत्या, बलात्कार र यौनजन्य हिंसा, बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य र यातना) बाहेक अन्य घटनामा क्षमादान हुन सक्ने भयो। क्षमा गर्दा पनि २५ प्रतिशत दण्डसहित हुने हो। पूर्ण माफी होइन।

यो प्रक्रियाबाट अब भने पीडितले न्याय पाउछन् भनेर पत्याउने आधार के छ ?

पहिलो कुरा हामीले निकै ढीला गरिसकेका छौं। मानव अधिकारकर्मीका हैसियतले वा भनौं सञ्चारकर्मीका हैसियतले तपाईंले यो प्रश्न उठाउन सक्नुहुन्छ। हामीले काम गरेर यो प्रश्नको उत्तर कामबाटै दिन्छौं। यो प्रश्नको सान्दर्भिकता रहन नदिने गरी काम गछौं। ढिलासुस्ती भएकोप्रति प्रधानमन्त्री, ठूलो राजनीतिक दलको नेता र प्रमुख प्रतिपक्षी दलको नेताले संसदबाट नै विधेयक पारितका सन्दर्भमा क्षमा याचना गरिसक्नु भएको छ। अब ढिला हुँदैन। गर्नु हुँदैन। अब पनि ढिला गर्ने छुट हामीलाई छैन।

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)

मिति : २०८१ भदौ १९ गते

प्रेस विज्ञापित

नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्याय: निरन्तर निगरानी आवश्यक

दण्डहीनताको विरोध गरौं, मानव गरिमाको रक्षा गरौं !

वेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग (तेस्रो संशोधन) विधेयक २०८१ साउन ३० गते प्रतिनिधि सभा र भदौ ६ गते राष्ट्रिय सभाबाट समेत बहुमतकासाथ पारित भई भदौ १३ गते राष्ट्रपतिबाट प्रमाणिकरण भएसँगै १८ वर्ष अधिदेश अवरोध नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्यायको विषयमा आशा पलाएको छ। विगत १८ वर्षदेखि सत्तासीन र प्रतिपक्षको गम्भीर गृहकार्यको अभावमा अलमलमा रही आएको सङ्क्रमणकालीन न्यायको विषयमा संसदीय कार्यदलले टुङ्ग्याएको सहमतिमा शीर्ष नेतृत्वले देखाएको सूक्ष्मवृत्त नेपालको शान्ति प्रकृयाको मौलिक अवधारणा हो भन्न सकिन्छ।

न्यायिक प्रकृयाको लामो चरण पार गर्न अझै केही महत्वपूर्ण कार्य सम्पादन गर्न बाँकी छ। विधेयक राजनीतिक दलहरूविषय सर्वस्वीकार्य बनाउने केही 'समझदारी' भएको सन्दर्भमा कुनै पनि हिसावले पीडक व्यक्ति वा समूहले प्रकृयाको फाइदा नलिओस् भन्नुका लागि सरोकार र निगरानीको निरन्तरताको खाँचो छ। यो प्रकृयाले दण्डपीडितको न्याय प्राप्तिको बाटोमा कुनै किसिमले अवरोध उत्पन्न तहोस् भन्नुका लागि इन्सेकले निगरानीको पहल गर्न प्रारम्भ गर्ने भएको छ। पारित ऐनले यसअघि पेश भएको विधेयकका धेरै गम्भीर बृटिहरू मेटाउनुका साथै अन्तर्राष्ट्रिय मान्य तथा सर्वोच्च अदालतका फैसलाहरू अन्तर्गत रहेको हामीले पाएका छौं। तर, आयोगको गठन वा आयुक्तहरूको चयन, कार्यविधि र सरकारबाट अपेक्षित आर्थिक-प्रशासनिक सहयोगजस्ता विषयहरूका अर्थात् दिनमा हामी सुद्धम तरिकाले अध्ययन गरिरहने छौं, र हाथो सरोकारका व्यक्त गरिरहनेछौं।

सकारात्मक पक्ष:

१. संसदको दुवै सदनबाट पारित विधेयकले 'मानव अधिकारको उल्लङ्घन' र 'मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन' भनी स्पष्ट रूपमा वर्गीकरण गरेको छ।
२. निःशस्त्र व्यक्ति वा जनसमुदायविरुद्ध लक्षित गरी वा योजनाबद्ध रूपमा सशस्त्र दण्डका पक्षबाट नियतपूर्वक वा रवेच्छाचारी रूपमा गरिएको हत्या (थार्वीटरी किलिङ), व्यक्ति वेपत्ता पार्ने कार्य वा अमानवीय वा क्रूर यातना' लाई मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन अन्तर्गत राखिएको छ।
३. 'मानव अधिकार उल्लङ्घन' अन्तर्गत सशस्त्र दण्डका क्रममा निःशस्त्र व्यक्ति वा जनसमुदायविरुद्ध लक्षित गरी वा योजनाबद्ध रूपमा सशस्त्र दण्डका पक्षबाट गरिएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन बाहेकका प्रचलित नेपाल कानून, अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार वा मानवीय कानून विपरित गरिएको काय सम्बन्ध पर्वद्वै भनी जनाइएको छ।
४. सशस्त्र दण्डका क्रममा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्षरूपमा प्रभावित व्यक्तिलाई परिपूरणको व्यवस्था विधेयकले गरेको छ।
५. सशस्त्र दण्डका क्रममा जबरजस्तीकरण वा गम्भीर यौनजन्य हिंसामा परेका पीडित वा निजको तर्फबाट उजुरी दिन छूट भए शायो गठन भएको तीन महिनाभित्र उजुरी दिन सकिने प्रावधान राखिएको छ।
६. शायोको कार्यक्षेत्र र छुट्टाछुट्टै इकाइहरूको व्यवस्था गरी यसको दायरा फराकिलो बनाइएको छ भने कर्मचारीका अतिरिक्त सम्बन्धित विषयविज्ञ राख्न सकिने व्यवस्था विधेयकले गरेको छ।

मानव अधिकार र सामाजिक न्यायका विरि

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)

नागार्जुन नया १० (तीलो घर), स्याङ्ढा, काठमाडौं,

पोष्ट बक्स नं. २७२६, काठमाडौं, नेपाल,

फोन: २२१८७७१, फ्याक्स: २२१८२९१,

Email: insec@insec.org.np

Web-site: www.insec.org.np, www.inseconline.org

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)

दण्डहीनताको विरोध गरौं, मानव गरिमाको रक्षा गरौं !

निगरानी गरिनुपर्ने पक्ष

यो विधेयक दण्ड सजाय, गम्भीर अपराध र क्षमादानको सन्दर्भमा केही चुकेको पाइन्छ। किनकी, पीडितको सहमतिमा क्षमादान दिन सकिने विषय विधेयकमा उल्लेख छ। विस्तृत कार्यविधि नभनाइ यो प्रावधानमा काम गर्न खोजियो भने कतिपय बेला डर, बासका कारण र कुनै बेला लोभलालच देखिएर पीडितलाई बाध्य पार्ने सक्ने सम्भावना रहन्छ। विगतका ऐनहरूमा भएका यस्तै प्रावधानप्रति पीडित तथा सरोकारवालाको आपत्ती रहेको थियो।

उपेक्षामा परेका 'बाल सेना' लाई विधेयकमा 'बहिर्गमित व्यक्ति' भन्ने उल्लेख गरेर एकमुष्ट सम्बोधन गरिएको छ। कार्यान्वयनका लागि यससम्बन्धी व्याख्या गर्ने क्रममा बाल सैन्य प्रयोग भएको तथा पूर्व बाल सेनाको हकहितको रक्षामा तलमाथि हुन दिनु हुदैन।

मानव अधिकारका गम्भीर उल्लंघन बाहेकका मानव अधिकार उल्लंघनका दोषीलाई माफी दिएर पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउने व्यवस्था विधेयकमा उल्लेख छ। जबरजस्तीकरण वा गम्भीर यौनजन्य हिंसाका घटनाबाहेकका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघनका अन्य घटना वा मानव अधिकार उल्लंघनका घटनामा प्रचलित कानूनवमोजिम २५ प्रतिशत सजायको माग दायी लिन सक्ने व्यवस्था विधेयकमा छ। यो विषयलाई कसरी निरूपण गरिन्छ, यसको सुधम निगरानी आवश्यक छ।

सुनिश्चित हुनुपर्ने विषयहरू:

- सङ्क्रमणकालीन न्याय निरूपणका सन्दर्भमा आयोगका पदाधिकारी नियुक्तिले ठुलो अर्थ राख्छ। सत्य निरूपण आयोगमा रहेका ६३ हजार र वैपत्ता आयोगमा रहेका ३ हजार उजुरीको निरूपण गर्न सक्नेस्वीकार्य मानव अधिकार, राष्ट्रिय कानून, अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका विज्ञ व्यक्तिहरू आवश्यक हुन्छन्। त्यसैले पदाधिकारीको छगौट दृष्टिकोणको कठाली र पीडा बारेमा चिन्तन गरेका पेशेकारिता हुनुपर्छ। विगतमा आयोगका पदाधिकारीहरू राजनीतिक दलका निकटताका आधारमा मात्र सिफारिस गरिएका, विषयका बारेमा कम जानकारी भएका तथा पदीय जिम्मेवारी वहन गर्न नसकेको भएकै पनि देखिएको छ। त्यस्तो अवस्थामा पीडित सधैं उपेक्षामा परेको उदाहरण छन् भने आजसम्म सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रकृया लामिनो एउटा उल्लेखनीय कारण आयोगका सदस्य चयन देखिएको समस्या पनि हो।
- अब गठन हुने आयोग र तिनका पदाधिकारीमा राजनीतिक नेतृत्वलाई जिम्मेवार बनाउन सक्ने र सार्वजनिक पहिचान सहित मानव अधिकारको क्षेत्रमा स्थापित भएको हुन आवश्यक छ। जुन नेतृत्वले पीडितलाई केन्द्रमा राखेर आफ्नो कार्यभार पूरा गर्नुपर्छ। योसँगै आयोग आर्थिक तथा अन्य स्रोतका कारण काम गर्न नसक्ने हुनुहुदैन। यस सन्दर्भमा विगतका आयोगहरूको अनुभवमा ध्यान दिने पर्दछ। विगतका आयोगहरूले सरकारको अराहयोगलगायतका यस्तै विषयका कारण काम गर्न नसकिएको बताउने गरेका थिए। छलफल, बहस, वादविवादका बारेमा पीडित के भन्छन् भन्ने सुनिनु पर्दछ। यो राम्रण प्रक्रियाका बारेमा उनीहरू बेखबर जस्तै छन् त्यस विषयमा उनीहरूको धारणा र विचार बुझ्ने काम यी संयन्त्रहरूले गर्नुपर्छ। पीडितले न्यायको सुनिश्चितताका साथै भविष्यमा विगतको जस्तो अपराध नहोस् र कोही पनि अपराधपीडित नहोस् भन्ने कुराको सुनिश्चितता चाहिका छन्। यसतर्फ सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रले ध्यान दिनुपर्छ।
- विगतका आयोगहरूबाट भए गरेका कामहरूको विवरणहरू राम्रै थुप्रै अब नियुक्त हुने आयोगका पदाधिकारीले श्वेतपत्र जारी गरी कामको अवस्था र बाँकी कार्यभारबारे जानकारी गराउनु पर्छ। हालसम्म भइआएको उजुरी सङ्कलन वा अभिलेखको उचित मूल्याङ्कन गरी उजुरी दिने क्रममा बासका कारण कुनै अप्ठ्यारो भएको भए त्यसको निराकरण तथा सूचनाका लागि पीडितहरूसँग श्राह्वान गर्न पनि सक्नु पर्छ।

मानव अधिकार र सामाजिक न्यायका विनि
अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)
सागाजुन नया १० (नीले घर), स्याटार, काठमाडौं,
पोष्ट बक्स नं.: २७२६, काठमाडौं, नेपाल,
फोन: ४२१-७७७७, फ्याक्स: ४२१-२२९१,
Email: insec@insec.org.np
Web-site: www.insec.org.np, www.inseconline.org

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)

दण्डहीनताको विरोध गरौं, मानव गरिमाको रक्षा गरौं !

- वेपत्ता पारिएका, अड्गभङ्ग भएका, यौन हिंसा तथा यातनाका कारण प्रताडित ठूलो समूह नेपालको शान्ति प्रक्रियाको मूलप्रवाहमा छैन। शान्ति प्रक्रियालाई निष्कर्षमा पुऱ्याउन राजनीतिक प्रतिबद्धता र घोषणा मात्रै काफी हुँदैनन्। विगतको अपराधका लागि पीडितको आत्मस्वीकृति वा आत्मालोचना, न्यायप्रति पीडितको भरोसा, आत्मसम्मान वा क्षमादानजस्ता विषय पनि प्राथमिकतामा राखिनु पर्छ। जसको अपनत्व पीडितले महसुस गर्न सक्नु।
- सशस्त्र द्वन्द्वबाट पीडित भएका अन्य देशमा पनि द्वन्द्वउप्राप्त सङ्क्रमणकालीन अवस्थामा सत्य निरूपण तथा मेलमिलापसमायत अन्य प्रकृतिका शोध तथा निकायहरू गठन भएको र त्यस्ता शोधहरूबाट मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनालाई जनतासमक्ष उजागर गरी आरोपितलाई कानूनी दायरामा ल्याइएका उदाहरण प्रशस्ति छन्। तर, अन्य मुलुकमा निरूपण गरिएका विधि र अभ्यासको अनुभवलाई स्वतः नेपालमा लागू हुन सक्दैन, किनकि स्वभावतः नेपालको शान्ति प्रक्रिया अन्य सयै शान्ति प्रक्रिया भन्दा पृथक छ। नेपालको विशिष्ट परिस्थितिका आधारमा सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउदा मात्रै नेपाल विश्वका लागि उदाहरण बन्न सक्छ।

अन्यथा

वेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवारजनले वेपत्ता पारिएका व्यक्तिको अवस्थाबारे जान्न पाउने अधिकार राख्छन्। हत्या गरिएका व्यक्तिका परिवार वा अड्गभङ्ग भएका, यौनहिंसामा परेका, विस्थापित बनाइएका मानिसहरूले 'आफूमाथि किन अपराध भयो?' भन्ने जानकारी पाउने अधिकार हुन्छ। मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा अपराधका घटनाको बृहत् सूनुवाइले सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियालाई सहज बनाउँछ। यसतर्फ शोधहरूले आफ्नो ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्छ। यसैगरी, विगतमा भएका क्रमजोरी वा गल्तीको स्वीकारोक्ति, पीडितलाई उचित प्रक्रियाका आधारमा अभियोजन, पीडितलाई सम्मानजनक ढङ्गले क्षतिपूर्ति तथा परिपूरण र आवश्यकताअनुसार पीडितको आत्मसम्मानमा चोट नपुग्ने गरी उनीहरूको सहमतिमा क्षमादान प्रक्रियालाई सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियाले समेट्नु पर्छ। मानव अधिकार समुदाय वा नागरिक समाजका लागि आजको कार्यभार यही हो। यस विषयमा निरन्तरको खबरदारीले मात्रै न्यायिक प्रक्रियाले लय राम्राल राख्छ।

डा. कुन्दन अर्याल
अध्यक्ष

मानव अधिकार र सामाजिक न्यायका विनि
अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)
नागार्जुन नया १० (तीलो घर), स्याङ्गाटार, काठमाडौं,
पोष्ट बक्स नं.: २७२६, काठमाडौं, नेपाल,
फोन: २२१-७७७, फ्याक्स: २२१-२२१,
Email: insec@insec.org.np
Web-site: www.insec.org.np, www.inseconline.org

सङ्क्रमणकालीन न्याय नागरिक निगरानी समिति

२०८१ कार्तिक १४ गते

सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगहरूमा स्वतन्त्र, निष्पक्ष, सक्षम र विज व्यक्तिहरूको सिफारिसका लागि आह्वान

मानव अधिकार तथा पीडितको न्यायको क्षेत्रमा सक्रिय व्यक्ति तथा संस्थाहरूको प्रतिनिधित्व भएको यो "सङ्क्रमणकालीन न्याय नागरिक निगरानी समिति" बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ मा प्रस्तावित महत्वपूर्ण संशोधनहरू संसदका दुवै सदनबाट पारित भई गत भाद्र १३ गते राष्ट्रपतिबाट प्रमाणीकरण भएपछि कार्यान्वयनको प्रक्रिया गुरु हुनुलाई र वागत गर्दछ।

बृहत विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३ को मर्मअनुसार सत्यको अभिलेखन गर्ने, पीडितको परिपूर्ण सुनिश्चित गरी समाजमा मेलमिलापको वातावरण बनाउन र दण्डवक्तव्यमा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा गम्भीर अपराधका घटनामा जवाफदेही स्थापना गर्न संशोधित ऐनको मर्म र भावना अनुरूप सङ्क्रमणकालीन न्यायका अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता अनुसार सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग गठन गर्न सिफारिस प्रक्रियालाई पारदर्शी, विश्वसनीय र सहभागितामूलक बनाउन निम्नानुसार ध्यानाकर्षण गराउँछौं।

- दुवै आयोगमा सिफारिस हुने व्यक्तिहरूको पृष्ठभूमि विश्वसनीय र आम नागरिक विशेषगरी पीडितका लागि स्वीकार्य हुनु अति आवश्यक छ। यस्ता पदाधिकारीहरू मानव अधिकार, शान्ति, दण्डवक्तव्य समाधान र पीडितको न्यायका क्षेत्रमा संलग्न रहेको, शान्ति प्रक्रियालाई आत्मसात गर्न सक्ने, दण्डवक्तव्य पीडितहरूसँगै सहकार्य गरेको, कानून निर्माण तथा संशोधन प्रक्रियामा सकारात्मक योगदान गरेको, शान्ति प्रक्रियामा रचनात्मक भूमिका निर्वाह गरेको, राजनीतिक दल तथा नागरिक समाजसँग समन्वय गर्न क्षमता भएको, न्यायिक आचरण भएको, निर्णय प्रक्रियामा निष्पक्षता कायम गर्नसक्ने क्षमता भएको, पीडितहरूले अपनत्व महसुस गर्न सक्ने, जनमानसमा स्वीकार्य हुन सक्ने, शान्ति र दण्डवक्तव्य विषयमा जानकार, सामाजिक प्रतिष्ठा भएको, अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसँग सहकार्य तथा समन्वय गर्नसक्ने क्षमता भएको जस्ता योग्य एवं सक्षम व्यक्तिलाई सिफारिस समितिले विशेष ध्यान दिनुपर्दछ।
- ऐनमा उल्लेख भएका आधारभूत योग्यता एवं सक्षमतामा कुनै पनि प्रकारको सम्झौता गरिनु हुँदैन। साथै, स्वार्थको दण्डवक्तव्य (कन्फ्लिक्ट अफ इन्ट्रेस्ट) हुन सक्ने वा भएका व्यक्तित्वहरूलाई सिफारिस समितिले छोटो प्रक्रियामा सामेल गर्नु हुँदैन।
- दुवै आयोग गठनका क्रममा सिफारिस समितिले इच्छुक व्यक्तित्वहरूबाट आवेदनको साटो आशयका लागि आह्वान गर्नु उचित हुन्छ। यसले आयोगलाई उपयुक्त हुनसक्ने सक्षम व्यक्तिलाई आकर्षित गर्न मद्दत पुग्नेछ। साथै, सिफारिस समितिले आयोगमा प्रतिनिधित्व हुन उपयुक्त ठानिएका व्यक्तित्वहरूको सहमतिमा स्वतन्त्र, विश्वसनीय, सक्षम र विजहरूलाई सङ्क्षिप्त सूचीमा स्वसम्भावित गर्नुपर्दछ। यस प्रयोजनका लागि मानव अधिकार तथा सामाजिक संघ-संस्था एवं दण्डवक्तव्य पीडितको

सचिवालय

अनीपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)
नागार्जुन गंगा-१७ (बीबी भन्ग, स्याङ्गार, बाठमाडौं,
पोष्ट बक्स नं: २५२६, काठमाडौं, नेपाल,
फोन: ५९८०००, फ्याक्स: ५९८२२३,
Email: insec@insec.org.np
Web-site: www.insec.org.np, www.inseconline.org

सङ्क्रमणकालीन न्याय नागरिक निगरानी समिति

क्षेत्रमा कार्यरत संस्थाहरूबाट समेत नाम मनोनयनका लागि सिफारिस समितिले आहवान गर्न सकिने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

४. आयोग गठनाको सिफारिस प्रक्रियामा अभिरुची राखी त्यसलाई व्यवस्थिता, निष्पक्ष र स्वतन्त्र बनाउन मानव अधिकार तथा सामाजिक सङ्घ-संस्था तथा पीडितका क्षेत्रमा कार्यरत संस्थाहरूले दिएका सुझावहरूलाई सिफारिस समितिले गम्भीरतापूर्वक मन्न गर्दै छनौट प्रक्रियाको मापदण्डमा समावेश गर्नुपर्दछ ।
५. सिफारिस समितिको कार्यभार अत्यन्त गम्भीर र ऐतिहासिक अणकाले पदाधिकारीहरूको सिफारिस प्रक्रियालाई निष्पक्ष, स्वतन्त्र र विश्वासयोग्य बनाउन यराले आफ्ना कार्यलाई पारदर्शी रूपमा सञ्चालन गर्नुपर्दछ । साथै, पीडित तथा यससँग सम्बन्धित सरोकारवालाहरूको प्रतिनिधित्व र अपनत्व सुनिश्चित गर्नका लागि प्रत्यक्ष परामर्श पनि गरिनुपर्दछ ।
६. बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगका अध्यक्ष र सदस्यहरूको सिफारिस गर्न गठित समितिले २०८१ कात्तिक ११ गते एक सूचना प्रकाशन गरी सिफारिससम्बन्धी छनौट प्रकृया २०८१ उपर सुझाव माग गरिनु स्वागतयोग्य छ । तर, ४८ घण्टाको समय दिएर सुझाव मागिनुले उचित तथा पर्याप्त सुझावहरू प्राप्त हुन नसक्ने ध्यानाकर्षण गराउँदै समितिको कर्मकाण्डी खालका निर्णय तथा कृयाकलाप नगर्न अनुरोध गर्दछौं ।

आयोग गठनका लागि पदाधिकारीहरूको सिफारिस प्रक्रियादेखि दुवै आयोगहरूबाट राम्रण गरिने हरेक कार्य सम्पादनको यस सङ्क्रमणकालीन न्याय नागरिक निगरानी समितिले निरन्तर सुरुम अतलोकना गर्ने, आयोगहरूलाई सुझाव दिने, पीडितको न्याय सुनिश्चितताका लागि रचनात्मक सहयोग गर्ने तथा आवश्यक परेको खण्डमा पीडित केन्द्रित सङ्क्रमणकालीन न्यायका लागि आवश्यक हुने समन्वय तथा सहकार्यजस्ता गतिविधिहरूमा समेत सलग्न रहने जानकारी गराउँछौं ।

सुशील प्याकुरेल
संयोजक

सचिवालय

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)
-सामाजिक न्याय-१०१ (गौरी भद्र), सप्तरी, काठमाडौं, नेपाल
पोष्ट बक्स नं: २३२६, काठमाडौं, नेपाल
फोन: २२५८७७७, फ्याक्स: २२५८७७७
Email: insec@insec.org.np
Web-site: www.insec.org.np, www.inseconline.org

सङ्गमकालीन न्याय नागरिक निगरानी समिति

२०८१ कात्तिक २८ गते

श्रीमान् संयोजकज्यू

वेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगका अध्यक्ष र सदस्यहरूको सिफारिस गर्न गठित समिति, सिंहदरवार, काठमाडौं

विषय- ध्यानाकर्षण गरिएकोबारे

महोदय,

वेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा ३ उपदफा (१) बमोजिम उच्चस्तरीय वेपत्ता वेपत्ता पारिएका व्यक्ति छानविन आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगका अध्यक्ष र सदस्यहरूको नियुक्तिका नाम सिफारिस गर्न गठित समितिले २०८१ कात्तिक २३ गते एक सूचना प्रकाशन गरी योग्यता पुगेका व्यक्तिलाई एक हप्ताभित्र आवेदन दिन माग गरेको छ । यससन्दर्भमा तपसील बमोजिमका विषयमा सिफारिस समितिको ध्यानाकर्षण गराउन चाहन्छौं ।

- १ आयोगका अध्यक्ष वा सदस्यका लागि निवेदन दिएका निवेदकको निवेदनका आधारमा करारी, कुन प्रकृया र विधिबाट छोटो सूची प्रकाशन गरिन्छ ?
- २ छनोट प्रकृया पारदर्शी भए नभएको सुनिश्चित गर्न सिफारिस समितिले कस्तो मापदण्ड तयार पार्नेछ ?
- ३ सिफारिस गरिएका व्यक्तिको सार्वजनिक सुनुवाइ गर्ने कुनै योजना तयार पारिएको छ की छैन ?
- ४ एक हप्ताको अर्बन्दा राखेर माग गरिएको सूचनाले पर्याप्त निवेदन प्राप्त नहुने र योग्य व्यक्तिले निवेदन नदिने सम्भावना रहने भएकाले निवेदन दिने म्याद थप गर्न निगरानी समिति माग गर्दछ ।

उल्लिखित विषयमा आयोगको ध्यानाकर्षण हुन सके आयोगको नियुक्ति पारदर्शी र स्वीकार्य हुनेमा निगरानी समिति आशावादी छ ।

सुशील प्याकुरेल
संयोजक

सचिवालय

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)
गंगाजुन गथा-१० (गोला घर), स्याङ्गार, काठमाडौं,
पोस्ट बक्स नं : २३२५, काठमाडौं, नेपाल,
फोन: २२१६७७०, फ्याक्स: २२१६२२१,
Email: inscc@inscc.org.np
Web-site: www.inscc.org.np, www.insconline.org

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)

२०८१ मङ्सिर ५ गते

शान्ति सम्झौताका १८ वर्ष: कानून संशोधन भएसँगै पलाएको आशा

दण्डहीनताको विरोध गरौं, मानव गरिमाको रक्षा गरौं !

दश वर्ष लामो सशस्त्र द्वन्द्व समाप्तीका लागि नेपाल सरकार र माओवादीबीच २०६३ मङ्सिर ५ गते सम्पन्न भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताको १८ वर्ष पूरा भएको छ । यसबीचमा बेपता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग (तेस्रो संशोधन) विधेयक २०८१ साउन ३० गते प्रतिनिधि सभा र भदौ ६ गते राष्ट्रिय सभाबाट समेत बहुमतकासाथ पारित भई भदौ १३ गते राष्ट्रपतिबाट प्रमाणिकरण भएसँगै १८ वर्ष अघिदेखि अवरुद्ध नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्यायको विषयमा आशा पलाएको छ ।

मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूको उजागर गर्दै त्यसमा संलग्न दोषीहरूलाई कारबाही गरिनु सङ्क्रमणकालीन न्याय व्यवस्थाको प्रमुख कार्य एवम् माग हो । मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा अपराधका घटनाको बृहत् सुनुवाइले सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियालाई सहज बनाउँछ । अहिले सबैको ध्यान आयोगका पदाधिकारीहरूको चयन गर्न नेपाल सरकारले गठन गरेको सिफारिस समितितर्फ केन्द्रित भएको छ । दलीय भागबण्डा भन्दामाथि उठी शान्ति प्रकृत्यालाई आत्मसात गर्न सक्ने पदाधिकारी नियुक्त हुनु जरुरी छ ।

उचित प्रक्रियाका आधारमा पीडकको अभियोजन, पीडितलाई सम्मानजनक ढङ्गले क्षतिपूर्ति तथा परिपूरण, पीडितको आत्मसम्मानमा चोट नपुग्ने गरी उनीहरूको सहमतिमा क्षमादान प्रक्रियालाई सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रकृत्याले समेट्न सके नेपालको शान्ति प्रकृत्याले सार्थकता पाउनेछ । तर, विगतबाट पाठ सिक्दै अगाडिको बाटो तय गर्न सकिएन भने न्याय र परिपूरणको सवाल ज्यूँका त्यूँ रहने खतरा विद्यमान छ । मानव अधिकार समुदाय वा नागरिक समाजका निरन्तरको नगरानी र खबरदारी समय न्यायिक प्रकृत्याका लागि आवश्यक छ । शान्ति प्रकृत्याका निरन्तर अनुगमन गर्दै आएको इन्सेकले यस प्रकृत्याको निगरानी र खबरदारीको शुरुआत गरिसकेको छ ।

डा. कुन्दन अर्याल
अध्यक्ष

मानव अधिकार र सामाजिक न्यायका विनि
अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)
नागार्जुन नया १० (नौलो घर), स्याङ्ढा, काठमाडौं,
पोष्ट बक्स नं. २०२६, काठमाडौं, नेपाल,
फोन: ९७७-०१-४४५५५५, फ्याक्स: ९७७-०१-४४५५५५
Email: insec@insec.org.np
Web-site: www.insec.org.np, www.inseconline.org

इन्सेकका केही प्रकाशनहरू

जि.प्र.का. द. नं. २१/०४९/५०

www.inseconline.org

नेपालको पहिलो मानव अधिकार अनलाइन पोर्टल

नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषामा

मानव अधिकारसम्बन्धी विविध सामग्रीहरू समेटिएको यस वेबसाइटमार्फत्
देशको मानव अधिकार स्थितिको जानकारी लिनुहोस् ।

/inseconline

/inseconline

/INSECnepal